

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

X CİLD

AZƏRBAYCAN DİLİ

BAKI – 2023

Redaktor:

akad. NİZAMİ CƏFƏROV

**BABAYEV Adil Məhəmməd oğlu. Əsərləri. 17
cildə. X cild. “MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2023**

Bu cildə müəllifin ali məktəblərin bakalavr təhsil pilləsində rus bölməsi tələbələrini üçün yazmış olduğu “Azərbaycan dili” adlı dərslik yer almışdır.

*Adil Babayev, 2023
“MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2023*

ADİL BABAYEV

AZƏRBAYCAN DİLİ

(Azərbaycan ali məktəblərinin rus bölmələrində bakalavr təhsil pilləsi üçün dərslik)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin
03.03.2000-ci il tarixli 199 sayılı əmri ilə
ali məktəblərin bakalavr təhsil pilləsinin
rus bölməsi tələbələri üçün dərslik kimi
təsdiq edilmişdir.*

BAKI – 2012

Dərslinin elmi redaktorları:

Bayram Əhmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

Həsən Baxşiyev
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Rəyçilər:

Bəşir Əhmədov
pedaqoji elmlər doktoru, professor

Həsən Baxşiyev
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Adil Məhəmməd oğlu Babayev.

Ali məktəblərin bakalavr təhsil pilləsində rus bölmələri üçün dərslik (yenidən işlənmiş ikinci nəşri). – Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2012. – 392 səh.

Kitabda proqramı əhatə edən fonetik, leksik və qrammatik materialdan əlavə, linqvistik məlumatın mənimsənilməsinə və dərinləşdirilməsinə xidmət edən elmi və bədii mətnlər də yer almışdır.

B $\frac{4702000000}{0103}$ 2012 Qrifli

© A.Babayev, 2012

MÜƏLLİFDƏN

*Azərbaycan dilçiliyinin sütunlarından biri,
sevimli müəllimim prof. M.H.Hüseynzadənin
əziz xatirəsinə ithaf edirəm.*

Azərbaycan öz milli müstəqilliyini elan etdikdən sonra başqa sahələrdə olduğu kimi, ana dilimizə münasibət də dəyişdi. Doğrudur, Respublika Konstitusiyasına görə, Azərbaycan dili dövlət dili idi. Amma bu dövlət dilini saya salan yox idi. Mədəni muxtariyyət xatirinə nəşriyyatlar, qəzetlər, teatr, təhsil bu dildə var idi. Amma rəsmi məclislərdə, dövlət idarələrində, bank-maliyyə sistemində və başqa bu kimi sferalarda Azərbaycan dili işlədilmirdi. Böyük idarələr arasındakı kargüzarlıq sistemində Azərbaycan dilindən heç danışmaq olmazdı. Elə bir mənəvi mühit yaranmışdı ki, azərbaycanca təhsil almaq, bu dildə yuxarılara ərizə yazmaq, böyük məclislərdə ana dilində danışmaq gerilik hesab edilirdi. Rus məktəblərində 8 il Azərbaycan dili keçən azərbaycanlı bu dildə heç nə bilmirdi.

Müstəqilliyin ən böyük nailiyyətlərindən biri ana dilimizin həqiqi dövlət statusu alması, onun öyrənilməsinin zərurət kimi meydana çıxması oldu. İndi dilimiz konstitusiya səviyyəsində, dövlət səviyyəsində qorunur. Buna görə də dilimizə maraq artmış, ona münasibət də kökündən dəyişmişdir.

İndi rus bölmələrində təhsil alan tələbələrə Azərbaycan dilini daha dərinədən, onların birinci ixtisasına uyğunlaşdırılmış şəkildə tədris edilməsi zəruri bir hal kimi qarşıya çıxır. İndi hər ali məktəbin özünün əsas profilinə uyğun şəkildə Azərbaycan dili dərsləri keçilməsi daha yaxşı olardı.

Professor Yusif Seyidovun 20 ildən artıq bir dövrdə ali məktəblərimizdə uğurla tətbiq edilən “Azərbaycan dili” dərsliyi bir neçə dəfə nəşr edilməsinə baxmayaraq, kitabxanalarımızda belə az tapılır. Tapılanlar da 25 il müddətində tələbələrimiz tərəfindən yararsız hala salınmışdır. Bundan əlavə, Yusif müəllimin dərsliyində nə mətnlərdən sonra, nə də axırda lüğət verilir. Bu, tələbələrin, bəzən də müəllimlərin işini çətinləşdirir.

Bu dərsləkdə biz həm lüğət məsələsini nəzərə almış, həm də ümumi istiqaməti bir az dəyişmişik. Dərslək milli mənafelərimizə doğru yön almışdır. Dərslək əsasən, ali məktəblərin rus bölmələrində təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulur. Dərsləkdəki bəzi materiallar onun əsas etibarilə Dövlət Dillər Universitetinin tələbərinə ünvanlandığını göstərir. Amma Azərbaycan dilini öyrənmək zərurəti olan başqa sahələrdə də bu kitabdan istifadə etmək olar. Azərbaycan dilini sərbəst öyrənənlər də bu kitabdan faydalana bilərlər.

AZƏRBAYCAN DİLİ HAQQINDA PREZİDENT HEYDƏR ƏLİYEVİN FƏRMANLARI

Məlumdur ki, hər bir dövlətin rəmzi və atributu olur. Dövlətin rəmzi gerb, bayraq olduğu kimi, atributları da prezident, paytaxt və dövlət dilidir. Bunların biri yoxdursa, demək dövlət də yoxdur. 1978–ci ilə qədər Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində işlədilməsi qanunla təsbit edilməmişdi. 1978–ci ildə qəbul edilən Respublika Konstitusiyasına “Azərbaycan SSRİ-nin Dövlət dili Azərbaycan dilidir” maddəsi salındı. Bu, irəliyə doğru atılan ilk addım olsa da, dilimizin hələ bütün idarələrdə işlənməsi demək deyildi. 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Konstitusiyanın 21-ci maddəsi Azərbaycan dilinin Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olması haqqındadır.

Qeyd edilməlidir ki, minillik dövlətçilik tariximizdə heç bir hökmdar, heç bir rəhbər Heydər Əliyev kimi ana dilimizin qayğısına qalmamışdır. Milli müstəqillik şəraitində H.Əliyevin Azərbaycan prezidenti kimi verdiyi fərmanlar çox böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı cəmiyyətdə çox böyük ruh yüksəkliyinə səbəb oldu. Doqquz maddədən ibarət olan bu fərman Azərbaycan dilinin keçmişini düzgün və yüksək qiymətləndirdiyi kimi, onun inkişaf perspektivlərini də müəyyənləşdirdi. Prezidentin 4 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə həmin fərmandan irəli gələn vəzifələri yerinə yetirmək üçün prezident yanında və onun sədrliyi ilə Dövlət Dil Komissiyası yaradıldı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin 19 aprel 2002-ci il tarixdə “Azərbaycan Respublikası inzibati xətalər məcəlləsinə əlavə edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nu imzaladı. Burada Azərbaycan dilinə qarşı edilən hər hansı bir cəhd üçün inzibati cəza müəyyənləşdirilir.

Bunun ardınca Prezident H.Əliyev 30 sentyabr 2002-ci il tarixdə 3 fəsil, 20 maddə və 43 bənddən ibarət olan “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nu imzaladı. Prezident H.Əliyev “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 2 yanvar 2003-cü il tarixdə yeni fərman imzaladı. Bu fərmanlar həm Azərbaycan dilinin, həm də Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixində misli görünməmiş hüquqi sənədlərdir.

AZƏRBAYCAN DİLİ HAQQINDA MƏLUMAT

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının ana dili, Azərbaycan Respublikasının Dövlət dilidir. Bu dil fonetik səslənmə cəhətdən dünyanın ən lətif və şirin dillərindən biridir. Axıcılıq, rəvanlıq, heç bir boğaz samitinin olmaması, qrammatik formaların sabitliyi, hər cür istisnadan kənar olması, qrammatik quruluşun sadəliyi Azərbaycan dilinin ən gözəl keyfiyyətlərindəndir. Dil o qədər sadə və gözəldir ki, kiçicik maraqdan sonra onu sevib bu dildə danışmaq istəyəcəksən. Hələ 1944-cü ildə dahi müğənnimiz Bülbül Leninqrada fonoloji məktəbinin görkəmli nümayəndəsi L.R.Zinderdən aldığı “İtalyan dilinin səs sistemi” adlı material əsasında sübut etmişdi ki, Azərbaycan dili səslənmə cəhətdən, habelə sait səslərin çoxluğuna görə italyan dilindən musiqiyə daha yatımlı, daha şirin, xoşavaz bir dildir.

Azərbaycan dili geneoloji cəhətdən türk dilləri ailəsinin oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna daxildir.

Tipoloji cəhətdən isə Azərbaycan dili dünya dillərinin aqlütinativ (iltisəqi) qrupuna daxildir. Burada kök dəyişmə, söz düzəltmə və sözdəyişmə funksiyası əsasən şəkilçilərin üzərinə düşür.

Dilimizin tarixi kökləri dünya sivilizasiyasının ilkin və erkən çağlarına gedib çıxır. Dilimizdə bəşər mədəniyyətinin ilkin beşiyi olan şumerlərin dil ünsürlərinin olması göstərir ki, bu dilin kökləri eramızdan əvvəllərə gedib çıxır. Bu dil Gəmiqaya rəsmlərində, “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının dilində, Məhəmməd

peyğəmbərin keşikçilərinin və əsgərlərinin təfəkküründə yaşamışdır. Bu dildə Nəsimi, Füzuli, Şah İsmayıl, Vaqif bədi təfəkkür inciləri yaratmışdır. Bu dil ərəb-fars və başqa dillərin sıxışdırıb sıradan çıxara bilmədiyi, özünün özgünlüyünü qoruyub saxlaya bilən bir dildir. Ünsiyyət vasitəsi kimi, hələ yeni eranın ilk əsrlərində formalaşan Azərbaycan türkcəsi V-VI əsrlərdə tayfalar arasında geniş işlənmişdir. V-XIII əsrlərdə artıq xalq dili kimi formalaşmışdı. Xalq danışığı dili əsasında yaranan ədəbi dilimiz XI əsrə qədər özünün şifahi, XIII əsrdən sonra isə yazılı şəkildə formalaşma dövrünü yaşamışdır. Bu proses XV əsrdə artıq başa çatmışdı.

XVII-XVIII əsrlərdə artıq tam şəkildə formalaşmış xalq ədəbi dili yaranmışdı Belə ki, “Koroğlu”, “Aşıq Qərib” və s. dastanları kimi, Vidadinin və Vaqifin dili də türk xalqları arasında anlaşılacaq səviyyəyə qalxmış, özünün normalarını müəyyənləşdirmişdi.

XIX əsrin ortalarından (xüsusilə ikinci yarısından) Azərbaycan xalqı millət kimi formalaşmağa başlayır ki, bu, nəticə etibarilə Azərbaycan dilinin milli ədəbi dil kimi normalaşması və formalaşması üçün şərait yaradır.

Bu gün milli ədəbi dilimiz bütün türk xalqlarının işlədə bildiyi ortaq türk dili səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Tapsırıq 1. Azərbaycan dili haqqında məlumatı öyrənin.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT HİMNİ

*Musiqisi: Üzeyir Hacıbəyovun,
Sözləri: Əhməd Cavadındır*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştaqdır!
Şanlı vətən! Şanlı vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

Tapşırıq 2. *Azərbaycan Respublikasının Dövlət himnini əzbərləyin.*

AZƏRBAYCAN MİLLİ HÖKUMƏTİNİN HİMNİ

*Musiqisi: Cahangir Cahangirovun,
Sözləri: Mirmehdi Etimadıdır*

YAŞA, YAŞA AZƏRBAYCAN!¹

Ey Vətənim Azərbaycan!
Əbədi odlardan nişan,
Adlı, şanlı keçmişin var,
Sən böyütdün qəhrəmanlar.
Qoca Şərqin çırağısan,
Azadlığın bayrağısan!
Tarix boyunca yadigar,
İftixarlı asarın var.

Sənsən bizə Ana Vətən!
Sənsən bizə nemət verən!
Sənsən bizə ruhi rəvan!
Yaşa, yaşa, Azərbaycan!

Əl uzatdı yadlar sənə,
Pozmaq üçün izzətini.
Qalxdı şərəfli firqəmiz

---

¹ Cənubi Azərbaycanda (Təbrizdə) Seyid Cəfər Pişəvərinin (1893–1947) başçılığı ilə qurulmuş və bir il fəaliyyət göstərmiş (12.12.1945–12.12.1946) Azərbaycan Milli Hökumətinin himni olmuşdur. Həmin şeir aşağıdakı mənbədən götürülmüşdür: M.Mərdanov, Əsgər Quliyev, Azərbaycan Respublikasının Dövlət rəmzləri (II nəşr) B., 2003, s.242

Hifz eylədi hörmətini.
Azadlığı bərpa edib,
Nişan verdi qüdrətini.
Arzu edir ellərimiz,
Dünya boyu şövkətini.

Sənsən bizə Ana Vətən!
Sənsən bizə qüdrət verən!
Sənsən bizə ruhi rəvan!
Yaşa, yaşa, Azərbaycan!

Azərbaycan, Azərbaycan!
Aslanların məkanısən!
Sən qurduğun yeni həyat,
Xalqımıza verdi nicat!
Gözəl günlər gətiribsən,
Səttarxanlar yetiribsən,
Qoy yurdumuz cənnət olsun,
Düşmən bağı qanla dolsun!

Sənsən bizə Ana Vətən!
Sənsən bizə şöhrət verən!
Sənsən bizə ruhi rəvan!
Yaşa, yaşa, Azərbaycan!

Tapşırıq 3. Azərbaycan Milli Hökumətinin himnini əzbərləyin.

AZƏRBAYCAN XALQININ ƏLAMƏTDAR GÜNLƏRİ

1 Yanvar – Yeni il bayramı

Ramazan bayramı (dolanır)

20 Yanvar – Şəhidlərin Xatirə Günü

8 Mart – Beynəlxalq Qadınlar Günü

20–21 Mart – Bahar bayramı

Qurban bayramı (dolanır)

9 May – Faşizm Üzərində Qələbə Günü

28 May – Respublika Günü

15 İyun – Milli Qurtuluş Günü

26 İyun–Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Günü

18 Oktyabr – Dövlət Müstəqilliyi Günü

12 Noyabr – Konstitusiya Günü

25 Noyabr – Milli Dirçəliş Günü

31 Dekabr –Dünya Azərbaycanlılarının
Həmrəylik Günü

FONETİKA

DANIŞIQ SƏSLƏRİ

Azərbaycan dilində 32 hərf vardır.

Hərflərin müəyyən sıra ilə düzülüşünə əlifba deyilir.

Azərbaycan dilindəki səslər aşağıdakı hərfi işarələrlə verilir:

A, B, C, Ç, D, E, Ə, F, G, Ğ, H, X, I, İ, J, K, Q, L, M, N, O, Ö, P, R, S, Ş, T, U, Ü, V, Y, Z

Tapşırıq 4. Azərbaycan əlifbasını sıra ilə əzbərləyin.

Azərbaycan dilinin özünəməxsus – spesifik səsləri vardır ki, bunlar rus dilində yoxdur. Üç sait:

Ə, Ö, Ü və beş samit: **K(ke), H, C, G, Ğ** Azərbaycan dilinin spesifik səsləridir.

ANA DİLİM

Qalxıb Şahdağına söz istəyirəm,
Çatsın hay-harayım dinləyənlərə,
Mən nankor deyirəm, nacins deyirəm –
Öz ana dilini bilməyənlərə!

Yad dildən pay umub kişi dilənməz,
Bu ləkə üstündən heç vaxt silinməz.
Füzuli şeirdə kimdir bilinməz –
Öz ana dilini bilməyənlərə!

Beyninə girmədi ana öyüdü,
Əsilsiz yaşayıb, o, bic böyüdü.
Görüm haram olsun ananın südü –
Öz ana dilini bilməyənlərə!

Nankorun qızıldan olsa dirəyi,
Dar gündə millətin olmaz gərəyi.
Haramdır Vətənin halal çörəyi –
Öz ana dilini bilməyənlərə!

Yüz dili öyrənsən, alqışlayıram,
Hər dili üzüyə bir qaş sayıram.
Güllədən kəsərli söz tuşlayıram
Öz ana dilini bilməyənlərə!

Bu gün azad dilli Azərbaycanam,
O taylı, bu taylı vahid bir canam.
Baxır ögey kimi ağbirçək anam –
Öz ana dilini bilməyənlərə!

Tofiq Bayram

Tapşırıq 5. Şeirdəki spesifik sait və samitləri hesablayın. Şeiri əzbərləyin.

Lügət:

Qalxmaq – подняться

Söz istəmək – просить слова

Nankor – неблагодарный

Nacins – неблагородный

Yad – чужой

Ummaq – ожидать, рассчитывать, надеяться

Dilənmək – нищенствовать

Ləkə – пятно

Öyüd – нравоучение, назидание

Halal – дозволенный, разрешенный

Haram – недозволенный, неразрешенный

Ögey – неродной

Azərbaycan dilində işlənən alınma sözlərdə qoşa saitli sözlər vardır. Məsələn, *saat, təaccüb, təəssüf, maarif*.

Qoşa samitli sözlər isə türk mənşəli ola bilər. Məsələn, *səkkiz, yeddi, saqqal, toqqa, çaqqal* və s.

Tapşırıq 6. Qoşasəsli sözlərə aid bir neçə misal tapıb cümlədə işlədin. Belə sozlərin düzgün tələffüzünü öyrənin.

Tapşırıq 7. Aşağıdakı cümlələri köçürün, qoşasəsli sözlərdə buraxılmış səhvləri düzəldin.

Cabar Qaryağdı oğlu Azərbaycanın böyük xanəndəsidir.

O, mənə təcüblə baxdı.

Təsüf edirəm ki, sizi indiyədək tanımamışam. Başım qarışıb, bir də gördüm sat altıdır, marif idarəsinə gedə bilmədim.

Qapı açıldı, içəri uzunsaqal bir kişi girdi.

Saat yeddidən doquza qədər evdə olmayacağam.

Bəhruz Kəngərli böyük rəsamdır.

SAİTLƏR

Azərbaycan dilində 9 sait səs vardır: **A, I, O, U** – qalın, **E, Ə, İ, Ö, Ü** isə incə saitlərdir.

В азербайджанском языке 9 гласных звуков. Из них **A, I, O, U** – твердые, **E, Ə, Ö, Ü** – мягкие.

Sait səsiər aşağıdakı prinsiplərə görə bölünür:

1. Əmələgəlmə yerinə görə: Qalın saitlər. Bunlara arxa sıra saitlər də deyilir: **A, I, O, U**. İncə saitlər: **E, Ə, İ, Ö, Ü**

2. Dodaqların iştirakına görə.

По участию губ – губные: **O, U, Ö, Ü** и не губные: **E, Ə, İ, A, I**.

3. Alt çənənin vəziyyətinə görə. Bu prinsipə görə sait səslər açıq və qapalı olaraq 2 qrupa bölünür:

Açıq saitlər: **A, Ə, E, O, Ö**.

Qapalı saitlər: **İ, I, U, Ü**

Tapşırıq 8. Nizami haqqında məlumatı öyrənin. Şeirin 8 sətirində verilmiş saitləri seçib səciyyələndirin. Şeiri əzbərləyin.

Nizami Gəncəvi (1141–1209)

Əsl adı: Nizami Əbu Məhəmməd Nizaməddin İlyas İbn Yusif İbn Müəyyəd Gəncəvi. 1141-ci ildə Gəncə şəhərində sənətkar ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini də Gəncədə almış, ömrünün axırına qədər bu şəhərdən çıxmamışdır. Saraya dəfələrlə dəvət edilmişsə də, oraya getməkdən imtina etmişdir. Dərbənd hökmdarı Səfiyyəddin Müzəffərin kənz kimi göndərdiyi Afaq ilə evlənmiş, öz şəxsi həyatı ilə humanizm ideyası təbliğ etmişdir. Yaradıcılığa lirik şeirlə başlayan Nizami öz “Xəmsə”si ilə dünya ədəbiyyatında şöhrət qazanmışdır. “Xəmsə”yə – beşliyə daxil olan əsərlər bunlardır: “Sirlər xəzinəsi” (1177), “Xosrov və Şirin” (1180), “Leyli və Məcnun” (1188), “Yeddi gözəl” (1196), “İsgəndərnamə” (1203).

Dünya ədəbiyyatında ilk real insan surətini Nizami Gəncəvi yaratmışdır. İlk müsbət qadın obrazını da o yaratmışdır.

Nizami öz ana dilini – türk dilini çox sevirdi. Lakin zamanın hökmü ilə fars dilində yazmalı olmuşdur. Məsələn, “Leyli və Məcnun”u nə üçün fars dilində yazdığını və bu vaxt əsəb sarsıntısı keçirdiyini şair belə təsvir edir. Şirvanşah Əxistan şairə məktub göndərib əsəri farsca yazmağı təklif edir.

Bu zaman bir elçi gəldi eyvana,
Şahin məktubunu gətirdi mana.
On-on beş sətirdi Şahin bu sözü,
Gözəl xətti ilə yazmışdı özü.
“Ey söz dünyasına hakim Nizami,

Qulluğa məhrəmsən, tut ilticamı.
Səhər yuxusunun pərdəsini at,
Yenə söz oynadıb bir sehr yarat.
İstərəm Məcnunun böyük eşqinə,
Bir söz xəzinəsi açasan yenə.
Bakirə Leylitək, ey böyük ustad!
Şeirdə iki-üç bakir söz yarat.
Bu təzə gəlinə çəkəndə zəhmət,
Fars, ərəb diliylə vur ona zinət.
Sözün sərrafıyam, sən ki bilirsən,
Təzəni köhnədən tez seçərəm mən.
Türk dili yaramaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə.
Yüksək olmalıdır bizim dilimiz,
Yüksək yaranmışdır bizim nəslimiz”.
Ömrüm viran oldu, solub saraldım,
Bu əmrin önündə cavabsız qaldım.

Lügət:

Elçi (burada) – посол

Xətt – почерк

Hakim – правитель, повелитель, господствующий,
судья

Qulluq – служба, услуга

Məhrəm – близкий, душевный

İltica – убежище (burada надежда)

Bakirə – чистый, красивый

Zinət – украшение

Sərraf – понимающий тонкости, знаток

Əskiklik – унижение

Nəsl – поколение, династия

Ömür – жизнь

Viran – разрушенный

Azərbaycan dilində saıtlərin uzun və ya qısa tələffüz edilməsi sözü'n mənasına təsir etmir. Dilimizin öz sözlərində saıtlərin uzanması yoxdur. Ərəb və fars mənşəli sözlərdə isə saıtlərin uzun tələffüz edilməsi müşahidə edilir. Məsələn, *Sabir, qadir, nazir, adət, sakit, Təranə, Səxavət, Ədalət, kabus, həqiqət, Səlimə, hökumət, təsir, Babil, mənə, tacir, namus, Kamil* və s.

Tapşırıq 9. Yuxarıdakı sözləri köçürün, uzanan saıtlərin altından xətt çəkin. Onların yanlış tələffüz formasını göstərin.

SAMİTLƏR

Samitləri saıtlərdən fərqləndirən əsas cəhət onlarda ton əvəzinə küyün üstünlük təşkil etməsidir. Buna görə də samit səsləri uzun tələffüz etmək olmaz. Azərbaycan dilində 23 samit səs vardır. Samit səslər də müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif edilir.

Azərbaycan dilindəki samitlər aşağıdakılardır:

Ç, C, D, F, G, Ğ, H, X, J, K, Q L, M, N, P, R, S, Ş, H, T, Y, V, Z

Bu samitlərdən 5-i rus dilində yoxdur.

Azərbaycan dilinin spesifik samit səsləri bunlardır: **G, Ğ, C, H, K(ke)**.

Ğ samiti ilə Azərbaycan dilində söz başlanmır. Yəni sözün əvvəlində bu samit işlənmir. Sözün ortasında və axırında isə geniş şəkildə işlənir. Məsələn,

bağban, nəğmə, bağışlamaq, sağ, dağ, bağ. K(ke) samiti rus dilindəki **K(ka)** samiti ilə yaxın tələffüzə malik olduğu üçün onların ikisinin bir qrafik şəkli vardır.

Tapşırıq 10. Aşağıdakı şəirdə spesifik samitlərin işləndiyi sözləri seçib dəftərinizə yazın və onların tələffüzünü öyrənin. Şeiri əzbərləyin.

Tatyananın Oneginə məktubu

Mən yazıram sizə – neyləyim artıq?
Yenə söylənəcək bir sözümmü var?
Bilirəm sizdədir indi ixtiyar,
Cəzanız olsa da etinasızlıq.
Fəqət, bu qismətsiz taleyimə siz
Barı bir damlacıq rəhm eləsəniz,
Məni atmazsınız – deyirəm – əlbət!
Qabaqca kırımək isətdim, fəqət,
Barı həftədə bir gəlib üz-üzə,
Doğma kəndimizdə görərək sizi,
Sakit dinləyərək söhbətinizi.
Arada bir söz də andırıb sizə,
Gələcək görüşün fikrinə qalmaq,
Gecəli-gündüzlü xəyala dalmaq
Ümidi qəlbimdə yansaydı bir an,
Öz həya pərdəmi açmazdım inan!
Tərk-insansınız deyirlər ancaq;
Sizi darıxdırır bu hicrə bucaq,
Bizsə... dəbdəbədən, şöhrətdən kənar,
Sizə bir sadədil hörmətimiz var.

A.S.Puşkin

Lüğət:

İxtiyar – воля, право

Cəza – наказание

Etinasızlıq – невнимательность

Fəqət – но

Qismət – доля, пай

Damla – капля

Kirimək – молчать

Andırmaq – намекасть

Ümid – надежда

Darıxmaq – скучать

Dəbdəbə – раскошь

Şöhrət – слава

K hərfi ilə həm **k(ke)** səsi, həm də rus və Avropa mənşəli sözlərdəki **k(ka)** səsinə bildirmək üçün istifadə edilir. Məsələn, *kar, kirpi, təkər, məkr, habelə, kapital, traktor, kolxoz, kombayn, Makar, makroiqtisadiyyat.*

Tapşırıq 11. K(ke) və K(ka) səslərinin işləndiyi 10 söz tapıb cümlədə işlədin.

Samitlərin bölgüsü

Samit səslər aşağıdakı prinsiplərə görə təsnif edilir:

- 1) *Səs tellərinin iştirakına görə.*
- 2) *Ton və küyün iştirakına görə.*
- 3) *Əmələgəlmə yerinə görə.*

1. Səs tellərinin iştirakına görə samitlərin bölgüsü.

Bu prinsipə görə samitlər kar və cingiltili olaraq 2 qrupa bölünür.

Cingiltili samitlərin tələffüzü zamanı səs telləri fəal iştirak edir. Onların gərilməsi, ehtizazı nəticəsində samitlər cingiltili olur. Cingiltili samitlər bunlardır: **B, V, Q, Ğ, D, C, Z, Y, L, M, N, R, S, P, I**

Kar samitlərin tələffüzündə isə səs telləri, demək olar ki, iştirak etmir. Deməli hər cingiltili samitin bir kar variantı olur: **B – P, V – F, Q – K, D – T**. Kar samitlər bunlardır:

P, K, S, T, F, X, H, Ç, Ş, K (ka)

Tapsırıq 12. Şeiri dəftərinizə köçürün, kar və cingiltili samitləri fərqləndirin.

AZƏRBAYCANIM

Qanımdır, canımdır Azərbaycanım,
Adımdır, sanımdır Azərbaycanım!

Uğrunda canından keçənlər olub,
Əcəl şərbətini içənlər olub,
Gözəl dünyamızdan köçənlər olub.
Oğullar itirib Azərbaycanım,
İgidlər yetirib Azərbaycanım!

Sonsuz məhəbbəti ürəyimdədir,
Qüvvəti dizimdə, biləyimdədir,
Torpağının ətri çörəyimdədir.
Belə bir dünyadır Azərbaycanım,
Həmişə bahardır Azərbaycanım!

Süleyman Rüstəm

Lüğət:

Qan – кровь

Can – душа

Əcəl – смерть

Şərbət – шербет

İgid – храбрый

Yetirmək – вырастить

Sonsuz – бесконечный

Bilək – запястье

Ətir – аромат

2. Ton və küyün iştirakına görə samitlərin bölgüsü

Əslində samit səslərin tələffüzündə ton az olur. Bu prinsipə görə samit səslər iki qrupa bölünür. Birinci qrupa daxil olan samitlərdə küy üstün olur. Belə samitlər yuxarıda dediyimiz kimi iki qrupa bölünür:

a) Küylü – cingiltili samitlər: **b, v, q, ğ, d, j, z, y, g, c;**

b) Kar samitlər: **p, f, k, t, h, x, ç, ş, s, ka**

İkinci qrupa isə sonor samitlər daxildir.

Burada ton çox, küy isə az olur. Tonlu – sonor samitlər bunlardır: **l, m, n, r**

Tapşırıq 13. Şəhriyar haqqında məlumatı öyrənin.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar (1906–1988)

XX əsr farsdilli şeirin bayraqdarı böyük Azərbaycan şairi Məhəmmədhüseyn Şəhriyar Təbrizdə vəkil ailəsində anadan olmuşdur. Atasını Heydərbaba dağının ətəklərində yerləşən Xoşginaba gətirir. Şəhriyarın uşaqlığı öz təbiəti ilə təkrarolunmaz gözəlliyə malik, hər tərəfi yaşıllığa qərq olmuş şirinsulu, durnagözlü bulaqlar məskəni olan Heydərbaba dağının ətəklərində keçmişdir. Bunu böyük şair sonradan “Heydərbabaya salam” adlı məşhur poemasında çox gözəl tərənnüm etmişdir. Şəhriyar uşaqlıqdan elmə, sənətə maraq göstərmişdir. O, bütün şərq klassikləri ilə yanaşı, Sabirin, Məmmədquluzadənin və başqa molla-nəsrəddinçilərin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuşdur.

Orta təhsilini Təbrizdə mədrəsədə alan Şəhriyar 1924-cü ildə Tehrana gedərək, Tibb institutuna daxil olur. Burada o, Sürəyya adlı bir qızı sevir. Qız da Şəhriyarın şairlik qabiliyyətinə, ədəb və mərifətinə məftun olur. Lakin Şəhriyarın yoxsulluğu bu böyük eşqin vüsalla nəticələnməsinə mane olur. Qızı varlı və harın bir nəfər də istəyir. Bu adam Şəhriyarı hədələyir, zindana saldırır. Onu daha böyük cəzadan xilas etmək üçün gənc şairin qarşısında şərt qoyur ki, qızdan əl çəkib buradan köçüb getsin. Bundan sonra şair Nişapura sürgün edilir. Beləliklə, şair iki böyük zərbə alır: həm institutdan, həm də qızdan əl çəkməli olur. Bu, onun şairlik ilhamını gücləndirir.

Lügət:

Dağın ətəyi – подошва горы

Təkrarolunmaz – неповторимый, бесподобный

Tərənnüm etmək – воспевать

Qabiliyyət – способность

Mərifət – вежливость, понимание

Nəticələnmə – осуществление, венчание

Şərt – условие

Əl çəkmək – не трогать, уступить

Zərbə – удар

Yalan dünya

Sənin bəhrən, yiyən kimdir?
Kiminkisən, yiyən kimdir?
Sənə doğru deyən kimdir?
Yalan dünya, yalan dünya!

Səni fərzanələr atdı,
Qapıb divanələr tutdu,
Kimi aldı, kimi satdı,
Satan dünya, alan dünya.

Nənə qarnı ilk beşigün,
Qəbristanlıq son deşigün,
Nə içərin, nə eşigün,
Qaranlıq bir dalan, dünya.

Ocaq ikən sönənmişsən,
Çanaq ikən çönənmişsən,
Nə pis qarı nənəymişsən,
Nağıl, yalan-palan dünya.

Biri ayna, biri pasdır,
Biri aydın, biri kasdır,
Gecə toydur, səhər yasdır,
Gül açdıqca solan dünya.

Yaman qurqu, yığılaydın,
Tufanlarda boğulaydın,
Nolaydı bir dağılaydın,

Bizi dərdə salan dünya.

M.H.Şəhriyar

Lügət:

Yalan – обман, ложь, выдумка

Bəhər – плод

Fərzanə – ученый, знаток

Divanə – безумный

Beşik – люлька, колыбель

İçəri – внутренность, внутренняя часть

Eşik – двор, наружная часть

Pas – ржавчина

Kas – матовый, неглянцевый

Boğulmaq – тонуть, утонуть

Dağılmaq – развалиться, разрушаться

Tapsırıq 14. Şeirin iki bəndindəki samitləri seçib ton və küyün iştirakına görə qruplaşdırın. Şeiri əzbərləyin.

3. Samit səslər əmələgəlmə yerinə görə də qruplaşdırılır. Yəni samit səslərin tələffüzündə iştirak edən danışığı üzvlərinə – səs məxrəcəsinə görə də samit səslər 3 qrupa bölünür:

a) *Dodaq samitləri*. Yəni tələffüzündə dodaqlar iştirak edən samitlər: **b, v, m, p, f**

b) *Dilin iştirakına görə*. Dilin uc, orta və arxa hissəsinin köməyilə tələffüz edilən samitlər. Bunlar sayca daha çoxdur: **q, ğ, d, j, z, k, g, l, n, r, s, t, x, ç, c, ş**

c) *Boğaz samiti*: **h**.

Tapşırıq 15. Dilin iştirakına görə qruplaşdırılan samitləri, dilönü, dilortası, və dilarxası olaraq qruplaşdırın.

Tapşırıq 16. Şeirdəki samit səsləri seçib xüsusi cədvəl üzrə səs tellerinin iştirakına, ton və küyün iştirakına və əmələgəlmə yerinə görə qruplaşdırın. Şeiri əzbərləyin.

Azadlıq quşu “Varlıq”

Dil açmada, karlıq da gedər, korluğumuz da,
Çün lallığımız doğmuş idi karlığımızdan.

Düşmən bizi əlbir görə, təslim olur naçar,
Təslim oluruq düşməyə naçarlığımızdan.

Hər inqilabın vur-yıxı son bənnalıq istər,
Dəstur gərək almaq daha memarlığımızdan.

Hüşyar olasız, düşməni məğlub edəcəksiz,

Düşmənlərimiz qorxuru hüşyarlığımızdan.

Birlik yaradın, söz bir ola biz kişilərdə,
Yoxluqlarımız bitdirəcək varlığımızdan.

M.H.Şəhriyar

Lügət:

Karlıq – глухота

Korluq – слепота

Lal – немой

Naçar – беспомощный, безвыходный

Vəнна – каменщик

Dəstur – формула

Hüşyar – бдительный

VURĞU (Ударение)

Sözdə hər hansı bir hecanın, cümlədə isə hər hansı sözün başqalarına nisbətən yüksək tonla deyilməsinə vurğu deyilir. Azərbaycan dilinin qanunlarına görə vurğu sözün son hecasına düşür. Sözlərə şəkilçi artırıldıqda isə vurğu şəkilçinin üzərinə düşür. Deməli, Azərbaycan dilində vurğunun yeri sabitdir – o, son hecaya düşür. Bəzi alınma sözlərdə vurğu sözün əvvəlki hecasına düşür. Məsələn, *opera, solo, trener, Çexov, Tula, korpus* və s.

Ударение – это произношение одного из слогов с большой силой, с увеличением длительности, интенсивности.

Логическое ударение – произвольное выделение одного из элементов высказывания в целях усиления его смыслового значения.

В Азербайджанском языке ударение обычно падает на последний слог слова. Если слова принимают аффиксы, то ударение переходит на них.

Tapşırıq 17. Dilimizə başqa dildən keçən, vurğusu sözün əvvəlki hecalarına düşən beş söz tapıb cümlədə işlədin.

Tapşırıq 18. Aşağıdakı şeiri dəftərinizə köçürüb vurğunun yerini müəyyənləşdirin.

AZƏRBAYCAN

Könlüm quşu qanad çalmaz sənsiz bir an, Azərbaycan.
Xoş günlərin getmir müdam xəyalımdan, Azərbaycan.

Səndən uzaq düşsəm də mən eşqin ilə yaşayıram,
Yaralanmış qəlbim kimi qəlbi viran Azərbaycan.

Vətən eşqi məktəbində can verməyi öyrənmişik,
Ustadımız deyib “heçdir vətənsiz can”, Azərbaycan!

Yarəb, nədir bir bu qədər ürəkləri qan etməyin,
Qolubağlı qalacaqdır nə vaxtacan Azərbaycan?!

Bəsdir fəraq odlarından kül ələndi başımıza,
Dur ayağa! Ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan!

Şəhriyarın ürəyi də səninkitək yaralıdır,
Azadlıqdır mənə məlhəm, sənə dərman, Azərbaycan!

M.H.Şəhriyar

Lügət:

Könül – душа

Qanad – крыло

Qanad çalmaq – окрыляться, подбадриваться

Viran – разрушенный, разоренный

Ustad – учитель, виртуоз, маститый

Can – душа, жизнь

Fəraq – разлука

HECA (Слог)

Tələffüz zamanı sözün asanlıqla hissələrə bölünməsinə heca deyilir. Hecanın varlığı sait səsle bağlıdır. Yəni sözdə neçə sait varsa, bir o qədər heca olur. Məsələn,

ya-şıl-laş-dı-rıl-mış. Bu sözdə 6 sait olduğu üçün 6 heca vardır.

Azərbaycan dilində hecaların aşağıdakı növləri vardır.

1) *Sadə heca* – tək bir saiddən ibarət olub nə özündən əvvəl, nə də özündən sonra samitlə birləşir. Məsələn, *o-xu, a-ta, a-na*. Bu sözlərdəki birinci sait sadə heca hesab olunur.

2) *Açıq heca*. Əgər heca saidlə qurtarırsa, belə heca açıq hesab olunur. Məsələn, *Ba-ba, nə-nə, xa-la, bi-bi*.

3) *Qapalı heca*. Samitlə qurtaran heca qapalı hesab olunur. Məsələn, *Qar-daş, baş, əl, ət*.

4) *Hecaların örtülü və örtüsüzlüyü* isə onların samitlə başlanması ilə bağlıdır. Samitlə başlanan heca örtülü (məsələn, *bi-li-rəm*), samitlə başlanmayan heca isə örtüsüz hesab olunur (məsələn, *ət, ot*).

5. Azərbaycan dilində *çoxhecalı sözlər, habelə çoxfonemli* – çoxsəsli hecalara az təsadüf edilir. Məsələn, *şpris, plyaj, Carlz, Marks* və s. kimi çoxsəsli sözlər bir hecadan ibarət olub dilimizə gəlmə sözlərdir.

Приозношение части слова одним толчком выдыхаемого воздуха называется слогом. В слове сколько гласных звуков, столько в нем слогов.

Tapşırıq 19. Azərbaycan dilinə başqa dillərdən keçib dilimizin fonetik sistemi üçün səciyyəvi olmayan çoxsəsli – birhecalı sözlərə aid misallar tapıb cümlədə işlədin.

Tapşırıq 20. Sözləri köçürün və hecalayın (*Proqramlaşdırmaq, əhliləşdirmək, məlun, məlum, süni, məsumə, surət, tündləşdirmək, dərinləşdirmək*).

TÜRKÜN DİLİ

Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz,
Özgə dilə qatsan, bu əsil dil əsil olmaz.

Öz şeirini farsa, ərəbə qatmasa şair,
Şeiri eşidənlər, oxuyanlar kəsil olmaz.

Sözlər də cavahir kimidir, əsl bədəldən
Təxsis verən olsa, bu qədər zir-zibil olmaz.

İnsan odu tutsun bu zəlil xalqın əlindən,
Allahı sevərsən, belə insan zəlil olmaz.

Hərçənd Sərabın südü çox, yağ-balı çoxdur,
Baş ərsə də çatdırsa, Sərab Ərdəbil olmaz.

Millət qəmi olsa, bu çocuqlar çöpə dönməz,
Ərbablarımızdan da qarınlar təbil olmaz.

Məndən də nə zalım çıxar, oğlum, nə qisasçı,
Bir dəfə bunu qan ki, ipəkdən qəzil olmaz.

Fars şairi çox sözlərini bizdən aparmış,
Sabir kimi bir süfrəli şair pəxıl olmaz.

Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdir,
Xan yorğanı, kənd içrə məsəldir, mitil olmaz.

Azər qoşunu qeysəri–Rumi əsir etmiş,
Kəsra sözüdü, bir belə tarix nağıl olmaz.

M.H.Şəhriyar

Tapşırıq 21. *Şeirin iki bəndini köçürüb sözləri hecalara bölün. Şeiri əzbərləyin.*

AHƏNG QANUNU (Сингармонизм)

Eynicinsli səslərin bir-birini izləməs qanununa ahəng qanunu deyilir. Ahəng qanunu türk dillərinin, xüsusilə Azərbaycan dilinin özünəməxsus əlamətlərindəndir. Azərbaycan dilinin öz sözlərində ahəng qanunu pozulmur, ahəng qanununa tabe olan sözlər Azərbaycan dilinin öz sözləridir – türkmənşəlidir. Dilimizin fonetik qanunlarının təsiri ilə başqa dillərdən alınmış sözlər çox vaxt ahəng qanununa tabe olur. Lakin bu o demək deyil ki, ahəng qanununa tabe olan sözlər türk mənşəlidir. Məsələn, *adam, arvad, mümkün, zalım, axır* və s.

Уподобление однородных звуков называется сингармонизмом. Сингармонизм – один из признаков тюркских языков.

Tapşırıq 22. Hansı sırada ahəng qanunu pozulmuşdur ?

(1) *Alim, məlumat, çətənə, kərpiç, xərc, gündoğan;*

2) *Zarəfat, məsləhət, dəmirçilik, qolubağlı).*

Tapşırıq 23. *Füzuli haqqında məlumatı öyrənin.*

M.Füzuli (1494–1556)

Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli 1494-cü ildə İraqın Kərbala şəhərində anadan olmuşdur. Şairin ailəsi Azərbaycanda məskun olan Bayat tayfasından olub, feodal çəkişmələri nəticəsində vətəndən İraqa köçmüşdür. Şair ilk təhsilini Kərbalada almış, sonra Bağdadda davam etdirmişdir. Ana dilindən – türk dilindən əlavə, ərəb və fars dillərini də mükəmməl öyrənib həmin dillərdə də şeir inciləri yaratmışdır. Şair özü qeyd edir ki, ərəb dili elm, mükəllimə dilim, fars dili şeir, qəzəl dilim, türk (Azərbaycan) dili isə ana dilimdir. Füzuli özündən əvvəl yaşamış Əbu Nəvvas, Xəqani, Nizami, Əlişir Nəvai, Cami, Nəsimi, Cəlaləddin Rumi, Kamal Xocəndi Əhmədi və onlarla şərq klassiklərinin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olduqdan sonra Şərq poeziyasının ən yüksək pilləsinə qalxmışdır. Nizaminin, Hafizin sənətini kiçiltmədən demək olar ki, Şərqdə poeziyanın allahı məhz Füzulidir. Şairin “Bəngü-badə”, “Ənüsül-qəlb”, “Yeddi cam”, “Səhhət və Mərəz”, “Şikayətnamə” əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatının nadir inciləridir. Füzuli yaradıcılığının zirvəsi olan “Leyli və Məcnun” poeması bütün dünya ədəbiyyatında məhəbbət mövzusunda yazılmış ən yaxşı poemadır. Füzuli öz zəngin yaradıcılığı ilə sübut etmişdir ki, Azərbaycan türk dili şeiriyyət cəhətdən nəinki ərəb və fars dillərindən aşağı səviyyədədir, əksinə ən incə və ali duyğuları ifadə etməkdə onlardan yüksəkdə dayanır.

Tapşırıq 24. Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasından aşağıdakı parçanı dəftərinizə köçürün, ahəng qanunu pozulan sözlərin altından xətt çəkin. Şeiri əzbərləyin.

Məktəbdə onunla oldu həmdəm,
Bir neçə mələkmisal qız həm,
Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,
Cəm oldu behşitə hurı-qılman.
Oğlanlara qızlar olsalar yar,
Eşqə bulunur rəvacı-bazar.
Qız nərğisi-məst edib füsunsaz,
Oğlana satanda işvövü-naz;
Oğlan necə səbr pişə qılsın.
Vər səbri həm olsa nişə qılsın?
Ol qızlar içində bir pərizad,
Qeys ilə məhəbbət etdi bünyad.
Bir türfə sənəm ki, əqli-kamil
Gördükdə onu, olurdu zail,
Zülfeyni-müsəlsəli girəhgir,
Can boynuna bir bələli zəncir.
Əbrusi xəmi bələyi-üşşaq,
Həm cüft lətafət içrə, həm taq.

Lüğət:

Çəkışmə – раздор, распри, драка

Mükəmməl – совершенно, в совершенстве

Mükəlimə – диалог, дебаты

Nadir – редкий
İnci – шедевр
Zirvə – вершина
Zəngin – богатый
Səviyyə – уровень
Duyğu – чутье, чувство
Həmdəm – собеседник, друг, приятель
Mələkmisal – ангел, красавица
Səf – ряд
Behişt – рай
Huri – гурия, нимфа
Qılman – юноша, молодой служитель рая
Bulmaq – найти
Rəvaci-bazar – ходовой, бойкая торговля
İşvə-naz – жеманство, какетство
Pişə (peşə) – (здесь) терпение
Pərizad – нимфа, фея, ангел
Bünyad – основа, фундамент
Türfə – красивый
Silsilə – цепь, гирлянда
Əbru – бровь
Kirpik – ресница
Xun – кровь
Riz, rixtən – проливать
Xədəng – стрела

Yeməxanada

–Salam!

–Salam.

–Bağışlayın, yeməyə nəyiniz var (sizdə nə yemək olar?)

–Buyurun. Menyuya baxın. Hansını desəniz, gətirərik.

–Eyb etməz, siz özünüz oxuyun!

–Soyuq qəlyənaltı; ət soyutması, kolbasa, salat.

–Bağışlayın, salat hansındandır?

–Çuğundur salatıdır.

–Hə, ondan verin. Bəs sulu xörəklərdən hansıları təklif edirsiniz?

–Borş, küftə-bozbaş, sup.

–Xahiş edirəm, borş gətirin.

–Buyurun, istədiyiniz ətli borşdur.

–Üzr istəyirəm, yeməyə daha nəyiniz var? İkinci yeməyi deyirəm.

–İkinci yeməklərdən plov, katlet, kabab, lüləkabab.

–Xahiş edirəm, plov gətirin.

–Buyurun, bu da istədiyiniz turşu–qovurma plov.

Lüğət:

Qəlyanaltı – закуска

Çuğundur – бурак

Təklif etmək – предложить, потчевать

Tapşırıq 25. *Dialogu öyrənin.*

Ahəng qanununun növləri (*Разновидности сингармонизма*)

Ahəng qanununun 3 növü vardır:

- a. Saitlərin ahəngi.
- b. Samitlərin ahəngi.
- c. Saitlərlə samitlərin ahəngi.

Разновидности сингармонизма:

- a) Гармония гласных,
- b) Гармония согласных,
- c) Гармония между гласными и согласными

Saitlərin ahəngi. Saitlərin ahəngi dedikdə qalın saitlərin öz cinsindən olanları, incə saitlərin isə özündən sonra incə saitləri tələb etməsi nəzərdə tutulur.

Məsələn, *darısqallıq, alqışlanmaq, traktorçuluq, gurultu, üzümçülük, ütüləmək* və s.

Samitlərin ahəngi. Samitlərin ahəngi dedikdə kar samitlərin kar samitlərlə, cingiltili samitlərin cingiltili samitlərlə işlənməsi nəzərdə tutulur.

Məsələn, *tələsik, çökəklik, durğun* və s.

Saitlərlə samitlərin ahəngi. Saitlərlə samitlərin ahəngi saitlərin incə və qalınlığına və samitlərin sədalılığına görə olur: qalın saitlərlə qalın samitlər işlənir və əksinə. Məsələn, *qol, gön, göl, boz, düz* və s.

Bəzən iki sait arasında işləndikdə kar samit cingiltilər. Məsələn, *getmək – gedir, əkmək – əkməyə* və s.

Tapşırıq 26. Aşağıdakı cümlələri dəftərinizə köçürün. Saitlərlə samitləri ahəngin növlərinə görə müəyyənləşdirin.

Qaragözlə Ədalət bayaqdan bəri ayaq üstə dayanıb bir-birinə baxırdı. Bayırda isti olmasına baxmayaraq, onların bədəni həyəcandan uçunurdu.

Ədalətin özü haqqında dedikləri Qaragözü öz məcrasından çıxarıb Ədalətə doğru meyl etməyə sövq etmişdi. Özü də bilmədən Ədalətin danışdığı hadisələr içərisində sanki özünü itirmiş, əfsunlanmışdı. Buna görə də danışmağa heç bir söz tapmırdı. Ədalət isə özü haqqında danışdığı hadisənin qızda nə kimi təsir buraxdığını bilmək üçün susur, Qaragözün sükutu pozmasını gözləyirdi. Birdən qızın zərif gül ləçəyinə bənzər dodaqları ortasından pıçılıtlı ilə bu sozlər eşidildi:

–Bağışla, mən indiyədək səni belə yaxından tanımamışdım.

Adil Babayev

Lüğət:

Bayaqdan bəri – давно, уже давно

Bayır – двор, улица

Həyəcan – тревога, волнение, возмущение

Uçunmaq – дрожать. трентать. трястись

Məcrə – русло

Sövq etmək – направлять, вовлекать

Sükut – тишина, молчание

Ləçək – лепесток

Tapşırıq 27. Aşağıdakı hekayə parçasını öyrənilib məzmununu danışın. Ahəng qanununa tabe olmayan sözləri seçib dəftərinizə yazın.

Mənsur və Sitarə

Baharın orta ayı idi. Şəhərin kənarında olan böyük bir bağçada, hər yerdə olan kimi, ağaclar göyərilib yarpaq açmışdı. Bu bağ dövlətli adamın deyildisə də, lakin sahibi Aslan çox çalışqan olduğu üçün, hər gün öz ruzusunu qazanıb külfəti ilə bahəm bəxtiyar yaşayırdı. Aslan bağçaya çox qulluq elədiyi üçün, bağ şəhərin bütün başqa bağlarından gözəl idi. Hər tərəfdə ağaclar: sərvlər, çinarlar, alma, armud, gilə ağacları qayda və nizam ilə əkilib, aralarında alçaq göy ot bitmiş idi. Bağçanın ortasında bir hovuzda dörd balıq buraxılmışdı ki, duruluğundan nur kimi parlayan suyun zərif şəfəqləri hovuzu əhatə edən yaşıl ağacların üstünə düşüb keçəndə, ildırıma bənzədiyi üçün, bu lətafətə tamaşa edəni qüvvəyi-bərqiyyə kimi mütəəssir edərdi. Ağaclarda cürbəcür güllər açılıb səhnəyi-asimana baxıb gülürdü. Xəfif əsən hava ney kimi bülbüləni-xoşəlhanın həzin nəvasına qatışib, mahir bir musiqişünasın belə çala bilməyəcəyi lətif havalar

çalırdı. Hələ bu lətafətin üstünə hər səhər saf havada pərişan saçlarını kürəklərinə örtüb xuraman-xuraman seyr edərək, təbiətin bu gözəllik və lətafətinə tamaşa edən bir qızın bəxş etdiyi mənzərəyi-fərəhəfzanı artıranda, bağça dünya üzərində yaranmış ikinci bir cənnət, qız isə dünya behiştini təzyin etməkdən ötrü səmadan enmiş bir mələk olduğu aşkar görünürdü. Qız sirmahi kimi ağ əllərinin birini şamama kimi qalxmış döşünün altına vurub, o biri ilə hərdən saçlarına nizam verirdi.

C.Cabbarlı

Lügət:

- Çalışqan** – старательный, деятельный
Ruzu – насущный хлеб, пропитание
Külfət, ailə – семья
Bahəm, bərabər – наравне, равный
Bəxtiyar – счастливый
Sərv – кипарис
Çinar – чинара, платан
Hovuz – бассейн
Lətafət – нежность, изящность, элегантность
Qüvveyi-bərqıyyə – блеск, отблеск
Asiman – небо, небеса
Xəfif – тихий, мягкий
Həzin – заунывный, тоскливый
Nəva – звук, голос
Pərişan – расстроенный, грустный
Xuraman – весело, счастливо
Fərəhəfza – радостно
Təzyin, ziynət – украшение

ORFOQRAFIYA

Orfoqrafiya düzgün yazı qaydaları haqqında elm sahəsidir. Mədəniyyətin inkişafında orfoqrafiyanın sabitliyinin böyük rolu vardır. Orfoqrafiya tərtibində üç prinsip əsas götürülür: fonetik prinsip, morfoloji prinsip və tarixi-ənənəvi prinsip. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının əsas prinsipi fonetik prinsipdir. Yəni Azərbaycan dilində sözlər necə eşidilirsə, elə də yazılır. Qeyd edilməlidir ki, bu ən mütərəqqi prinsipdir.

Məsələn, *daş, dəmir, xəmir, zəlil, əlil, ətraf. gəmi, Həsəri, ot, Cəfər, Gəncə, Şəmkir, Namaz* və s.

Azərbaycan dili orfoqrafiyasının ikinci əsas prinsipi morfoloji prinsipdir. Yəni sözlər müxtəlif cür tələffüz edilməsinə baxmayaraq, vahid qəbul edilmiş məfhum olaraq bir cür yazılır.

Məsələn, *dəkil–doy–doyülü–dəyil–dögür* sözləri deyil kimi yazılır.

Azərbaycan dili orfoqrafiyasının əsas prinsiplərindən biri də tarixi-ənənəvi prinsipdir. Bu prinsipin tərkibinə görə sözlər bu gün deyildiyi kimi yox, tarixən, öz etimoloji mənasına yaxın şəkildə yazılır.

Məsələn, *pıçaq–bıçaq, zolax–zolaq, qatıx–qatıq* və s.

Tapşırıq 28. Aşağıdakı sözlərdə buraxılmış orfoqrafik səhvləri düzəldin və yuxarıdakı prinsiplər üzrə cədvəldə göstərin.

Güz, qırıx, utuz, kəpənəy, əv, gedəcəx, köynəy, gedəjəy, olujax, gəlillər, oturullar, bilənnər, küflət, kəflətin, vazğal, zərəl, damnan, atamnan, gəlinnər, istəkan, İrbanım, gəlerdi, oturordu, bildımi, bilersənmi, bunumu deersən, qapıyı, atayı, olecəx, gizənelər, bilellər, oturollar, bulanıx, duruxuf, alif gəlil.

Tapşırıq 29. ADU haqqında məlumatı öyrənin.

Azərbaycan Dillər Universiteti

1937-ci ildə API-nin nəzdində fakültə kimi fəaliyyət göstərmiş, 1941-ci ildə müstəqil institut kimi təsis edilmişdir. Müharibə illərində Azərbaycan Dövlət Universitetinin fakültəsi olmuş. 1948-ci ildə yenidən müstəqil institut kimi fəaliyyətə başlamışdır. 1959-cu ildə M.F.Axundov adına Rus Dili və ədəbiiyyatı İnstitutu ilə birləşdirilmişdi. Azərbaycan SSR NS 4 noyabr 1972-ci il tarixli 262 №-li qərarı və Azərbaycan SSR Ali və Orta ixtisas Təhsili Nazirliyinin 30 noyabr 1972-ci il tarixli 369 №-li əmri ilə müstəqil institut kimi – SSRİ-nin 50 illiyi adına Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutu kimi fəaliyyət göstərmişdir.

1992-ci ildən Azərbaycan Dövlət Dillər institutu adlanırdı. Respublika prezidentinin 13 iyun 2000-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Dillər Universiteti adlandırılmışdır.

İndi universitetin 9 fakültəsi, 33 kafedrası, 3 tədris korpusu, 2 yataqxanası, 0,5 milyon nüsxə kitabı olan

kitabxanası, YUNESKO tərcümə kafedrası, Linqvistik mərkəzi, Eksperimental fonolaboratoriyası, Muzey lektoriyası, Ülvi muzeyi, 2 illik Xarici dillər kursu, Aspiranturası vardır. Universitetimizdə 50 nəfər xarici tələbə ali təhsil alır. Ali məktəbin çoxtirajlı “Politoloq” və “Elmi nəşrlər”i vardır.

Universitetdə 4500 nəfər tələbə oxuyur. Tələbələrin təhsili ilə 18 elmlər doktoru, 23 professor, 252 elmlər namizədi-dosent, 113 elmlər namizədi-professor, 265 müəllim, 700-dən çox texniki işçi məşğul olur.

Universitetin ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Cənubi Koreya, Avstriya, Rusiya, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkiyə və s. ölkələrin müvafiq strukturaları ilə əlaqəsi ildən-ilə genişlənir.

S.İ.Seyidov

Tapşırıq 30. Şeirdə müasir tələffüzə və orfoqrafiyaya uyğun olmayan sözləri tapın. Şeiri əzbərləyin.

Oğluma nəsihət

Cəfər, ey nuri-dideyi-Seyyid,

Qönçeyi-novrəsideyi-Seyyid!

İttifaq eylə dust ilə hər an,

İttifaq ilə əmr olur asan.

Dəhrdə etmə iftiraqə həvəs,

İttifaq ilə kəslər olmuş kəs.

Vardır, ey bağı-ömrümün şəcəri,
İttifaq etməyin gözəl səməri.
İttifaq eyləyəndə beş barmaq
Xeyli asandı bir şeyi tutmaq.
Yoxdur, ey sərvərim, tək əldə səda,
İttifaq ilədir sürürü səfa.
Edəsən guş gər bu timsalı,
Səni filcümlə eyləyər hali.

S.Ə.Şirvani

Lügət:

Nur – свет

Göz – глаза

Qönçə – бутон

Novrəstə – юноша

İttifaq – союз, дружба

Əmr – дело, работа

Dəhr – мир

İftira – интрига

Şəcər, ağac – дерево

Baqi, əbədi – постоянный, вечный

Səmər, meyvə – плод, выгода

Sürur, şadlıq – радость

Guş etmək, qulaq asmaq – слушать

FONETİK HADİSƏLƏR

Tələffüz prosesində bəzən danışıq üzvləri sürətlə qurulub dəyişə bilmədiyinə görə səslər təhrif olunur. Belə təhriflər xalq danışıq dilində mövcud olduğu halda, ədəbi dildə onları qəbul etmək və yazıda vermək olmaz. Əsasən, təhriflər üzərində qurulan fonetik hadisələri bilməyin əhəmiyyəti böyükdür. Dilimizdə 10 fonetik hadisə vardır.

В процессе общения под влиянием соседних звуков искажаются их правильное произношение.

В устной речи они имеют место, но в литературном языке и в письме употребление их не приемлемо.

Bunlardan bir neçəsinə diqqət yetirək.

ASSİMİLYASIYA

Assimilyasiya hadisəsində bir səs başqasına təsir edərək onu öz məxrəcinə salır. Belə təsir irəli və geri ola bilər. Əgər səs özündən sonra gələn səsə təsir edib onu öz məxrəcinə salırsa buna irəli assimilyasiya deyilir.

Məsələn,

Gələnnər (gələnlər), oxuyannar (oxuyanlar), dannamaq (danlamaq).

Əgər səs özündən əvvəlki səsə təsir edib onu öz məxrəcinə salırsa buna geri assimilyasiya deyilir. Məsələn, *Bilirlər – bilillər, gələrlər – gələllər.*

Assimilyasiyanın tam və natamam olmaqla da növləri mövcuddur.

Əgər bir səs başqasına təsir edərək onu tamamilə öz məxrəcinə sala bilirsə, bu zaman tam assimilyasiya baş verir. Məsələn,

gülürlər – gülüllər, dammaq – danmaq, banlamaq – bannamaq.

Bir səs başqasına təsir edərək onu tamamilə öz məxrəcinə sala bilmir. Buna görə də özünə yaxın bir məxrəcə gətirir. Bu zaman natamam assimilyasiya baş verir. Məsələn,

dam–dan (damnan), əlim–dən (əlimnən), atam–dan (atamnan).

Tapsırıq 31. Aşağıdakı cümlələri köçürün. Buraxılmış assimilyativ səhvləri düzəldin.

Oğlannar təzəcə meydançaya çıxmışdılar ki, futbol oynayannar onnarın qabağını kəsib yarışa dəvət etdilər. Onnan sonra onnara fikir verən olmadı. Hakim gözlədi ki, indi oğlannar meydannan çıxallar, amma hər iki tərəf oynamaq istəyirdi. Dünənnən bəri gözzəyən tamaşaçılar özzərini saxlaya bilmirdilər.

Tapşırıq 32. Aşağıdakı parçanı köçürün, assimilyasiya hadisəsi ola bilən sözlərin altından xətt çəkin. Mətnin məzmununu öyrənin.

Azərbaycan xanəndələri

Xanəndəlik Azərbaycan xalq musiqisinin yaranması və inkişafında böyük rol oynamışdır. Xanəndəlik sənətinin inkişafında muğamatın rolu böyük olmuşdur. Muğam sənəti 1300 ilə qədər böyük bir tarixə malikdir. Azərbaycan xanəndələri məlahətli gözəl səsləri və sənətkarlığı ilə Yaxın və Orta Şərqdə məşhur olmuşdur. Onlar mahuddan çuxa, atlasdan arxalıq, dioqanaldan şalvar geyər, qızıl toqqalı kəmər bağlar, başlarına papaq qoyardılar. Keçən əsrdə xanəndəlik sənəti ilə bağlı musiqi–muğam məclisləri düzəldər, orada xanəndələr öz məharətlərini göstərərdi. Xanəndəni tar və kamança müşayət edərdi. Qavalı isə xanəndə özü çalardı. Əsrimizin əvvəllərində artıq xanəndəlik toy məclisləri, evlərdə təşkil olunan yığıncaqlardan çıxaraq konsert salonlarına daxil oldu.

Orta əsr Şərq musiqisində Azərbaycan musiqiçi alimləri və xanəndələr xüsusi yer tutur. Muğam sənəti ərəblərdən başlasa da, öz inkişafını Azərbaycanda tapmışdır. Orta əsr dünya musiqisinin böyük nümayəndələrindən olan Səfiəddin Urməvi muğamları sistemə salmış, Əbdülqədir Maraği isə onu daha da təkmilləşdirmişdir. Orta əsrlərdə oktavini dövrə kimi təsəvvür etdiklərindən 12 muğamın hər birinin daxil olduğu məqamı “doreye mofəssələ” (müfəssəl dövrə)

adlandırmışdır ki, sonradan musiqi notlarının adları bu əsərin adı ilə adlanmışdır. Orta əsr musiqisində 12 əsas (lad) muğamı, 6 avaz, 24 şöbə olmuşdur. Beləliklə, 72 muğam, 24 şöbə alınır. Bu muğam dəstgahlarını ifa etmək hər adamın işi deyildi. Bunun üçün bəm və zil səsə malik olmaq, sağraq zəngülə vurmağı bacarmaq lazım idi. Bunu bacaranlar nadir adamlar olub, hamı tərəfindən sevilirdi. Azərbaycanda rast, şur, segah, çahargah, bayatı-şiraz, bayatı-kürd, şahnaz, humayun, mahur-hindi-rəhab kimi muğamlar geniş yayılmışdır. Bundan əlavə, heyratı, araz barı, simayi-şəms, Qarabağ şikəstəsi, kəsmə şikəstə kimi zərb muğumları da Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Azərbaycan mugam sənətinin inkişafında ustad xanəndələrimizdən Hacı Hüsi, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Ə.Zülalov, Ağabala Abdullayev, İslam Abdullayev, Cabbar Qaryağdı oğlu, Xan Şuşinski, Seyid Şuşinski, Zülfü Adıgözəlov, Bülbül muğam ifaçısı, çalğıçılardan Sadiq Əsəd oğlu, Məşədi Cəmil Əmirov, Qurban Pirimov, Bəhram Mənsurov və onlarla başqalarının xüsusi xidməti olmuşdur.

Lüğət:

Xanəndə – певец

Yayıma – распространение

Mələhət – обаяние, красота, очарование

İfaçılıq – исполнительство

Məharət – талант, умение, виртуозность

Təkmilləşdirmək – усовершенствовать

Vam – низкий тон, низкий голос

Zil – высокий голос, дискант

Dissimilyasiya hadisəsi

Bu hadisə mahiyyətcə assimilyasiyanın tam əksinədir. Yəni assimilyasiyada səs başqasına təsir edərək onu öz məxrəcinə salırdısa, dissimilyasiyada səs öz məxrəcində olan səsi özündən uzaqlaşdırır.

Məsələn, *qəral* – *qərar*, *issi* – *isti*, *qararmaq* – *qaralmaq*.

Proteza hadisəsi

Proteza artırmaq deməkdir. Azərbaycan dilində **R** ilə başlanan söz yoxdur. Ona görə də **R** ilə başlanan sözlərə **İ** saiti əlavə edilir (protetik səs).

Məsələn, *Rəna* – *İrəna*. *Rəsul* – *İrəsul*, *Rza* – *İrza*.

Şk və **St** səs birləşmələri ilə də dilimizdə söz başlanmır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində sözün birinci hecasında iki samit yanaşı işlənmez. Buna görə də belə sözlərə bir **İ** saiti artırmaqla onları azərbaycanlaşdırırıq.

Məsələn, *şkaf*–*işkaf*, *stəkan*–*istəkan*, *stansiya*–*istansiya*.

Sözün ortasında da protetik səslər iştirak edə bilər. Məsələn, *ata+n+m*.

Tapsırıq 33. Proteza hadisəsinə aid 5 cümlə tərtib edib dəftərinizə yazın.

Eliziya (səs düşümü) hadisəsi

Tələffüz prosesində bəzən səslər düşür. Söz tərkibindən səsin düşməsinə eliziya deyilir.

Məsələn, *oğul – oğlu, əsil – əsli, ömür – ömrün, şəkil – şəklin.*

Это – выпадение звуков во время произношения.

Bu hadisələr orfoqrafiyada da öz əksini tapır.

Metateza (yer dəyişmə) hadisəsi

Bəzən sözdə səslər yerlərini dəyişir.

Метате́за – взаимное перемещение звуков во время произношения. Такие звуки называются метатетическими.

Bu hadisəyə metateza, yerini dəyişən səslərə metotetik səslər deyilir. Məsələn, *külfət – küflət, ibrahim – İrbahim, məşhur – məhşur, vağzal – vazğal, kəlbətin – kəblətin.*

Metateza hadisəsi bəzən dildə qanuniləşə bilər.

Məsələn, *kiprik – kirpik, körpü – köprü, yarpaq – yarpaq*.

Tapşırıq 34. Eliziya və metateza hadisəsinə aid 10 cümlə tərtib edib dəftərinizə yazın.

FONETİKA BƏHSİNƏ AİD TƏKRAR SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

Suallar:

1. Azərbaycan dili hansı dil ailəsinə daxildir?
2. Azərbaycan dili tipoloji cəhətdən hansı qrupa daxildir?
3. Azərbaycan dilində neçə danışiq səsi vardır?
4. Saitlər hansı qruplara ayrılır?
5. Samitlər hansı qruplara ayrılır?
6. Qoşasəsli sözləri sətirdən-sətirə necə keçirmək olar?
7. Azərbaycan dilində fonetik hadisələr hansılardır?
8. Assimilyasiya nədir?
9. Dissimilyasiya nədir?
10. Metateza, proteza, eliziya nədir?
11. Azərbaycan dilində ortoqrafiya qaydaları hansı prinsiplərə əsaslanır?

12. Fonetik prinsipin üstün və çatışmayan cəhətləri hansılardır?

13. Morfoloji və tarixi ənənəvi prinsipin mahiyyəti nədən ibarətdir?

14. Azərbaycan dilində hecanın hansı növləri vardır?

15. Açıq heca ilə örtüsüz, qapalı heca ilə örtülü heca bir–birindən nə ilə fərqlənir?

16. Azərbaycan dilində vırğunun əsas cəhəti nədən ibarətdir?

17. Ahəng qanununun mahiyyəti nədən ibarətdir?

18. Ahəngin hansı növləri vardır?

Təpşırıq 35. Bənddəki səsləri qruplaşdırın və üzərində fonetik təhlil aparın. Ahəng qanununa və fonetik hadisələrə diqqət edin.

Qarabağda nə day qaldı, nə dana,
Bu gün sabah hərə qaçar bir yana;
Tənbeh etmək ilə xındırığana,
Xub saldı ölkəni nizama qoçaq.

Zakir

Təpşırıq 36. Azərbaycan dilini yaxşı bilən tələbələr aşağıdakı hekayəni oxuyub məzmununu danışsın. Fonetik hadisələrə və ahəng qanununa diqqət yetirsin.

Poçt Qutusu

Noyabr ayının 12-ci günü idi. Hava çox soyuq idi, amma hələ qar əlaməti görsənmirdi. Həkim axırıncı dəfə xanın naxoş övrətini yoluxub, cavab verdi ki, dəxi naxoşun əhvalı yaxşıdır; belə ki, bir həftəyədək səfərə çıxmaq mümkün olar. Xan çox tələsirdi İrəvana getməyə; çünki xanı orada çox vacib işlər gözləyirdi. Və bir də ki, qorxurdu qar yağa və hava dəxi də soyuya və naxoş üçün yola çıxmaq qeyri-mümkün ola. Xan götürdü qələmi, irəvanlı dostu Cəfər ağaya bu məzmununda bir müxtəsər kağız yazdı:

“Əzizim! Bir həftəyədək, ümidvaram, İrəvana gəlirəm övrət-uşaq ilə. Artıq-artıq təvəqqe edirəm, buyurasan bizim otaqlara fərş salıb, əlbəttə-əlbəttə peçləri

yandırınlar ki, otaqların havası piş əzvəqt təmizlənsin və isinsin, bəlkə naxoş üçün orada narahatçılıq üz verməsin. Bu kağızın cavabını mənə teleqraf vasitəsilə yetirəsən. Sən mənə dediyin işlərin hamısını yerbəyer eləmişəm. Xuduhafiz!

Sənin xeyrixahın Vəli-xan. Fi 12 noyabr”.

Xan kağızı бүkdü qoydu paketə, üstünü yazıb və markasını yapışdırıb, istədi nökrəi çağırırsın ki, aparıb salsın poçta: amma tez xanın yadına düşdü ki, nökrəi göndərib özgə işə. Bu yerdə qapı döyüldü. Xan çıxdı və gördü ki, qapını döyən xanın öz kəndlisi, İtqapan kəndinin əhli Novruzəli idi. Bu şəxs çox vaxt xanın yanına gəlib–gədər və hər gələndə olmaz ki, undan, əriştədən, baldan, yağdan gətirməsin. Bu səfər də Novruzəli əliboş gəlməmişdi; çünki xanı görəcəkdir əl ağacını dayadı qapının bucağına və başladı qapının o biri tayını açmağa. Qapını açıb bir yüklü ulağı “çoçi-çoçi” deyə-deyə sürdü həyəətə və yükün arasından üç-dörd toyuq-cücəni çıxırda-çıxırda yerə qoyub, yükü açıb dolu çuvalları saldı yerə və xanın üzünə baxıb ikiqat əyilib salam verdi. Xan salami alıb dedi:

–A kişi, Novruzəli! Genə bu nə zəhmətdi, çəkmisən? Novruzəli çuvalların kəndirini aç-aça cavab verdi:

–Bu nə sözdü, ay xan? Mən ölənə kimi sənə qulam...

Bu sözü deyə-deyə Novruzəli başladı üstünün tozunu silməyə... çünki günortadan bir saat keçirdi və ola bilərdi ki, poçtun vaxtı keçsin, xanın aqlına belə gəldi ki, yazdığı məktubu versin Novruzəli aparıb salsın poçta.

Xan üzünü tutdu qonağa:

–Novruzəli, poçtxananı tanıyırsan?

Novruzəli cavab verdi:

–Ay xan, mən kandli adamam, mən nə bilirəm poçtxana nədi?

–Çox əcəb, nəçərnik divanxanasını ki, tanıyırsan?

–Bəli xan, başına dönüm, tanıyıram, niyə tanımıram. Keçən həftə mən elə gəlmişdim nəçərniiyin yanına şikayətə. Xan, and olsun sənin başına, bizi katda çox incidir. Əslinə baxsan bizim bu katdamız özgə tayfadandı; odu ki, bizi görməyə gözü yoxdu. Keçən həftə mənim iki buzovum itmişdi. Getdim..

–Hələ bu sözlərini sonra deyərsən. Qulaq as, gör nə deyirəm: nəçərnik divanxanasının qabağında bir yekə dam–daş var, qapısının ağzında bir qutu vurulub divara, haman qutu poçt qutusudu. O qutunun xirda və uzun qapağı var. Bu saat apar bu kağızı haman qutunun qapağını qovza, kağızı sal qutunun içinə, qapağını yatırt və tez qayıt gəl!

Novruzəli hər iki əlini açdı xanın qabığına, qorxa–qorxa kağızı aldı, bir az baxdı kağıza, bir az baxdı xanın üzünə, sonra çəkildi divara səmt və yerə əyilib istədi kağızı qoysun divarın dibinə. Xan ucadan dilləndi:

–Qoyma ora! Qoyma ora! Kağız çirklənər, tez apar sal qutuya, qoy gəl!

–Xan, başına dönüm! Qoy bu ulağın başına torba keçirim; heyvandı, ac qalmasın, yoldan gəlib yorulub.

–Yox, yox... Heç ziyan yoxdu. Kağızın vaxtı keçir. Torbanı sonra keçirərsən ulağın başına.

–Di elədə qoy ulağın qıçını bağlayım, yoxsa gedər həyətdə ağacları gəmirər.

–Yox, yox... Heç eybi yoxdu, qaç, tez, kağızı sal gəl!

Novruzəli kağızı ehmal qoydu qoynuna və genə dedi:

–Xan, qadan alım, bu xoruzlar qaldılar burda, heyvandılar, qoyaydın qıçlarını açıb, bir az dən səpəydim bulara. Elə dən də gətirmişəm.

Novruzəli əlini saldı cibindən dən çıxarsın... Xan ucadan səsləndi:

–Yox, yox!... Qoy hələ qalsın. Qaç, çaparaq kağızı sal poçta!

Novruzəli əl ağacını götürüb, başladı uşaq kimi qaçmağa. Sonra bir zad fikirləşib qayıtdı və üzünü tutdu xana:

–Xan, qadan alım, dəsmalın içində yumurta var, gözdə-qulaqda olun, ulaq ağnar, yumurtalan sındırar.

Xan daha ucadan səsləndi:

–Daha uzun danışma. Qaç kağızı sal, vaxtı keçir.

Novruzəli istədi uzaqlaşsın, xan onun dalınca çığırdı:

–Novruzəli, bilməzsən kağızı verərsən özgəsinə ha... Heç kəsə vermə, heç kəsə göstərmə! Tez sal qutuya, qayıt gəl!

Novruzəli dəxi də ucadan cavab verdi:

–Niyə, mən uşaq deyiləm ki, kağızı özgəsinə verim! Məni o qədər də xam bilmə. Heç nəçərnik də bu kağızı mənim əlimdən ala bilməz.

Novruzəli bu sözləri deyəndən sonra gözdən itdi... Xan girdi otağa və üzünü arvadına tutub şirin dillə dedi:

–Di, hazırlas, mənim gözümün işığı. Kağız yazdım İrəvana ki, otaqları sazlasınlar. İndi daha gedə bilərik. Maşallah yaxşısan. Həkim özü deyir ki, havanı dəyişmək səndən ötrü lap vacibdir.

Bir qədər də xan arvadı ilə getmək barəsində söhbət edəndən sonra nöker gəldi və xana dedi:

–Xan, bu ulağ kimindi, bu şeyləri kim gətirib?

Xan cavab verdi:

–Ədə, o şeyləri yerbəyer elə! Onları bizim itqapanlı Novruzəli sovqat gətirib.

Nökər cücələri və yumurtaları apardı aşpazxanaya və ulağı sürüb qatdı töyləyə, qapısını örtüdü, sonra gəlib un cuvalının birisinin ağzını açıb, içindəki undan bir çimdik götürüb, gətirdi tutdu xanın qabağına və dedi:

–Xan, çox yaxşı ağ undu.

Xan una baxandan sonra buyurdu nökərə küçə qapısını bağlasın və çörəyi çəkib gətirsin.

Çörəyin yeyilməsi iki saat çəkdi. Ancaq çörəkdən sonra Novruzəlinin kağızı poçta aparmağı xanın yadına düşdü. Xan nökəri çağırıb soruşdu və nökər cavab verdi ki, hələ kəndli posdan qayıtmayıb. Xan Novruzəlinin bu qədər yubanmağına təəccüb elədi və fikrinə gəldi ki, bəlkə Novruzəli kağızı poçta salıb özünü verdi bazara çörəkdən-zaddan alıb yesin və yainki bazarlığı-zadı var, eləsin. Bir saat da keçdi, Novruzəli gəlmədi.

Xan, nökəri çağırıb dedi ki, getsin poçta və görsün harda qaldı Novruzəli və nə bais oldu ki, bu qədər yubandı. Yarım saat keçməmiş nökər qayıdıb cavab verdi ki, kəndlini görə bilmədi. Xan çıxdı balkona və bir papiros yandırır başladı var-gəl eləməyə. Dəxi ona aşkar oldu ki, Novruzəlinin başına bir iş gəldi ki, bu qədər yubandı. Xan bu fikirdə idi ki, polis yasovulu dayandı qapıya və xanı görcək dedi:

–Xan, pristav buyurur, gələsiz polsaya və kəndlinizə zamin olasınız. Yoxsa zamini olmasan, pristav göndərəcək navaxta.

Xan bu sözlərə o qədər təəccüb eldə ki, üzünü yasovulun üzünə tutub mat qaldı və heç bilmədi ki, nə desin. Sonra dilləndi:

–Balam, o kətdi bir fağır adamdı, o nə qayırbdı ki, pristav onu tutub saxlayıb?

Yasovul cavab verdi:

–Daha mən heç zad bilmirəm. Ancaq özün polsaya buyursan, yaxşı olar, yoxsa yazıqdı o kişi.

Xan bu əhvəlatı övratına bildirmədi ki, narahat olmasın. Geyinib getdi polisə və əvvəl akoşkadan dustaqların damına baxıb gördü ki, yazıq Novruzəli bir neçə dustaqlar ilə oturub damın bucağında və uşaq kimi ağlayır, gözünün yaşını çuxasının ətəyi ilə silir...

Xan, Novruzəlinin əhvəlatını pristavdan öyrənib və ona zamin olub kəndlisini saldı yanına və gətirdi evə. Novruzəli həyəətə girən kimi başladı ağlamağa və saman torbasını ulağın başına keçirib divarın dibində çömbəldi. Xan girdi evə və bir papiros yandırıb çıxdı balkona, Novruzəlini yanına çağıraraq dedi:

–Di indi əhvalatı nağıl elə. Novruzəli! Sənin bu hekayətin çox şirin hekayətdi. Lap kitaba yazılmalıdı. Nağıl elə təfsilən, yəni hamısını birbəbir. Başla burada kağızı götürüb aparmağından ta dama düşməyinə kimi...

Novruzəli durub ayağa, xana yaxınlaşıb və çuxasının ətəyi ilə gözünün yaşını silib başladı:

–Başına dolanım, xan, mənə çövür balalarının başına mənə bağışla! Mənim heç bir günahım yoxdu. Bir kətdi adamam, mən nə bilirəm kağız nədi, qutu nədi, poçt nədi? Başına dönüm, xan, mənə çövür o gülüzlü balalarının başına. Heç ziyanı yoxdu, hələ ölmərəm, sağ qalaram, qulluq edərəm, əvəzi çıxar, bir qələtdi eləmişəm, ta

neyləmək? İşdi, belə oldu. Bular hamısı allahdandı. Gərək belə olaymış. Bağışla məni, xan. Mən ölənə kimi nökrəm sənə...

Bu sözləri deyib, Novruzəli bir az da yaxınlaşdı xana və istədi onun ayaqlarından öpsün. Xan bir az dala çəkilib dedi:

–Novruzəli! Heç ürəyini sıxma. Mən sənə nə deyirəm ki? Sən mənə nə pislik eləmişən ki, mən səni bağışlayım.

–Qurban olum sənə, bundan artıq daha nə pislik olacaq? Kağızı əlimdən verdim o kafir oğlu kafir qoydu cibinə, çıxdı düzəldi yola, qoydu getdi.

–Kim kağızı qoydu cibinə, getdi?

–O kafir oğlu urus, dana!

–Hara qoydu getdi?

–Getdi girdi orada bir yekə dam-daş vardı ki, qapısına qutu vurulubdu, getdi girdi ora.

Xan bir qədər duruxdu.

–Bə sən kağızı qutuya salmadın?

–Necə ki, salmadım! Elə kağızı qutuya salan kimi, kafir gəlib qutunu bilmirəm nə təhər açdı, kağızı götürdü apardı.

–Qutuda sən saldığın kağızdan başqa ta özgə kağız yox idi?

–Necə ki yoxdu? Çox kağızlar vardı. Elə onların hamısını yığışdırıb apardı.

Xan qəh-qəhə çəkib güldü.

–Yox, Novruzəli, gərək hamısını nağıl eləyəsən başdan axıra kimi: necə kağızı apardın, necə saldın qutuya və nə üstə urusla savaşıdın.

Novruzəli başladı:

–Xan, başına dönüm, mən kağızı burdan apardım, getdim çıxdım nəçərnik divanxanasının yanına. Sən mənə nişan verdiyin dam-daşı tapdım və qutunu tapdım, getdim qutunun qapağını qaldırdım. İstədim kağızı salım qutuya; bir kağıza baxdım, bir qutuya baxdım. Doğrusu, bilmədim, salım, salmayım; çünki yadımdan çıxdı səndən soruşum, kağızı qutuya salandan sonra durum qutunun yanında, ya qoyum gəlim evə. Fikirləşdim ki, əgər kağızı salım, durum qutunun yanında, havaxtadək durum? Axı qurbanın olum, xan, özün gördün ki, ulağı ac qoydum getdim, cücələri qıçı bağlı qoydum. Bir kisə un gətirmişdim, hələ indiyə kimi də qalıb burda. Xan, başına dolanım, qoy elə indi yaxşı vaxtdı, qoy nökərlə bu çuvalları götürək qoyaq evə, yağış-zad yağar, un islanar.

–Yox, Novruzəli, sənın işın yoxdu... Di de sonra necə oldu?

–Kağızı saldım. Qutunun qapağını örtüm, çəkilib durdum bir az kənarda. Əvvəl istədim qayıdıb gəlib səndən soruşum; sonra, doğrusu, qorxdum mənə qəzəbin tuta. Doğrusu, qorxdum öz könlündə deyəsən ki, Novruzəli çox heyvan adamdı, çox eşşək adamdı. Qərəz, çömbəldim divarın dibində ki, bir az yorğunumu alım. Aha, gördüm ki, bir erməni uşağı, olardı bax bu boyda, olardı on-iki–on üç yaşında, gəldi düz qutunun yanına, qapağını qalxızdı və sən mənə verdiyin kağız kimi bir kağız saldı qutuya, qapağını örtdü, düz qoydu getdi işinə. Nə qədər o nainsafi çağırdım soruşum ki, desin bas kağızı qutuda qoyub hara gedir, bilmirəm dilimi anlamadı, nədi ki, heç cavab vermədi; heç zalım oğlu üzümə də baxmadı. Elə erməni uşağı uzaqlaşmışdı ki, bir urus arvadı tez-tez gəlib qutuya yaxınlaşıb, bir kağız saldı, qoydu getdi. Ta

indi mən bir az ürəkləndim, öz-özümə dedim vallah görükən budu ki, elə bu qutuya salınan kağızlar gərək qalsınlar qutunun içində. Mən o qədər ürəkləndim ki, bismillah deyib, cürətnən getdim qutunun qapağını qaldırdım, kağızı saldım qutuya, çöndüm gəlim qulluğuna. Qutudan elə burdən ora kimi uzaqlaşmışdım ki, haman urus gəldi yetişdi qutuya kağız salsın. Amma gördüm xeyr, lotunun fikri özgədi, qutunun yanından sağ əlini uzadıb qutunun içinə. Mən əlüstü duydum ki, hərif istəyir kağızları oğurlasın... Xan, çox başağrısı verirəm, məni bağışla, oğlana buyur gəlsin məni yola salsın, bivaxtdı, gedib kəndə yetişə bilmənəm.

–A kişi, hələ hara qoyuram səni gedəsən. Nağıl elə görüm sonra necə oldu?

–Bəli, başına dolanım, xan, qurban olsun sənə mənim yetim-yesirim! Sənsiz mənim bir günüm olmasın!... Bəli, gördüm ki, hərif utanmaz-utanmaz kağızları qutudan ehmalca çıxartdı, dəstələyib vurdu qoltuğuna! Qutunun qapısını örtüb, istədi düzəlsin yola. Mən tez qaçıb yapışdım urusun qolundan, qoymadım getsin. Dedim, ay aşna, hara aparırsan kağızları? Xalq səndən ötrü kağızları bura salmayıbdı ki! Dinməz-söyləməz üzünün suyunnan xalqın kağızlarını qoy yerinə! Dedim Novruzəli hələ ölmüyübdü ki, sən onun ağasının kağızını aparasan. Belə işlər yaxşı deyil, adam özgənin malına tamah salmaz. Məgər sizin şəriətdə oğurluq günah yazılmayıbdı? Xan, məni çövr balalarının başına, məni mürəxxəs elə, qoyun gedim; bivaxtdı, hava qaranlıqlayır.

–Hələ tələsmə, gedərsən... Sonra necə oldu?

–Qoy görüm harda qaldım... Ədə, qoyma, qoyma, ulaq tənəkləri sındıracaq.

Novruzəli istədi qaçsın ulağın yanına, xan qoymadı.

–Novruzəli, getmə, hələ getmə. De görüm sonra necə oldu?

Ta necə olacaq? Nə qədər yalvardım, yapışdım ki, mənim xanım məni öldürər. Dedim barı mənim xanımın kağızını ver; illah dedi ki, vermərəm. Gördüm ki, hərif istəyir qoya qaça. Vallah hirs vurdu təpəmə, ikiəlli yapışdım kafirin çiyindənən, bunu üzü üstə elə gətirdim yerə ki, heybətdən ağzı qanadı. Sonra nəçərnək divanxanasından saldatlar tökülüb məni döyə-döyə aparıb qatdılar dama. Sənin qədəmlərinə belə mən qurban olum. Sən olmasaydın məni çoxdan göndərmiş dilər Sibirə; çünki damda məndən savayı bir neçə dustaq vardı, mənə dedilər ki, o urus qulluq adamıdır. Ta... mən neyləyim? Xan, başına dolanım, di gör günah kimdədi?

Xan çox güldü, çox qəh-qəh çəkib güldü.

Hava qaranlıqlaşmışdı. Novruzəli boş un çuvallarına ac ulağın üstünə salıb, ulağı qatdı qabağına və zoğal ağacı ilə döyə-döyə getdi kəndinə.

Üç gündən sonra xana İrəvandan teleqraf çıxdı ki, “kağızın yetişib və otaqlar hazərdər”.

Xan yığışib getdi İravana.

Ay yarımından sonra Novruzəlini divana gətirib “qulluqçunu bihörmət eləmək barəsində” üç ay navaxt kəsdilər, amma Novruzəli günahını boynuna almadı. Hələ üç ay da keçdi ancaq bu xəbər İrəvanda Vəli xana çatdı.

Xan bu xəbəri eşidib, bir qədər fikrə getdi.

C.Məmmədquluzadə

Lügət:

- Əlamət** – признак
Yoluxmaq (burada) – обследование
Dəxi, daha – больше
Müxtəsər – короткий, сокращенный
Təvəqqe etmək – просить
Piş əz vəqt (farsca) vaxtından əvvəl – до того
Xeyirxah – доброжелатель
Nökər – слуга
Çuval – мешок
Kəndir – веревка
Çox əcəb – хорошо
Divanxana – управление
Katta – сельский старшина, староста
Qovzamaq, qaldırmaq – поднимать
Ehmal, asta – медленно
Ağnamaq – переваливаться, переворачиваться
Sazlamaq – поправлять, привести в порядок
Bais olmaq – быть причиной
Bais – виновник
Zamin olmaq – ручаться
Fağır – тихий, бедный
Göz yaşı – слезы
Əgər – если
Qeyz, açıq – гнев, ярость
Çömbəlmək – сесть на корточки
Şəriət, şariat – религиозное право
Savayı, başqa – кроме

LEKSİKOLOGİYA

Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş və zəngin dillərindən biri olduğu üçün zəngin söz ehtiyatı vardır. Dilimizdə olan bütün sözlərin hamısı birlikdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini təşkil edir. Buraya yüz minlərlə söz daxildir. Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısının mənasını bir adamın bilməsi mümkün və vacib deyil. Amma dilimizdə elə leksik sfera vardır ki, oraya daxil olan sözlərin mənasını hər bir azərbaycanlı həmişə və hər yerdə bilir. Bu dairəyə daxil olan sözlər dilimizin lüğət fondunu təşkil edir.

Tapşırıq 37. Aşağıdakı şeirdə Azərbaycan dilinin lüğət fonduna daxil olan sözləri seçib yazın. Şeiri əzbərləyin.

Tramvay

Gəl keç küçəmizdən, eləmə ar, tramvay!
Salma bizi yüz möhnətə zinhar tramvay!
Getdim o qədər baş yuxarı, şişdi ayağım,
Yox dizdə dəxi taqətim, eyb etdi damağım.
Varsa aşağı hissədə gər nazlı madamlar,
Pullu, oxumuş, çəkməli, kostyumlu adamlar.
Burda dəxi var fəhlə, çarıq geymiş adamlar.
Bax hallarına, gəl buradan var, tramvay,
Salma bizi yüz möhnətə zinhar, tramvay!

Ə.Vahid

Lügät:

Ar – стыд

Möhnät, əziyyät – мучение, страдание

Taqät, güc – сила

Var, get – иди

LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏKİ SÖZLƏRİN ÜSLUBİ LAYLARI

Dilimizdəki sözlər ifadə etdikləri incə üslubi çalarlığa görə müxtəlif qruplara bölünür. Bunlardan bəzilərinə diqqət yetirək.

Стилистические пласты слов словарного состава. По своим стилистическим оттенкам слова в нашем словарном составе делятся на разные слои.

Poetik sözlər

(поэтические слова)

Bu laya daxil olan sözlər ədəbi dildə işlənsə də, xalq danışığı dilində o qədər də geniş işlənmişdir.

Məsələn, *eşq, aşiq, məşuq, məşuqə, hicran əzabı, vüsal həsrəti* və s.

Terminlər

Terminlər də konkret bir elm sahəsinə aid olub, adi danışıda işlənməz. Terminlər adi danışıda işləndikdə anlaşılmaqlıq yaradır. Terminlərin adi danışığı sözlərindən əsas fərqi bundan ibarətdir ki, onların mənası hamı üçün anlaşılıqlı olmur və danışığı dilini ağırlaşdırır.

Məsələn, *zəriflik, kvanta, poeziya* və s.

Ümumişlək sözlər (общеупотребительная лексика)

Bu sözlər dilin əsas leksik tərkibini təşkil edir. Bu sözlərdən dildə çox geniş istifadə edilir.

Məsələn, *çörək, yol, çay, qənd* və s.

Tapşırıq 38. Aşağıdakı cümlələrdə işlənmiş sozləri üslubi laylara görə qruplaşdırın.

Eşqdir mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?!

Nizami

Eşqsiz olsaydı xilqətin canı,
Dirilik sarmazdı böyük cahanı.

Nizami

İnsan idrakı hər şeyə qadirdir.
Güldən də, çiçəkdən də, günəşdən də gözəlsən,
Sən bağı-mələhət yetirən sərvə rəvansan!

Vahid

Segah – aşağı oktavanın birinci pərdəsi. XX əsr görkəmli türk musiqişünası Rauf Yektabəy Orta əsr musiqi alimi Əbu-Nəsr Farabinin (870–950) kitabına əsaslanaraq segahı ən bəm səs adlandırır və kiçik aktavanın **re** notundan ibarət olduğunu qeyd edir.

Ə.Bədəlbəyli

Bağayarpağı tərkibində qlükozid, efirli yağlar, A.S.K. vitaminləri, aşı maddələri və acı maddələr vardır. Büzüsdürücü və bəlgəmgətirici təsir göstərir.

Davud Hüseynov

Peşə xəstəliklərindən biri faringit və laringitdir. Onlar bəzən irinli formada tonzilit şəklində təzahür edir.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ SÖZLƏRİN MƏNŞƏCƏ NÖVLƏRİ

Dilimizdəki sözləri mənşəcə iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa əsl Azərbaycan sözləri, ikinci qrupa isə alınma sözlər daxildir. Əlbəttə, dilimizin öz sözləri alınma sözlərdən çoxdur.

Слова в Азербайджанском языке по своему происхождению делятся на:

a) исконно – Азербайджанские слова;

б) заимствованные слова.

Əsl Azərbaycan sözlərini aşağıdakı əlamətlərlə alınma sözlərdən seçib ayırmaq olar:

1. Əsil Azərbaycan sözləri, əsasən təkhecalı olur. İki və üç hecadan ibarət sözlər dilimizdə çox azdır. Onlar da tarixən düzəltmə sözlər olmuşlar.

Məsələn, *qur+şaq, qa+şıq, qu+laq, qat+ıq.*

2. Əsil Azərbaycan sözləri **R**, **J**, **Ğ** samitləri ilə başlanmır. **M** samiti ilə başlayan sözlər də azdır.

3. Azərbaycan dilinin öz sözlərində iki samit yanaşı işlənməz.

4. Əsl Azərbaycan sözlərinin əvvəlində iki samit səs heç vaxt yanaşı gəlmir. Belə sözlər dilimizə başqa dillərdən keçmədir.

5. Azərbaycan dilinin öz sözlərində ahəng qanunu pozulmur. Lakin ahəng qanununa tabe olan sözlərin hamısı Azərbaycan sözləri deyil. Onlar dilimizin fonetik qanunlarının təsiri altında ahəng qanunu qəbul etmişdir.

Məsələn, *məsləhət, müsəlləh, mərifət, avara* və s.

Başqa dillərdən dilimizə keçən sözlər

Tarixi zərurət nəticəsində Azərbaycan xalqı hansı xalqla yaxın ictimai, iqtisadi və siyasi cəhətdən əlaqədə olmuşsa, həmin dillərdən söz almış və həmin dillərə söz vermişdir.

XIX əsrin birinci rübünə qədər Azərbaycan İranla sıx iqtisadi və siyasi əlaqə saxlayırdı. Bu səbəblərdən də dilimizə fars sözləri və fars dilinin vasitəsi ilə ərəb sözləri keçmişdi.

Məsələn, *elm, alim, məlum, hökm, hakim, məhkum, qabil, məqbul, şükür, şakir, məşkur, kuftə, kasa, kandar* və s.

XIX əsrin birinci rübündən sonra Quzey Azərbaycan Rusiyanın təhdinə keçdi. Beləliklə, dilimiz ərəb və fars dilləri ilə əlaqəni kəsmiş oldu. Bu səbəbdən də dilimizə rus dilindən olan və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən çoxlu sözlər keçdi.

Rus dilindən alınma sözlər: *adyal, bakal, çaynik, stol, stul, stəkan, bolşevik, kolxoz, sovxoz, traktor* və s.

Rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən gəlmə sözlər: *orden, prospekt, proses, radio, respublika, seriya, universitet, fakültə, forma, institut, laborant, norma, kurs, klassik, kanal, intonasiya, dissertasiya, direktor, diktör, diktatura, qlobus, qonarar, auditoriya, attestant, assistent, aspirant.*

Yunan sözləri: *poema, poeziya, stadion, telefon, filosof, filoloq, metr, metro, kafedra, ideya, dramaturgiya, drama, dialoq, dialektika, demokratiya, qrammatika, atom, anatomiya, azot, antonim, sinonim, omonim, avtomat, avtomobil.*

İngilis sözləri: *futbol, lift, kombayn, vağzal, xuliqan, klub, tunel, park, folklor, mitinq.*

Fransız sözləri: *partizan, büro, püre, redaktor, turist, feilyeton, palto, kostyum, kabinet, milyon, milyard, janr, loja, marşal, qastronom, drap, hektar, briqada, bloknot, artist, balet, beton, adres, albom* və s.

Alman sözləri: *qalstuk, abzas, marka, apelsin, ştat, sex, bint, kurort, şlaqbaum, muştuk.*

İtaliyan sözləri: *liberetto, ariya, benzin, balerina, duet, konsert, kvartet, pianino, solo, faşizm, opera, balkon.*

Holland sözləri: *rupor, matros, vişnel, Komoas, reyde* və s.

Tapşırıq 39. Aşağıdakı hekayəni oxuyun, oradakı sözləri mənşəyinə görə qruplaşdırıb xüsusi cədvəldə göstərin. Hekayənin məzmununu danışın.

Qar yağanda

Mansur kişi başını qaldırıb pəncərədən bayıra baxdı:

–Pah atonnan, nə yaman qar yağır!..

Mansur kişiylə elə gəldi ki, hava çoxdan işıqlanıb. Cəld yerindən qalxdı paltarını geydi. Hay-küy qoparıb uşaqları, rəxnəyə saldı. Əl-üzünü yudu, protez dişlərini taxıb axşamdan qalan xörəyi qızdırdı, iştahla hamısını qaşıqladı.

Arvadı narazı halda dilləndi:

–Bu qiyamətdə parkda nə iş olacaq, qaxıl otur komanda, uşaqlara nağıldan, zaddan danış, başları qarışsın, mən də evin işini görüm.

Mansur kişi sol çiyinin üstündən arvadına tərs-tərs baxıb gözlərini ağartdı:

–Əmirquluyovun əmridir, arvad, gərək park gül kimi olsun. Camaat parka hava almağa, dincəlməyə, ixtilat eləməyə gəlir. İndi güman ki, bütün oturacaqlar qarnan örtülüb, baxanın ürəyi tıncıxır.

–Elə ağılda müdirinlə tay gələrsiz. Sənin Əmirquluyovun bir iş görəndə, bir əmr verəndə başı harda olur? Yaxşı deyiblər ki, kor atın da kor naibəndi olar.

Arvadının hikkəli sözlərindən Mansur kişi diksindi, dodaqları təpidi:

–Sən nə sayıqlayırsan, arvad, mənim müdirimin əmrinə şəkk eləyirsən? Onu yaxşı bil ki, Əmirquluyov yağışın kəsməyinə də əmr verər, qarın yağmasını da qadağan edər.

Ərinin bu sözlərinin qabağında arvad dinmədi.

Mansur kişi bayıra çıxanda elə bildi başqa bir aləmə düşdü. Hər tərəf ağappaq, yumşaq qarla örtülmüşdü. Hava olduqca sakit idi. Bacalardan tüstü burumları tənbel-tənbel qalxır, getdikcə soyuq havada əriyirdi.

O, başını qaldırıb göyə doğru baxdı. Qəribə aləm idi. Göyün hansı qatındansa, eyni bir ahənglə quşbaşı qar ələnirdi. Havada ahəstə-ahəstə uçuşan, gah burulan, gah da mayallaq aşan qar dənələri sakitcə yerə qonub sanki qardaşlarından soruşurdular: “Qardaş, bərk düşmədim ki, incimədin ki?”

Mansur kişi bir işə sirillah qalmışdı:

–Bu göy ki, sirr dəryasıdır. Hərdən görürsən qaşqabağı tutuldu guruldadı, nərildədi, qəzəbindən gözlərində od çaxdı. Sancısı tutmuş kimi naləsi yerə-göyə sığmadı. Görəsən nə olub? Bu sancının, qaraqışqırığın qabağında doğduğu nədir? Beş-on damcı yağış ola ya olmaya. Hərdən də başını qınına çəkib cıncırını çıxartmır, kömək üçün bir bəni-insana yalvarmır. Elə hey doğrayıb tökür. Özü də itirib-axtardığı yerdə. Nə qədər ki, havadadır, üzü bombozdur, yerə ki, düşdü, elə bil dinə-imana gəlir, par-par yanib hər yana şəfəq saçır.

Mansur kişi dəsmalını çıxarıb qırmızı yanağında, iri burnunun üstə çallanmış lopa bığlarında əriyən qar suyunu quruladı. Kürəyi götürüb çiyinə atdı. Yumşaq təzə qarı ayaqları altında xırıldada-xırıldada parka tərəf yollandı.

Mansur kişi parka girməyə cəsarət etmirdi. Güllər, çiçəklər, xiyabanlar, hovuzlar, fəvvarələr tamam qar altında qalmışdı. Xiyabanlara hələ insan ayağı toxunmamışdı. O, getdikcə müvazinətini itirirdi. Kimsəsizlik, sükunət sanki çəkisizlik şəraitinə salmışdı. Ona elə gəldi ki, parka qar deyil, ağ kədər yağır. Özü də qaşqabağla, hüznə yağır.

Doğrudan da, insan ayağı dəyməyən bir yer süd kimi ağappaq olsa da yenə zülmətdir. İnsansız bu ağaclar necə də yetim quzu kimi boynunu büküb qərib-qərib baxışır. Mansur kişi sol ayağını ehtiyatla qaldırıb irəliyə, yumşaq qarın üstünə qoydu. Qar diş altında qalan kələm kimi xırtıldadı. O, ilk oturucağa yetişib kürəyi çiyindən endirdi. Yavaş-yavaş qarı kürəməyə başladı. Oturacağı taxtaları göründü.

–Hə, indi gəlin qəzet oxuyun söhbətləşin, təmiz hava qəbul edin. Gör bircə gələn var? Nə qədər ki parkda gözəllik vardı, gül-gülü, çiçək-çiçəyi çağırırdı, hamı bura axışırdı. İndi qar gözəlliyi udub deyən parka yaxın gələn yoxdur.

Qar ara verdi. Ətrafda canlanma hiss olunurdu. İşə gedən adamların həyəcanlı səsləri, bir-birini qara basan məktəb uşaqlarının qışqırıqları Mansur kişinin qulağına gəlirdi. Birdən yuxarı tərəfdən bir dəstə yeniyetmə bir-birini qova-qova gəldi. O, gah oturacaqları təmizləyir, gah da xiyabanda ayaq izi açırdı.

Bir nəfər şlyapalı, hündürboy kişi oturmaqlara yaxınlaşdı. Qocanın həyəcanı artdı.

–Təmizləmişəm, di, otur. Əmirquluyovun əmridir, gərək park sizin üçün tərtəmiz olsun.

Şlyapalı kiş təmizlənmiş oturmaqlara etina etmədən, qarla örtülü bir oturmağa yaxınlaşdı. Tumaş əlcəklərini çıxarıb özünə lazım olan qədər yerin qarını təmizlədi. Oturub səhər qəzetlərinə baxmağa başladı. Mansur kişinin acığı tutdu:

–Gərək insan qudurğan olmasın! Əmirquluyovun əmrini qulaqardına vuranın qulağını...

Qız oğlanı qovurdu. Oğlanın yerə əyilib qar topası düzəltməyə imkanı yox idi. Oğlan sürətlə oturmağa yaxınlaşıb cəld əlini taxtaların üstə gəzdirdi, oturmaq təmizləndiyindən onun əlinə bir şey keçmədi. Qız ona çatıb qar topasını boynundan kürəyini aşağı doldurdu. Sonra qaliblər kimi şən qəhqəhələrlə uzaqlaşdı. Oğlan pisikmiş halda yerindən qalxıb acıqlı nəzərlərlə Mansur kişinin üzünə baxdı. Yoldaşları oğlana gülürdü. Bunu hiss edən qocanın da halı pozuldu.

Sağ tərəfdən parka doluşan balacalar böyük bir Şaxta baba düzəlmişdilər. Əlinə də zorba bir çomaq vermişdilər. Mansur kişiylə elə gəldi ki, bu saat Şaxta baba onun üstünə yeriycək, əlindəki çomaq ilə baldırlarına döyə-döyə parkdan çıxaracaqdır.

Bayaqdan ürəyi sıxılan Mansur kişi gözlərinə inana bilmirdi. Özündən beşcə addım aralı yekəpər bir kişi arxası üstə uzanıb qar səthinə “şəklini” salırdı. Mansur kişi barmaqlarına hovxurub kürəyi daha tez-tez işlətməyə başladı. Dayanıb nəfəsini dərəndə təəccübündən dondu. Park adamları dolu idi. Lakin bir nəfər də olsun onun

təmizlədiyi skamyalarda oturmamışdı. Budur, qonşusu Cavad kişi də nəvəsi ilə birlikdə parka gəldi. O da təmizlənmiş oturmaqda deyil, qarla örtülmüşündə oturub başı ilə Mansur kişini salamladı. Qocanın dili tutmadı, əli ilə işarə etdi: “Yer təmizləmişəm, niyə oturmursan?” Cavad kişi qonşusuna yaxşı bələd idi. Onlar sözsüz də birlərini yaxşı başa düşürdülər. Suala cavab olaraq Cavad kişi aşağı əyilib qar lomaxladı və qonşusuna sarı tolazladı: “Yığışdır, kürəyini! Niyə gözəlliyi pozub günaha batırsan?”

Mansur kişi müəmma içində qalmışdı. Ətrafında dolaşan, oynayan, şənələnən adamların hərəkətindən bir şey kəsdirə bilmədi:

–Elə bil heç Əmirquluyovun əmrini eşitməyiblər. Ya da veclərinə almırlar.

Mansur kişi başını qaldırıb buludlar arxasından “qımışan” günəşə, qar salxımlı ağaclara nəzər yetirdi. Ətrafında qaynaşan adamlara, hirsə ona baxan əli çomaqlı Şaxta babaya sonsuz incilərlə parıldayan qar layına baxdı. Təmizlənmiş və qar örtüklü oturmaqlara fikir verdi. Sanki hamı, hər şey bir yumşaq tərzdə ondan xahiş edirdi: “Kürəyi yığışdır, gözəlliyə, sağlamlığa, bərəkətə toxunma”.

Mansur kişi kürəyi çiyinə atıb qarla örtülü oturmaqların birində oturdu. Parkdakı mənzərəyə tamaşa etdikcə qaşlarının düyünü əridi. O, gözlərini ətrafa gəzdirərək köksünü ötürdü və öz-özünə pıçıldadı:

–Yoldaş Əmirquluyov, məni məzur qıl əmrinə şəkk edəcəyəm. Göydən gözəllik yağır, sağlamlıq yağır, bərəkət yağır.

Qərib Mehdiyev

Lüğət:

Нау-күу қорармақ – поднять шум

Рәхнә – брешь, пролом

Һиккә – злость, гнев

Müvazinət – равновесие

Müәmma – загадка

Müәmmalı – загадочна

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ SÖZLƏRİN MƏNA QRUPLARI

Azərbaycan dilindəki sözlər məna və formalarına görə müxtəlif qruplara bölünürlər. Bu cəhətdən sözlər *omonim*, *sinonim* və *antonim* olaraq üç qrupa bölünür.

Слова в Азербайджанском языке по своей семантике и форме делятся на разные группы: ОМОНИМЫ, СИНОНИМЫ И АНТОНИМЫ.

ОМОНИМЛƏР

Omonimlər formaca eyni, məzmunca müxtəlif olur.

Омонимы – это одиноково звучащие слова, но разным значением.

Göstərmək lazımdır ki, çoxmənalı sözlər də formaca eyni olur. Çoxmənalılıq mənanın köçürülməsi nəticəsində baş verir. Məsələn, *vurmaq* sözünü götürək. Bu söz iki cismin bir-birinə zərblə toxunması mənasını verir. Amma bu söz öz mənasını genişləndirərək çoxmənalılıq kəsb etmişdir:

Vurmaq – *başına vurmaq, əl vurmaq, göz vurmaq, tənə vurmaq, ədədi ədədə vurmaq, elan vurmaq, zəng vurmaq, xal vurmaq.*

Göründüyü kimi burada *vurmaq* sözü məcazi mənada işlənmişdir.

Tapşırıq 40. *Vermək, açmaq, ayaq* sözlərinin çoxmənalı variantlarını tərtib edin. Onlardan cümlə düzəldib dəftərinizə yazın.

Omonim sözlər çoxmənalılıqdan fərqli olaraq müstəqil mənalar ifadə edir. Yəni omonim sözlərin biri digərini yada salmır. Omonimlər həm eyni nitq hissəsinə, həm də müxtəlif (daha çox isim və feil) nitq hissələrinə aid ola bilər. Məsələn, *al* (sifət) – *al* (feil).

Omonimlərə misallar:

Bağ (*сад*) – *bağ* (*веревка, шнур*)

Yaz (*весна*) – *yaz* (*пиши*)

Top (*мяч*) – *top* (*пушка*)

Kök (*марковь*) – *kök* (*польный*)

Gül (*цветок*) – *gül* (*смейся*)

Omonimlərin bir qismini omoqraflar təşkil edir. Onlar yalnız qrafki şəkilcə omonim olur, başqa vurğu ilə deyilir. Məsələn,

Gəlin (невеста) – gəlin (идите)

Qazma (землянка) – qazma (кирка)

Qovurta (жаркое) – qovurta (нежарь)

Omoformlar isə morfoloji əlamət qəbul etdikdən sonra yaranır. Təcnislər–cinaslar omoform–morfoloji omonimlərdir.

Tapsırıq 41. Aşağıdakı parçalarda omonimləri tapıb növlərinə görə qruplaşdırın.

Qəvvas olub düşsən eşqin gölünə,
Narın silkin, narın çaxan, narın üz.
Dost səni bağına bağban eləsə,
Almasın dər, gülün iylə narın üz.

Ələsgər də sözün deməz tərsinə,
Tərs gəzən dünyada düşər tərsinə.
Tərsinəyə qismət olsun tərsinə,
Qoy söykənsin narın üzə narın üz.

Əzizim oxuyandı,
Sevgilim oxuyandı.
İstədi məni vursun,
Sinəmdə oxu yandı.

Əzizim dərdə Kərəm,
Qoy yansın dərdə Kərəm.
Qoşaram qəm kotanın,
Sürərəm dərd əkərəm.

Əzizinəm göy bağlar,
Göy bağçalar, göy bağlar.
Gözəldə nə qaydadır,
Ağ buxağa göy bağlar.

Əzizinəm sal yana,
Dara zülfun sal yana.
Necəsən bir ah çəkim,
Kür quruya, sal yana.

Tapşırıq 42. Eyni və müxtəlif nitq hissələrinə aid olan omonimlərin hər birinə aid dörd misal seçib cümlədə işlədin. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

SİNONİMLƏR

Dilimizdəki sinonim sözlər formaca müxtəlif, məzmunca yaxın olur.

Синонимы – это близкие по значению слова. Нередко считают, что синонимы – это слова одинокового значения. Это не соответствует реальности.

Bəzən sinonimləri məzmunca eyni hesab edirlər. Məzmunca eyni olan dil vahidləri bir-birini inkar edər. Ona görə də sinonimlər eyni mənaları yox, yaxın mənaları ifadə edir. Sinonimlər dildə mənanı daha dəqiq və sərrast ifadə etməyə kömək edir. Sinonim məna ifadə edən sözlərin bir məna xətti üzrə düzülüşünə sinonimik cərgə deyilir. Sinonimik cərgədə elə bir söz olur ki, o bütün başqa sinonim sözlərin yerində işləmə bilir. Belə sözlərə dominant deyilir. Məsələn,

Böyük – iri – yekə – nəhəng – zirpı – dahi.

Bu cərgədə böyük sözü bütün başqa sözləri əvəz edə bilər.

Gözəl – qəşəng

Dünya – aləm – cahan – kainat

Tapşırıq 43. Aşağıdakı sözləri omonim və sinonimlər üzrə qruplaşdırın. Onların omonimini və sinonimini tapın. *Top, kök, gön, tar, deşmək, gen, iri, bağ, dağ, gəbə, çay, çangal, bel, yaxşı, hava, don*

Tapşırıq 44. Aşağıdakı mətni öyrənin, şeiri əzbərləyin.

DÜNYA AZƏRBAYCANLILARININ HƏMRƏYLİK GÜNÜ

Sovet imperiya rejimi şəraitində Azərbaycan xalqı demək olar ki, xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla heç bir əlaqə yarada bilmirdi. Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə Araz çayı sərhəd olmaqla Azərbaycan iki hissəyə bölünmüşdü. Quzey Azərbaycan Rusiyanın, sonralar Sovet İttifaqının, Güney Azərbaycan isə İranın əsarəti altında qalmışdı. Bir xalqın ikiye bölünməsindən böyük faciə yoxdur. 1990-cı il dekabrın 31-də Naxçıvanda SSRİ ilə rən sərhəddi boyunca bir qrup vətənpərvər sərhəd məftillərini kəsməklə iki Azərbaycan arasındakı maneəni götürdü. 1991-ci il oktyabrın 18-də Quzey Azərbaycan öz müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı qəbul etdi. Bundan sonra Milli Məclisin qərarı ilə hər il dekabrın 31-i Dünya Azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü elan edildi. Bu gün müstəqil Azərbaycanda bayram günü kimi qeyd edilir. Həmin gün bizdə iş günü deyil. Müstəqil Azərbaycan bütün dünya azərbaycanlılarına müraciət edərək dedi:

Eşitsin dlinyada nə qədər ki var
Azərtürk soyundan olan qardaşlar.
Bilin, azad oldu sizin vətəniniz,
Vətənlə bir vursun ürəkləriniz.

İstədiyiniz an vətənə gəlin,
Vətən sizinkidir, siz də vətənin.
Tanrı xoşbəxtliyə çağırır bizi
Haydı, birləşdirək iradəmizi!

Adil Babayev

ANTONİMLƏR

Antonimlər yunanca *anti* (əks) və *onoma* (ad) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Dilçilik termini olaraq əks məna ifadə edən sözləri bildirir.

Məsələn, *yaxşı – pis, gözəl – çirkin, işıq – qaranlıq, qara – ağ, acı – şirin*.

АНТОНИМЫ – ЭТО СЛОВА С ПРОТИВОПОЛОЖНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ.

Antonimlər müxtəlif mənalar ifadə edə bilər:

1.Rəng bildirənlər: *ağ – qara*

2.Dad bildirənlər: *acı – şirin*

3.Məsafə bildirənlər: *uzaq – yaxın*

4.Ümumi keyfiyyət bildirənlər: *yaxşı – pis, yalan – doğru*

Tapsırıq 45. Aşağıdakı şeirlərdə antonimləri tapıb mənalarını göstərin. Şeirləri dəftərinizə köçürün.

Ürəyimdə izləri var, qara günün, ağ günün,
Ömrüm boyu dost yolunda öz canımdan keçmişəm.

S.Rüstəm

Çox da deyləm cavan, çox da yaşlıyam nə qəm,
Mənə elə gəlir ki, sizin biriniz mənəm.

S.Rüstəm

Bahar ürəklisiz, qış da bahardır sizə,
Qışın ağ çiçəkləri dövlətdir, vardır sizə.

S.Rüstəm

Həyatda sevinclə əkizdir kədər,
Çalış bir anın da getməsin hədər.

S.Rüstəm

Görünür gözlərimə palıdların kötüyü,
Bərkə boşa dözümlü qaya kimi, daş kimi.

S.Rüstəm

Tapsırıq 46. Azərbaycan aşığı sənəti haqqındakı məlumatı öyrənin. Mətni rus dilinə tərcümə edin.

Ozan-aşığı sənəti Azərbaycan el ədəbiyyatının ən zəngin qolunu təşkil edir. Bu yaradıcılıq aləmi geniş, çoxşaxəli olduğu qədər də qədimdir, öz rişlərini xalqın bədii təfəkküründən alıb, əsrlər boyu ona yoldaşlıq etmiş, uzun inkişaf prosesində təkmilləşib püxtələşmiş, zəmanəmizə qədər gəlmişdir.

Öz mənbəyini, kökünü ozan yaradıcılığından başlayan, bu irs üzərində pərvəriş tapan aşığı bu gün də böyük, coşqunluqla yaradıb-yaşadan, çalıb-çağıran, müasir həyatımızı, misilsiz qələbə və nailiyyətlərimizi qopuz dünyasının yadigarı telli sazın dili ilə tərənnüm edən bir sənətkar kimi fəaliyyət göstərməkdədir. Bu fəaliyyət dairəsi

sənət sinkfetizminə görə aşiq, elə öz keçmişinə, sələfi olan ozana borcludur.

Azərbaycan xalqının təkamülündə mühüm rol oynamış aşiq kimi ozan da xalq bilicisi, xalq nəğməkarı olmuşdur. Oğuz tayfalarının ən qədim şairi, müğənnisi sayılan ozan sehrbazlıq, rəqqaslıq, musiqişünaslıq, həkimlik və buna bənzər qabiliyyətlərə malik yaradıcı kimi aşığın pərvəriş tapdığı əsrlərdən çox əvvəl tarixi nəsildə iz qoyub getmişdir. (M.H.Təhmasib) Aşiq Qurbani, Aşiq Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşiq, Xəstə Qasım, Qaraca Oğtan, Aşiq Valeh, Xan Çoban, Dətlək Murad, Varxiyanlı Aşiq Məhəmməd, Yəhya bəy Dilqəm, Məşkesili Məşəmməd, Aşiq Pəri, Məhəmməd bəy Aşiq, Aşiq Zabit, Melikballı Qurban, Aşiq Alı, Aşiq Ələsgər, Şəmkirli Aşiq Hüseyn, Aşiq Musa və onlarla başqaları xalqımız arasında sevimli el sənətkarı kimi şöhrət tapmışdır.

Bu sənətkarlar içərisində Aşiq Ələsgər xüsusilə seçilir. O həm yazmış, həm çatmış, həm də oxumuşdur.

Lüğət:

Qol (burada) – ветвь

Rişə, kök – корень

Təkmilləşmə – усовершенствование

Püxtələşmək – стать опытным

Mənbə – источник

İrs – наследство

Pərvəriş tapmaq – развиваться, воспитываться

Coşqun – бурный

Yadigar – память, предмет, хранимый на память

Təkamül – эволюция

Sehrbaz – волшебник

Mühüm – значительный

Tayfa – племя

Bənzər – подобно

Qabiliyyət – способность

Yaradıcı – создатель, творец

Seçilmək – выделяться

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ YENİ VƏ KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏR

Dildə sosial həyatın inkişafı ilə bağlı olaraq daimi dəyişiklik gedir. Xalqın həyatında baş verən hər hansı bir dəyişiklik əvvəlcə məfhum kimi onun təfəkküründə, sonra dil vahidi – söz kimi dilində əks olunur. Xalq həyatında daimi proses olaraq köhnəlmə və yeniləşmə prosesi kimi proseslər gedir ki, bu öz əksini mütləq şəkildə dildə tapır. Beləliklə, bir sıra sözlər köhnələrək – arxaikləşərək dildən çıxdığı kimi, yeni sözlər – neologizmlər də meydana gəlir.

ARXAİZMLƏR

Xalq həyatının bütün sahələrində yeniləşmə prosesi getdiyi üçün bəzi kateqoriyalar tarixi zərurət kimi köhnəlib – arxaikləşib istifadədən çıxır. Bir növ onlar dilin arxivinə keçir. Bunlar həyatın müxtəlif sahələrində ola bilər:

Слова или выражения, вышедшие из повседневного употребления, называются устаревшими (архаизмы).
---

1. Köhnə geyimlə bağlı: *küləcə, çərgən, çadra, rubənd* və s.

2. Tikinti ilə bağlı: *qətlə, tir, dərvəsə, pərdi* və s.

3. Köhnə idarə üsulu ilə bağlı: *qlava, katta* və s.

4. Təhsil sahəsi ilə bağlı: *mədrəsə, xəlfə, falaqqa* və s.

Tapşırıq 47. Aşağıdakı parçanı köçürün, arxaikləşmiş sözləri göstərin və onları qruplaşdırın.

Mirzə Məhəmmədəli: Dadaş, o lüğəti ki, sən yazırsan, bu bir yadigardı, hər kəs oxuyub mənfəətbərdar olacaq. Amma mənim qanacağıma görə sizin kitabxananızda olan məlumat məhz Yevropa və Rusiya mənbəyindən əxz olunmuşdur. Mənim qanacağıma görə, “Almazdan bərk şey yoxdur”. Özü bir səhv və qələtdir... Necə ki, məlumdur və karrat ilə eşitmişik və kitablardan təhsil etmişik, həqq-təala bizə on şey təyin edib ki, bir-birindən bərkdir. Yəni ən əvvəl sonrakından boş, sonrakı əvvəlkindən bərk; ta gedir çıxır onuncuya ki, dəxi ondan bərk, ondan sərt bir şey dünyada yoxdur və ola bilməz... Daşdan sonra bərk olan şey dəmirdir, zira bu iki cisimləri bir-birinə vuranda dəmir daşı sındıracaq. Dəmirdən bərk olan şey odur ki, dəmiri əridir və özü də səxtlik ərazisində üçüncü dərəcədədir. Oddan bərk olan şey sudur ki, odu söndürür və səxtlik ərazisinin dördüncü dərəcəsidir. Sudan bərk olan şey odur ki, su haman buluddan əmələ gəlir... Bəli Ağama ərz olsun ki, buluddan bərkaq olan şey yeldir ki, buludlara həmişə yel fərman çıxır. Yeldən bərk olan şey mələkdir ki, yelləri idarə edir... Mələkdən bərk olan şey mələkkül-mövtdür ki, mələyi qəbziruh edir. Hi... Vay halınıza, mələkkül-mövtdən bərk olan şey bilirsiniz

nədir? Ölümdür! Hi... Gülərsiz, gülün! Ölümdən bərk bilərsiz nədi? Vay sizin halınıza! Ölümdən bərk şey xudavəndi-aləm özüdür.

C.Məmmədquluzadə

Lügət:

Qanacaq (burada) – понимание

Əxz etmək (öyrənmək) – заимствовать

Qələt – ошибка

Kərrat (kərənin cəmi) – неоднократно

Səxt – крепкий

Bərk – крепкий

Zira – потому что, потому то

Ənasir (ünsürün cəmi) – элемент

Yel, külək – ветер

Mələkkül–mövt (əzrail) – ангел смерти

Tapşırıq 48. Cəlil Məmmədquluzadə haqqında məlumatı öyrənin.

Cəlil Məmmədquluzadə (1869–1932)

Cəlil Məmmədquluzadə Naxçıvan şəhərində anadan olmuş, ilk təhsilini Naxçıvanda mollaxanada almışdır. Sonra Naxçıvan şəhər məktəbində oxumuşdur. 1887-ci ildə Qori müəllimlər seminariyasını bitirmişdir. Əvvəlcə bir sıra şəhər və kəndlərdə müəllimlik etmiş, 1906-cı ildə

Tiflis şəhərində bütün yaxın və orta Şərqə səs salan yeni bir ədəbi məktəbin əsası olan “Molla Nəsrəddin” jurnalını nəşr etmişdir. Öz ətrafında Sabir, Əliqulu Qəmküsar, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Ömərfaiq Nemanzadə, Əzim Əzimzadə və başqa mütərəqqi fikirli klassikləri toplayaraq savadsızlığa, dini fanatizmə, geriliyə qarşı bir cəbhə təşkil etmişdir. O, nəşr etdiyi jurnal vasitəsilə 25 il ana dilimiz, milli mədəniyyətimiz, ana vətənimiz uğrunda mübarizə aparmış, bu yolda heç bir hədə-qorxudan, təhqir və söyüşdən qorxmamışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin saysız-hesabsız felyetonları, çoxlu dərin məzmunlu hekayələri klassik ədəbiyyatımızın ən gözəl nümunələridir. *“Azərbaycan jurnalistikası Mirzə Cəlil kimi böyük jurnalist tanıdır”* (Mirzə İbrahimov). Yazıçının “Ölülər”, “Anamın kitabı”, “Dəli yığıncağı”, “Kamança” və s. pyesləri milli dramaturgiyamızın nadir incilərindəndir.

NEOLOGİZMLƏR

Dildə yeni yaranan sözlərə neologizmlər deyilir.

Слова, созданные для обозначения нового предмета, называются неологизмами.

Neologizmlər də həyatımız bütün sahələrini əhatə edir. Elm və texnikanın inkişafı, təsərrüfatda və məişətdə baş verən yeniliklər dildə yeni-yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur.

Dilə başqa dillərdən keçən sözlər də bir müddət neologizm hesab olunur. Zaman keçdikcə onlar hamı tərəfindən işlədilir, başa düşülür, beləliklə, neologizmlərdən çıxır. Vaxtilə dilimizə keçən *şlyapa*, *kolxoz*, *sovxoz* və s. bu kimi sözlər neologizm hesab edilirdi.

Bu gün dilimizdə işlənən *soy*, *soykökü*, *soyadı*, *olay*, *dəstəkləmək*, *önəm*, *öncə* və başqa sözlər öz sözlərimiz (türkmənşəli) olsa da, neologizmlərdir.

Tapşırıq 49. Mətni oxuyun, neologizmləri tapın.

İqtidar və müxalifət münasibətləri sivil səviyyədə olmalıdır. Əgər müxalifət iqtidarın hər addımına bir “əmma” düzəltmə, onun hər düzgün işinə bir xəyanət donu geydirsə, bundan dövlətçiliyimiz, müstəqilliyimiz çox şey itirər. Sağlam müxalifət həmişə iqtidarın vətən və xalq naminə atdığı addımı dəstəkləyir, onun iqtisadiyyatda və təsərrüfat işlərində buraxdığı nöqsanları vurğulayır. Yoxsa öz şəxsi ambisiyaları mövqeyindən çıxış edərək hər an

dövlət başçısının impiçmentini tələb etməklə heç nəyə nail olmaq olmaz. İqtidarın hər hansı bir yönümünü öz istədiyini kimi yozmaq, ona xəyanət donu geydirmək heç bir məmləkətdə, heç bir normal müxalifətə uğur gətirməyib, əksinə, onu xalqın gözündən salıb. Avropada sülh və təhlükəsizlik üzrə əməkdaşlıq təşkilatının üzvləri olan dövlətlərin sammitində – zirvə toplantısında qəbul edilmiş xartiya hər ölkənin müxalifəti tərəfindən bir cür yozulmaqdadır. Ona birmənalı münasibət yoxdur.

Lüğət:

İqtidar (burada) – власть

Müxalifət – оппозиция

Vurğulamaq – особо отметить

Dəstəkləmək – защищать

Yönüm – направление

Yozum – толкование

DİLDƏ SÖZ YARADICILIĞI

Dildəki sözlərin hamısı bir kökdən ibarət sadə sözlər deyil. Lüğət tərkibimizdə müxtəlif üsullarla yaradılan sözlər yaradılması prosesinə söz yaradıcılığı deyilir. Sözlər bir-birinə birləşərək sabit birləşmə (frazeoloji), habelə mürəkkəb sözlər yarada bilirlər. Bundan əlavə, sözlər şəkilçi qəbul edərək yeni söz əmələ gətirə bilər (Bunlar morfolojiyə bəhsində öyrənilir).

Mürəkkəb sözlərlə mürəkkəb adları eyniləşdirmək olmaz. Məsələn, *dəvəquşu*, *balıqqulağı*, *quzuqulağı*, *quşəppəyi* və s. sözlər mürəkkəb sözlərdir.

Dövlət Universiteti, *Dillər Universiteti*, *Amerika Birləşmiş Ştatları*, *Əliqulu*, *Allahverdi*, *Əbdüləli* və s. isə mürəkkəb adlardır.

Mürəkkəb adların bir qismi, xüsusilə dövlət və idarə adları, təşkilat adları qısaldılmış şəkildə yazıla bilər. Buna abreviatura deyilir. Məsələn, *ABŞ*, *AMİP*, *AXCP*, *ADU*, *ADDİ*, *Naxçıvan MR* və s. misallardan göründüyü kimi, tək hərflərdən ibarət abreviaturalarda sözlərin baş hərfləri böyük hərflərlə göstərilir.

Tapsırıq 50. Aşağıdakı cümlələri köçürün, mürəkkəb sözlərin və mürəkkəb adların altından xətt çəkin.

Mollanın adı Axund Molla Fərzəli imiş. Yaşı olardı qırx-qırx beş... Səhə tezdən durduq. Çay-çörək yeyib qonağımızla söhbət edə-edə Məhəmmədhüseynilə getdik (*C.Məmmədquluzadə*).

Əlverdi Ağabalanı qaçırıb molla Qafargilə imam ehsanına – İmamhüseyn məclisinə apardı.

Aidə Səidəni götürüb çayın qırağına düşdü; burada çoxlu quşəppəyi, quzuqulağı var idi. Onlardan yığıb qayıtdılar.

BDU-nun tələbələri ADU-nun tələbələri ilə idman yarışlarına hazırlaşdılar.

ABŞ departamenti RSFSR-də baş verən siyasi hadisələrə biganə qala bilmirdi. Buna görə də xüsusi bəyanatla RSFSR Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət etdi.

Tapsırıq 51. Aşağıdakı ixtisarlari abreviaturalari tam – geniş şəkildə açıb dəftərinizə köçürün. *ATƏM, ABŞ, BDU, ADU, BMT, APU, ATU.*

Azərbaycan dilində elə sözlər vardır ki, onlar formaca öz sözlərimiz, məzmunca alınmadır. Yəni bəzən başqa dildəki anlayışlar, öz dilimizin vahidləri hesabına müəyyən mənada tərcümə edilir. Məsələn, *dondurma, soyuducu* və s.

Tapsırıq 52. Belə sözlərə aid beş misal tapıb dəftərinizə yazın. Onları rus dilinə tərcümə edin.

FRAZEOLÖGİYA (Фразеология)

Söz yaradıcılığının əhəmiyyətli qismini mənaca bir-birinə birikmiş sözlər təşkil edir. Belə sözlər öz ilkin mənələrindən uzaqlaşır, birləşmiş halda bir mənə bildirir. Buna görə də belə birləşmələri – frazeoloji birləşmələri leksikologiyada öyrənmək lazım gəlir.

Frazeologiyaya belə bir tərif vermək olar: Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ibarə və ifadələrin məcmusuna frazeologiya deyilir.

Frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlər onun tərəfləri və yaxud komponentləri hesab olunur. Məsələn, *əldən düşmək, ayaq açmaq, gözü götürməmək*. Frazeoloji vahidlər hər bir xalqın öz dünya görüşü, həyat təzi, sosial baxışları əsasında yarandığından onlar bir dildən başqa dilə tərcümə olunmur. Belə tərcümələr mənasız olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, çox vaxt bir sözlə çoxlu frazeoloji vahid yaratmaq mümkündür.

Məsələn, *göz qoymaq, göz verib – işıq verməmək, gözü götürməmək, gözü yol çəkmək, göz dağı vermək, göz dağı vurmaq, gözünə kül üfürmək, gözdən pərdə asmaq, gözünü açmaq, gözünü çıxarmaq, göz–gözə vurmaq* və s.

Tapşırıq 53. Bədən üzvləri ilə bağlayaraq *vurmaq, çəkmək, vermək, tutmaq* sözlərindən yaranan frazeoloji vahidlər tapıb cümlədə işlədin. Onları rus dilinə tərcümə edin.

FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN NÖVLƏRİ

(Виды фразеологических сращений)

1. Frazeoloji qovuşma (Фразеологическое сращение). Birləşməni təşkil edən komponentlərin hər hansı biri öz müstəqil mənasından ayrılır. Məsələn, *dəridən çıxmaq, qabıq qoymaq, torpa tutmaq, bel bağlamaq, su bulandırmaq* və s.

2. Frazeoloji birləşmə (Фразеологическое сочетание). Belə birləşmələrdə komponentlərdən biri öz mənasını qismən saxlayır. Yəni komponentlərdən birinin mənası zəif də olsa hiss edilir. Onlar semantik cəhətdən bölünməz olur. Məsələn, *sinəsinə dağ çəkmək, söz güləşdirmək, qulaq vermək, qulaq asmaq, söz almaq, söz vermək* və s.

3. Frazeoloji birikmə (Фразеологическое единство). Belə birləşmələrdə komponentlərdən biri öz mənasını tamam saxlayır. Digər komponent ondan semantik cəhətdən asılı olur. Bu sözlərin biri digərini mənə və qrammatik cəhətdən yönəldir, istiqamətləndirir. Məsələn, *həvəsdəri düşmək, yada salmaq, vəlvələ salmaq, başına vurmaq, qayğı çəkmək, fikir vermək* və s.

Təpşiriq 54. Q.B.Zakir haqqında olan materialı öyrənin.

Qasım bəy Zakir (1784–1857)

Qasım bəy Zakir (Qasım bəy Əli bəy oğlu Cavanşir) XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yeri olan lirik və satirik şairdir. O, gözəlin mədhinə, təbiətin gözəlliyinə aid çoxlu lirik şeirlər yazmışdır. O, XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan satirik şeirinin ən böyük nümayəndəsi olmuşdur. O, dövrünün savadlı bir ziyalısı olaraq ərəb, fars və rus dillərini öyrənmişdir. Ömrünü əsasən, Xınıdırıstan kəndində keçirən Zakir, başqa bəylərdən fərqli olaraq, öz rəncbərlərinə, qulluqçularına həmişə mərhəmətli olmuş, onların qayğısına qalmış və onlarla bir yerdə yeyib içmişdir. Şair yerli bəyləri və çar məmurlarını amansızlıqda, insafsızlıqda ittiham edərək onları satira atəşinə tutmuşdur. Buna görə də onlar tərəfindən təqib olunmuş, 1849-cu ildə Bakıya sürgün edilmişdir. M.F.Axundovun və İsmayılbəy Qutqaşının köməyi ilə vətənə qayıtmış və ömrünü ehtiyac içərisində başa vurmuşdur. Aşağıdakı şeir onundur.

Tapşırıq 55. Şeiri köçürün, frazeoloji vahidləri qruplaşdırın. Şeiri əzbərləyin.

Vilayətin məğşusluğu haqqında M.F.Axundova məktub

Xəbər alsan bu vilanın əhvalın,
Bir özgədir keyfiyyəti – Qarabağ.
Həqdi bundan əqdəm görübsən sən də,
Hanı o qaidə o qanun sayaq?

Qüttaütəriqin vüfuru vardır,
Aranda yaylaqda qatar-qatardır,
Yenə ötür-ötür, apar-apardır,
Bizim başımızda çatdadı çanaq.

Zərgər, Dilaqarda, aləm aşıkar,
Bir ucdan oğurlar, bir ucdan satar,
Vay odur – sahibi at başı tutar,
Yüz yerdən tökülər üstünə çomaq.

Qarabağda nə day qaldı, nə dana
Bu gün sabah qaçar hərə bir yana,
Tənbih etmək ilə Xındırüstana,
Xub saldı ölkəni nizama qoçaq.

Ədalətdə yoxdur bir kəsrü kəmi,
Bundan sonra vilayətin nə qəmi,
Əlbət, dağıdarmış külli aləmi,
Ağzından süd iyi gələn iki uşaq.

Lügət:

Vilayət – область, округ

O sayaq, o cür – такой

Qüttaüttəriq, yol kəsən – грабитель

Çomaq – палка

Day – жеребенок

Dana – теленок

Tənbih etmək – наказать

Kəsrü-kəm – недостаток

TƏKRAR ÜÇÜN LESİKOLOGİYA BƏHSİNƏ AİD SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

Suallar:

1. Lüğət fondu və lüğət tərkibi nəyə deyilir?
2. Lüğət fondu və lüğət tərkibinin nə kimi fərqi vardır?
3. Omonimlər nəyə deyilir?
4. Sinonimlər nədir və onların dildəki əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
5. Antonimlər və onların növləri.
6. Azərbaycan dilindəki sözlər mənşəcə neçə qrupa bölünür?
7. Terminlər ümumişlək sözlərdən nə ilə fərqlənir?
8. Poetik sözlərin əsas əlaməti hansılardır?
9. Çoxmənalı sözlərlə omonimlərin nə kimi fərqi var?
10. Azərbaycan dilində hansı üsullarla söz yaratmaq mümkündür?

11. Frazeoloji birləşmələrin sərbəst söz birləşmələrindən nə fərqi var?

12. Frazeoloji birləşmələrin hansı növləri vardır?

Tapşırıq 56. Aşağıdakı şeiri əzbərləyin. Sözləri mənaca qruplaşdırın.

Dünya sənin, dünya mənim...

Bir taleyin oyununda cütlənmiş zərik,
Yüz il qoşa atılsaq da, qoşa düşmərik.
Bir zərrənin işığına milyonlar şərik,
Dünya sənin
Dünya mənim
Dünya heç kimin...

Çevrəsindən çıxsa əgər sevda firfiran,
Bir ümidin ətəyindən tutub da firlan.
Eşidərsən: pıçıldayır yıxılan, duran:
Dünya sənin
Dünya mənim
Dünya heç kimin...

Bu get-gəllər bazarına dəvədi dünya,
Bu ömür-gün naxışına həvədi dünya
Əbədiyə qəh-qəh çəkər əbədi dünya
Dünya sənin
Dünya mənim
Dünya heç kimin...

Ayaq saxla, dövrənə bax, ötəri belə,
Min illərdir Araz belə, Həkəri belə,
Axşamların, səhərlərin təkəri belə,
Dünya sənin

Dünya mənim
Dünya heç kimin...

Gülünclərə gülünc gələn bu ada güldüm,
Yüyəninə hər əl yetən bu ata güldüm,
Mən özümlə oynadığım şahmata güldüm,
Dünya senin
Dünya mənim
Dünya heç kimin...

M.Araz

Lüğət:

Tale – судьба

Zərrə – крупинка, песчинка

Şərik – соучастник, сотоварищ, компаньон

Ümid – надежда

Pıçıldamaq – шептеть

Dəvə – верблюд

Naxış – орнамент

Ötəri – мгновенно

Tapşırıq 57. Hekayəni oxuyun. Sözləri leksik cəhətdən qruplaşdırıb dəftərinizə yazın. Məzmununu danışın.

Genosid

Həmişə bağa-bağçaya, çölə-bayıra, işə-gücə adət etmiş Məhəmməd kişi ata-baba yurdunu tərk edəndən sonra Əhmədliyəki doqquzuncu mərtəbənin balkonundan sağa-sola, aşağı-yuxarı baxmaqdan lap bezmişdi. Odur ki, olub keçənlər haqqında məlumat almaq qərarına gəldi. Əlinə “Molla Nəsrəddin” keçdi. Əvvəlcə jurnalın şəkillərinə baxdı. Sonra 1906-cı il 9-cu nömrəsini oxumaq qərarına gəldi. Orda qoca Molla Nəsrəddin yazırdı: “İrəvan qubernatoru on dörd ildir ki, bu mənşəbdədir, hər il on dörd müsəlman qulluqdan kənar edir. Bu müddətdə qubernator neçə müsəlman çıxarıb?”

Məhəmməd dərinədən bir ah çəkib – Allah sənə rəhmət eləsin ay Molla! Gör səksən dörd il bundan əvvəl indinin sözünü necə deyib! Hər şeyi necə görüb!

Məhəmməd kişi jurnalı vərəqlədikcə Molla Nəsrəddinin bu günümüzə neçə il əvvəl ağladığını görüb, heyrətə gəldi. Bekar adam olduğu üçün jurnalı oxuya-oxuya gəldi çıxdı 1907-ci ilin 3, 4, 5 və s. nömrələrinə. Orada Xortdan imzası ilə “Cəhənnəm məktubları” adlı hekayəti oxudu, agah oldu ki, Xortdan Şuşalı axund Mirzə Qoşunəlinin hazırladığı dərmanı Tiflisdəki Ağ mollağın dediyi üsulla qəbul edib cəhənnəmə gedərək oradan reportaj – məktub göndərir.

Öz-özünə fikirləşdi ki, yaxşı, xortdan o dünyaya gedə bilir, mən burdan Ermənistana, öz kəndimizə, öz ev-eşiyimə baş çəkə bilmirəm?

Ona görə də Mirzə Qoşunəlinin hazırladığı dərmanı tanışlarının köməyi ilə birtəhər əldə etdi. Arvad-uşaqla vidalaşmış öz otağına keçdi və xahiş etdi ki, qırx gün onun on iki kvadrat metrlik otağının qapısını açmasınlar. Dərmandan üç-dörd qaşığı qəbul etdikdən sonra özünü ağ paltarda gözə görünməz bir kölgə kimi Amasiyanın Oxçuoğlu kəndində gördü. Qapıya baxdı. Gözlərinə Məhəmməd Əhməd oğlu əvəzinə Sergey Mixayloviç Əsgəryan sataşdı. Heç kəş hiss etmədən həyəətə girdi. İt köhnə sahibinin qoxusunu alıb zəncir gəmirməyə başladı ki, bəndini qıraraq öz sahibinin ayaqlarını yalasın. Sergey səhər tezdən durub həyətin aşağı başında işləyirdi. İtə qışqıraraq onu sakitləşdirib işinə davam etdi.

Məhəmməd ikinci mərtəbəyə çıxdı, evlərə baxdı. Hər şey iki idi. Televizor, radio, maqnitofon və s. Biri Məhəmmədin apara bilmədiyini, biri Sergeyin Bakıdan gətirdiyini. Məhəmməd hara baxdı, öz keçmiş günlərini gördü. Qəlbindən qan axdı, gözlərindən yaş, başından tüstü çıxdı, ürəyindən ah. İt isə öz köhnə sahibinin qoxusunu alandan sonra Sergeyi yanına buraxmır, sözünü saymır, hey hürüb dartınırdı. Sergey öz-özünə düşündü ki, bəlkə evə oğru gəlib. Tez qaça-qaça evə gəldi, eyvana çıxan kimi burnuna müsəlman qoxusu dəydi. Div kimi burnunu sağa-sola çevirib qoxuladı. Yox, doğrudan, bu, müsəlman qoxusu idi.

Səsini başına atıb saqqallıları çağırdı. Ədə Vartan, Haykaz, Stepan, Şudara, İsteq musurman qa: Şudara eli!

Onlar gələnə qədər Məhəmməd gözə görünməz ağ xalatında Sergeyin qabağında dayanıb: Sergey, onları çağırma, mənə heç kəs öldürə bilməz.

Sergey qorxudan yağlı dilini işə saldı:

–Vallah, Musurman qardaş, özünü göstər, mənə qardaşımın, bu evdə sənə heç kəs güldən ağır söz deyər bilməz. Öz evindir, gəl bir tikə çörək yeyək. Boğazımızı yaşlayaq.

Məhəmməd:

– Yox, aşna, yetmiş il elə biz sənə qardaş dedik, çörək yedik, gözümüzün işığı elədik, axırda siz nə elədiz!

Özümüz qaranlıqda qaldıq, nefti sizə verdik, özümüz soyuqda qaldıq, qazı sizə verdik. İşləyib sizi yedirdik, siz isə bizi öz evimizdən bir qatma götürməyə qoymadınız. Bax bu evdən mən nə aparmışam? Hamısına sən sahiblənmisən. Sənin Vartanın, Haykazın, Stepanın əlində silah mənə yataq paltarında evimdən qovdular.

Sergey:

– Bəs indi bura niyə gəlmisən?

Məhəmməd:

– Sizin vətəniniz yoxdur. Ona görə də sizin üçün o əziz deyil. Bu həyətdə mənə uşaqlığımı keçib, ata-anam burda yaşayıb, babalarımın qəbri burdadır, gəldim bir baş çəkdim.

Sergey:

– Yaxşı, indi sən mənə öldürə bilərsən?

Məhəmməd:

– İstəsəm öldürərəm və heç kəs mənə görə bilməz. Amma biz sizin kimi vicdansız, adam öldürən deyilik.

Bu sözləri eşidən kimi Sergeyin bədənini soyuq tər basdı, qorxudan bədəni əsməyə başladı, ağzı qurudu, dili

söz deyə bilmədi. Ancaq onu fikirləşdi ki, bu Məhəmməd mütləq məni öldürəcək. Qorxudan yer onun ayaqlarının altından qaçırdı. Özünü bir təhər yataq otağına salıb çarpayıya uzandı.

Ərinin vəziyyətini görəndən Siranuş özünə əl qatdı ki, ey qonşular, gəlin, Sergey öldü. Tez yadına düşdü ki, ona bir az sərini su versin, bəlkə dili açıla. Bu vaxt Sergeyin harayına Vartan, Dartan, Partan, Siranuşun harayına isə qonşular gəldi.

Arvad suyu içirəndən sonra Sergey gözünü açıb adamları gördü. Musurman yenə gözə dəymirdi. Sergey elə qışqırırdı ki, səsi hər yerə yayıldı.

–Qenosid, qenosid, məni musurman öldürür. Ərə Bablumyan, Nazaryan, İqor Balyayev, Lidiya Qraforova hardasız, Moskvaya, hər yerə xəbər verin, deyin ki, vəhşi Məhəmməd, zavallı, yazıq, başibəlalı Sergeyi öldürür. Bəs bu qenosid deyil?

Divin tükünü oda tutdular. O saat Bablumyan (İzvestiya), Nazaryan (Mərkəzi televiziya) hazır oldular: Nə olub, Sergeycan?

–Ərə tez olun şəklini çəkin, yayın bütün dünyaya. Xəbər verin Məhəmməd məni öldürmək istəyir.

Nazaryan:

– A Sergey, burada heç kəs yoxdur. Mən kimi çəkim, nə yazım.

–Ərə, nə qəribə adamsan, nə olar görməyəndə. Bəs İqor Balyayev, Lidiya Qraforova görmədiyini necə yazır. Sən də elə yaz. İndiyə qədər həmişə böhtan yazmışsan, indi də yaz da! Yoxsa musurmanlar kimi? Biz binaları partladırıq, deyirlər qaz partlayıb. Nə qəribə adamsan?

Sergeyin ağzı qurudu, əli ilə su istədi. Siranuş ona su verdi. Üst paltarını soyundurub yerinə uzatdı. O, gözünü açıb Məhəmmədi sinəsinin üstündə oturan gördü.

–Ərə, budur bax Məhəmməd, mənim döşümdə oturub. İndi onu danışdırım, siz tutun.

Hamı yaxına gəldi, diqqətlə Sergeyə baxmağa başladılar. Onlar Məhəmmədi görmürdü. Zənn etdilər ki, kişi dəli olub. Can verərkən sayıqlayır. Sergey Məhəmmədi dilə tutmağa başladı ki, danışsın.

–Məhəmməd, Bakıda nə var, nə eləyirsən?

–Nə olacaq, qalxıb doqquzuncu mərtəbəyə dırmaşmışam.

–İş-güc necədir?

–Nə iş. Mən çöl-bayıra öyrənmiş adam balkonu belləyib əkməyəcəyəm ki!

–Ərə, hələ Sizi doqquzuncu mərtəbəyə, pişiyinizi ağaca dırmaşdıracağın.

–Bilirəm, həmişə arxalı köpək qurd basar.

–Siz çox dəli adamsız, ərə bir arşax nədi ki, ondan ötrü belə can verirsiniz.

–Çünki, o, bizim doğma torpağımızdır.

–Ərə, dəli musurman, sən bilirsən ki, biz Bakunakerti alandan sonra da sakit ola bilmərik. Bax, Pxeyan da bizimdi, Ventyan (Laosun paytaxtı) da bizimdi, Amerikadakı Hayiti – görürsən hay, Martinika – bax ha, Mart, hamısı bizimdi. Bütün dünya bizim olacaq. Bütün dünya erməni milyarderlərinindi, hələ istəsən, sənə deyim ki, Karlos Markosyan (Karl Marks) da ermənidi.

–Bizim işə heç kəsin torpağında, heç kəsin dühasında gözümüz yoxdur. Öz torpağımız, öz dahilərimiz bizə bəsdir.

–Ərə, dəlisən, nəsən? Biz demişik sizi qıracağıq. Bakını Beyruta çevirəcəyik.

–Biz də Yerevanı Berlinə çevirərik.

–Ərə, dəli musurman, Sizin nəyiniz var ki, Yerevanı Berlinə çevirəsiniz. Yerinizdən tərپənsəz, yenə yanvardakı kimi hamınızı qırarıq. Sonra adını da qoyarıq Çerezvi çaynoe Balajeniya. Görüm onda necə olacaqsız. Öz hinger padşahımızı da biz tikmişik. Buşu da biz prezident eləmişik. Siz hələ yatmışız. İndiyəcən bir akademikiniz, bir marşalınız olub?

–Olmayıb, çünki müsəlmanlardan, türklərdən siz də, böyük arxa-köməkləriniz də qorxmusuz.

–Ərə, mən indi qorxuram?

–Yox, qorxmursan, niyə qorxasan? Sən Sergey Mixayloviç, o da Mixayıl Sergeyeviç, əlbəttə qorxmazsan. Mənim əllərimi bağlayıb, səni isə silahlandırır. Sənə gözün üstə qaşın var demir, məni isə gülləbaran edir. Sən onun əziz xələfisən, yeri gələndə ağlamağı, göz yaşı tökməyi də, namus-qeyrətindən əl çəkməyi də bacarırsan, təki sənə yer, pul, vəzifə versinlər!

–Ərə, dəli musurman, sən də bacaraydın da!

Bir nəfər sizdən çıxmışdı. – Onun da başını siz əkdiz.

–Məssəb haqqı, yox, sizinkilər bizdən çox yazdılar.

O gülür.

Məhəmməd:

–Gülmə, istəsəm bu saat səni o dünyaya göndərəyəm. Amma biz rəhmliyək. Sizin kimi faşist deyilik. Mən gedirəm. Ayağa qalxıb dünyaya səs salarsan: QENOSİD.

Nazaryan Sergeyin dediklərini və əl-qol ata-ata elədiyi hərəkətləri tez lentə aldı.

Axşam mərkəzi televiziya “Zaman” proqramında hüznəvar bir səslə elan etdi:

“Bu gün başibəlalı, blokadadan tənqə gələn, zəlzələdən zərər görən böyük ermən; xalqından bir nəfər də öldü. Xüsusi müxbirimiz onun ölümünü lentə almışdır. Görün əsl erməni necə ölür”.

Ekranında biz gördüyümüz səhnə canlanır. Sergey sayıqlayır. Son sözlərini deyib ucadan qışqırır: ARSAX, QENOSİD!

Adil Babayev, 1990

Lüğət:

Bezmək – надоедать, чувствовать отвращение

Qatma – маленькая веревка

Haray – зов

MORFOLOGİYA

Morfologiya bəhsində Azərbaycan dilinin kök və şəkilçilərini, onların mənə və funksiyalarını, formasını öyrənəcəyik. Azərbaycan dili aqqlütinativ dil olduğu üçün burada kök və şəkilçi məsələsi çox sadədir.

SÖZÜN TƏRKİBİ

(*Состав слова*)

Azərbaycan dilində sözlər kök və şəkilçidən ibarət olur. Rus və başqa Hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində köklər sözün mənalı hissəsi olub dəyişməz vəziyyətdə qalır. Buna görə də Azərbaycan dilində kökə belə bir tərif vermək olar: Sözün ayrılıqda mənə verən və dəyişməyən hissəsinə kök deyilir. Məsələn, *daş, əl, at, of, ata, yol, dağ*.

Dilimizdə elə sözlər vardır ki, onlar vaxtilə düzəltmə söz olmuşlar, indi onları sadə söz kimi qəbul edirik. Məsələn, *bıçaq, qatıq, qardaş, qursağ, qarğa, qaşığı, qutab, qulaq, tabaq* və s.

Tapşırıq 58. Aşağıdakı şeir parçalarını köçürün. Sözləri sadə və düzəltmə olaraq qruplaşdırın, şeirləri əzbərləyin.

Söz eşqin lüğətində öz canımızdır, bizim,
Biz – sözüük, görkəmimiz – eyvanımızdır bizim.

Nizami

Söz ruhdur, can üçün ruh bir dərmandır,
Can tək əzizliyi bəlkə bundandır.

Nizami

Can sözdür, əgər bilərsə insan,
Sözdür ki, deyirlər, özgədir can.

Füzuli

Sözünü bir söyləyənin,
Sözünü edər sağ bir söz.
Pir nəfəsin dinləyənin
Yüzünü edər ağ bir söz.

Sözünü yaxşı bişir gil,
Yaxşı us ilə düşür gil.
Yaramazını şaşır gil
Canına olur dağ bir söz.

Ş.İ.Xətai

Lüğət:

Eyvan – балкон

Ruh – душа

Pir – аксакал, старец

Şaşır gil – сократи

ŞƏKİLÇİLƏR

(Суффиксы)

Əgər sözlər tək-cə sadə vəziyyətdə olsaydı, onlardan yeni sözlər düzəlməsəydi, dilimizdə yeni mənalar yaranmazdı. Deməli, sözdüzəldici şəkilçilər köklərə qoşularaq yeni-yeni mənalar yaradır. Lakin şəkilçilərin vəzifəsi bununla bitmir. Şəkilçilər sözlərə yen-yeni forma – qrammatik mənalar da verir. Buna görə də Azərbaycan dilindəki şəkilçiləri öz vəzifəsinə görə iki qrupa bölmək olar. Dildə daşdığı vəzifəyə görə şəkilçilər sözdüzəldici və sözdəyişdirici olur.

Sözdüzəldici şəkilçilər

(Словообразующие суффиксы)

Sözdüzəldici şəkilçilər sözə artırılaraq yeni mənə yaradır. Belə şəkilçilər dilimizdə çox geniş yayılmışdır və əsas nitq hissələrinin hamısına əlavə edilə bilər. Məsələn,

1. İsimlə: *Dəmir – dəmirçi, araba – arabaçı, dağ – dağlıq.*
2. Sifətlə: *Yaxşı – yaxşılıq, pis – pislik.*
3. Sayla: *beş – beşlik.*
4. Əvəzlik: *Mən – mənlik* və s.

Dilimizdə sözdüzəldici şəkilçilər ahəng qanununa tabe olaraq dörd cür və iki cür yazılır. Bunlar öz şəkilçilərimizdir.

a) Dörd cür yazılanlar: *çi, çı, çu, çü; liq, lik, luq, lük; lı, li, lu, lü; siz, siz, suz, süz.*

b) İki cür yazılanlar: *lan, lən; laş, ləş.*

Bundan əlavə, dilimizdə bir cür yazılan sözdüzəldici şəkilçilər də vardır ki, onlar əsasən fars dilindən keçən sözlərlə işlənir. Həmin şəkilçilər fars dilində söz kökləri olub, sözə (fars sözlərinə) əlavə edilərək düzəltmə söz yaradır. Məsələn,

Kar (fars dilində *kərdən* – *etmək* sözündən) bizim dilimizə edən mənasında söz yaradır. Məsələn, *davakar, sənətkar, füsunkar, peşəkar* və s.

Baz (farsca *baxtən* sözündən) bizim dilimizə *oynayan, oynadan* mənasında söz yaradır. Məsələn, *söz – sözbaz, qumar – qumarbaz, əda – ədabaz, moda – modabaz.*

Dilimizdəki sözdüzəldici şəkilçilər işlənmə yerinə görə də təsnif edilir, bunlar əsasən iki qrupa bölünür:

1. Sözü başda şəkilçilər (префиксы).
2. Sözsəni şəkilçilər (суффиксы).

Sözünü şəkilçilər Azərbaycan dilinin öz şəkilçiləri deyil. Onlar dilimizə başqa dillərdən keçmişdir. Məsələn, **bi** şəkilçisi dilimizə fars dilindən keçmişdir. *Bisavad, biqeyrət, binamus* və s. kimi sözlər yaradan bu şəkilçi indi Azərbaycan dilinin **sız, siz, suz, süz** şəkilçisi ilə əvəz edilir.

Eyni sözləri **na** sözünü şəkilçisi haqqında da demək olar. *Naməlum, nainsaf* və s.

Avropa dillərindən alınmış **anti** və **a** sözünü şəkilçiləri də dilimizdə işlənir. Məsələn, *antidemokrat, antifaşist, antipartiya, anormal, anoxronizm* və s.

Tapşırıq 59. B.Vahabzadə haqqındakı məlumatı öyrənin.

Bəxtiyar Vahabzadə (1925 –)

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycanın görkəmli şairidir. Onun şeirləri dərin mühakimələri və əqli tapıntıları ilə seçilir. O, sənət aləminə şeirlə gəlmiş, alim kimi də yüksəlmişdir. B.Vahabzadə filologiya elmləri doktoru, professor və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvüdür. Azərbaycanın xalq şairi və Dövlət mükafatı laureatıdır. O, şeirlərində nə dərəcədə güclü vətəndaş ruhu aşılayırsa, dram əsərlərində də dərin konflikt və dramatizm yarada bilir. B.Vahabzadə görkəmli ictimai xadimdir. O, Sovet imperiya qüvvələrinin

Azərbaycan xalqına qarşı yeritdiyi amansız qırğın siyasətini pisləyərək xalqımızın haqq bağırın uca səsinə çevrildi. B.Vahabzadə yenə əvvəlki kimi vətəndaş qeyrəti ilə, istedadlı şair ilhamı ilə yazıb yaradır.

Tapşırıq 60. Aşağıdakı şeirdə düzəltmə sözləri tapıb kök və şəkilçiyə ayırın, şeiri əzbərləyin.

Bayraq

Üçrəngli bayrağın kölgəsində mən,
Qaraca torpağı Vətən görmüşəm,
Zəfər güllərini dövri-qədimdən,
Bayraq işığında bitən görmüşəm.
Bayraq mənliyimdir, bayraq kimliyim,
Bayraq – öz yurduma öz hakimliyim.

Harda əcdadımın ayaq izi var,
Bu zəfər bayrağım orda dikəlsin.
Keçdiyi yerlərdə dağlar, yamaclar,
Onun hüzuruna salama gəlsin.

Tarixdən qədimdir, zamandan qoca,
Mənim bayrağıma sancılan hilal.
Aləmə nur saçdı tarix boyunca,
Məbədlər başına tac olan hilal.

Daim ucalasan! Savaş günündə,
Əsgər silahıyla səni tən görüm,
Yalnız zəfər çalmış şəhid önündə,
Səni alqış üçün əyilən görüm.

B.Vahabzadə

Lügät:

Zəfər – победа

Dövri-qədim – древние времена

Əcdad – предки

İz – след

Yamac – откос, склон горы

Hilal, ay – луна

Məbəd – храм

Tən, bərabər – наравне, вместе

Şəhid – шехид, умерший за родину

Sözdəyişdirici şəkilçilər (Словоизменяющие суффиксы)

Söz köklərinə artırılaraq onların formasını dəyişən, onlara qrammatik mənalar verən şəkilçilər sözdəyişdirici adlanır. Sözdəyişdirici şəkilçilər adətən qrammatik kateqoriyalar yaradır. Məsələn,

Kəmiyyət şəkilçiləri: lar, lər

Mənsubiyyət şəkilçiləri: ım, ın, ı, ımız, ınız, ları

Xəbərlik şəkilçiləri: am, san, dir, iq, sınız, dirlər

Hal şəkilçiləri: in, ə, i, də, dən

Zaman şəkilçiləri: dı, di, du, dü; ır, ir, ur, ür; acaq, əcək və s.

Tapşırıq 61. Şeirdəki sözdəyişdirici şəkilçilər işlənmiş sözləri dəftərinizə köçürün. Şeiri əzbərləyin.

Xeyir-şər

Təbiət insana iki əl verib,
Kiminsə əlindən tutub qaldıraç.
Bizə əməl üçün bir ağıl verib,
Çayların üstündən körpülər quraç.
Anamız, atamız bizə dil verib,
Darda çırpınanın halını soraç.

Dillər yaranıb ki, mahnı deyək biz,
Dillər yaranmayıb yalan deməkçün.
Mahnıda birləşir hisslərimiz.
Yalanda ayrılır yollar büsbütün.

O əli, o dili, o ağı bəzən
Xeyirli işlərə işlətmirik biz
Bu günə dəm tutan əməlimizdən
Suala çevrilir gələcəyimiz.

Hər duyan ürəkdən bir cahan keçir,
Əlvan boyalıdır dünyanın donu.
Kimi xalq yolunda canından keçir,
Kimi vəzifəyə satır xalqını.

Xalq var özü odsuz, ocaqsız qalır,
Odundan qonşuya pay verir özü.
Xalq da var o odu əvəzsiz alır,
Qonşu torpağına dikilir gözü.

Vicdanın qüvvəsi – tamah dağını,
Aşa bilənlərə insan dedik biz.
Yalandan, riyadan qazandığını
Vicdansız gerçəkdən qazana bilməz.

B. Vahabzadə

Tapsırıq 62. Aşağıdakı parçanı oxuyun, dörd cür yazılan şəkilçili sözləri bir, iki cür yazılan şəkilçiləri bir, bir cür yazılan şəkilçiləri isə başqa sırada yazın. Mətnin məzmununu danışın.

Alı kişi

Alı kişi neçə illər idi ki, Həsən xana ilxı otarırdı. Ömrünü, gününü onun qapısında çürüdüb, saçını-saqqalını ilxıçılıqda ağartmışdı.

Hər gün səhər dan yeri ağaranda Alı kişi ilxını çölə aparar, bütün günü otarar, gecədən bir pas keçəndən sonra xalxala gətirərdi. Dağlarda, daşlarda, kövşənlərdə Alı kişinin ayağı dəyməmiş bir qarış yer qalmamışdı.

Bir gün Alı kişi ilxını sürüb dərya kənarına aparmışdı. Atlar dəryanın kənarında otlayırdı. Alı kişi özü də bir tərəfdə daşa söykənib oturmuşdu. Dan yeri yenicə ağarmışdı, qoca ilxıçı bir də baxdı ki, budur, dəryadan iki ayğır at çıxdı. Atlar gəlib ilxıya qarışdılar. İki madyana yaxınlaşandan sonra yenə qayıdıb dəryaya girdilər. Alı kişi nə qədər ilxıçılıq eləmişdi, belə şey görməmişdi. Tez qalxıb madyanları manşirlədi. Amma bu barədə heç kəsə bir söz demədi.

Bu işin üstündən bir neçə vaxt keçdi. Alı kişi ayları, günləri sayıb, madyanları gözdən qoymurdu. Elə ki, vədə başı yaxınlaşdı, Alı kişi madyanların yanından əl çəkmədi, o qədər gözlədi ki, axırda onlar doğdu. Qulunlar böyüyüb day oldular.

Bir gün Toqat paşası Hasan paşa Həsən xana qonaq gəldi. Həsən xan paşanı qonaq elədi. Paşa söhbət arasında xana dedi:

–Həsən xan, eşitmişəm sənin yaxşı cins atların var. Gərək ilxıdan mənə iki ayğırlıq at verəsən.

Həsən xan o saat “beçəşm” deyib, Alı kişini yanına çağırırdı və tapşırırdı:

–Sabah ilxını çölə aparma, paşa üçün iki ayğırlıq at tutduracağam.

Həsən xan bu sözü deyən kimi daylar Alı kişinin yadına düşdü. O, xanın başını uca eləmək üçün səhər tezdən durdu, dayları tutub xalxalda bağladı, ilxını sürüb çölə ötürdü.

Bir az sonra Həsən xan, paşa da yanında, xalxala gəldi. Paşa baxdı ki, xalxalda iki uzun ortalı, arıq, çöpüklü day bağlanıb. Bildi ki, bu dayları ona vermək istəyirlər. Gülüb dedi:

–Həsən xan, mənə demişdilər ki, sənin yaxşı cins ayğırlıq atların var. Bunlar nədir? İş belə ələngə-üləngəyə qalsa, bunlardan mənim özümdə də çoxdur.

Paşanın sözü Həsən xana ox kimi dəydi. Üzünü Alı kişiye tutub dedi:

–Axmaq qoca, mən sənə deməmişdimmi at tutduracağam, ilxını saxla, niyə saxlamamısan?

Alı kişi dedi:

–Xan sağ olsun, mən qoca ilxıçıyam. İlxıdakı atların hamısını ovcumun içi kimi tanıyıram. Sən bu dayların beləliliyinə baxma. Əgər başının uca olmağını istəyirsənsə, paşaya bunları ver.

Alı kişinin yekə-yekə danışmağından Həsən xan daha da qəzəbləndi. Onun üstünə qışqırıb dedi:

–Mənim ilxımda aləmdə söylənən cins ayğırlıq atlar var. Bu ələngələri qonağa göstərib məni xəcalət eləməkdə məqsədin nadir?

Alı kişi dedi:

–Xan sag olsun, mənim məqsədim paşanın yanında sənin başını uca eləməkdir. Sən bilirsən ki, mən yaxşı at tanıyıram. Sənin ilxında bundan yaxşı at yoxdur. Bütün dünyanı gəzsən, yenə də belə at tapa bilməzsən.

Həsən xan qəzəblənib dedi:

–Bilmirəm, bir saata qədər yerdə də olsa, göydə da olsa, gərək paşaya layiq, mənim adıma layiq iki dənə yaxşı aygırlıq at seçəsən. Bu saat get, seç, gətir.

Lüğət:

İlxı – табун

Otarmaq – пасти

Xalxal – хлев

Ayğır – жеребец

Mənşirləməq – отмечать, помечать

Madyan – кобыла

Qulun/qulan – жеребенок в возрасте до одного года

Day, dayça – жеребенок

Cins – хорошая порода

Layiq – подходящий

NİTQ HİSSƏLƏRİ

(Части речи)

Dilimizdəki sözlər öz leksik qrammatik əlamətlərinə görə müxtəlif qruplara ayrılır ki, bu qruplara nitq hissələri deyilir. Nitq hissələri leksik, morfoloji və sintaktik əlamətlərinə görə üç qrupa bölünür. Yəni bu üç prinsipin – leksik, morfoloji və sintaktik prinsiplərinin tələblərinə cavab verən nitq hissələri əsas nitq hissələri hesab oldunur. Leksik prinsipə görə müstəqil mənası olan, morfoloji prinsipə görə sözdüzəldici şəkilçi qəbul edə bilən və sintaktik cəhətdən cümlə üzvü ola bilən nitq hissələri əsas nitq hissələri adlanır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. *İsim (имя существительное);*
2. *Sifət (имя прилагательное);*
3. *Sayı (имя числительное);*
4. *Əvəzlik (местоимение);*
5. *Feil (глагол);*
6. *Zərf (наречие).*

Bu 6 nitq hissəsi yuxarıda dediyimiz üç əsas prinsipin tələblərinə cavab verdiyi üçün əsas nitq hissələri hesab olunur.

Köməkçi nitq hissələri yuxarıdakı tələblərə cavab verə bilmir, ayrılıqda mənası olmur – heç bir suala cavab vermir, morfoloji əlamət qəbul etmir və cümlə üzvü olmur. Onlar yalnız qrammatik məna daşıyır. Yeni cümlə üzvləri və cümlələr arasında ya əlaqə yaradır, ya da mənanı qüvvətləndirirlər. Bu cəhətdən köməkçi nitq hissələri də iki qrupa bölünür:

a) Cümlə üzvləri və cümlələr arasında əlaqə yaradanlar. Buraya qoşma və bağlayıcılar daxildir.

b) Cümlə üzvlərinin və cümlənin mənasını gücləndirirlər. Buraya ədat, qismən modal sözlər və xüsusi nitq hissəsi nida daxildir.

Tapsırıq 63. Aşağıdakı parçanı köçürün, əsas nitq hissələrinin altından bir, köməkçi nitq hissələrinin altından iki xətt çəkin.

Suslovun qaloşları

Sovetlər ölkəsinin baş ideoloqu, Sov. İKP MK Siyasi bürosunun üzvü Mixail Aleksandroviç Suslov Moskvada yeganə adam idi ki, qaloş geyirdi. Səliqəni və dəqiqliyi sevən Suslov evdən çıxanda qaloşlarını geyər, binaya daxil olanda işə çıxardı.

Mixail Aleksandroviç qocalmışdı, yaddaşı zəifləmişdi. Bir dəfə o, evdən çıxıb işə getmək üçün maşınını gözləyirdi. Sürücü maşını onun qarşısında saxladı. Suslovun ağına nə gəldisə, qaloşlarını çıxarıb

maşına mindi (elə bilibmiş ki, kabinetə girir. – **A.B.**) və Kremlə yola düşdü. Qaloşlar küçədə asfaltın üstündə qaldı.

İşdən sonra evə qayıtmaq istəyəndə Mixail Aleksandroviç qaloşlarını dəhlizdə görməyəndə çox təəccübləndi, amma səs-küy salmadı. Gəlib evə çatdılar. Qaloşlar səhər Suslovun qoyub getdiyi yerdə idi. Mixail Aleksandroviç maşından çıxıb qaloşlarını geydi və küçə qapısının ağzında onları təzədən çıxarıb öz mənzilinə qalxdı.

Aydın məsələdir ki, səhər küçədə qalmış qaloşların yanında keşikçi qoyulmuşdu.

K.B.Hacıyev, İ.Qasımov

Tapsırıq 64. Şeiri əzbərləyin.

Abbas – Gülgöz

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Ala qarğa şux tərənə bəyənəmz,
Oğullar atanı, qızlar ananı,
Gəlinlər də qaynananı bəyənəmz.

Adam var ki, getməyəsən işinə,
Adam var ki, dolanasan başına,
Adam var ki, ayran tapmır aşına,
Dindirərsən, yağlı nanı bəyənəmz.

Adam var əyninə geyinir dəri,
Adam var dünyada gəzir sərsəri,
Adam var mərifətdən yoxdur xəbəri,
Dindirərsən, yol-ərkanı bəyənməz.

Adam var çölləri gəzər kəllahı,
Adam var tanımaz o bir allahı,
Adam var ki, bilməz o, bismillahi,
Adam var ki, yol-ərkanı bəyənməz.

Adam var dolanar səhranı, düzü,
Adam var döşürər külli nərgizi,
Adam var geyməyə tapammaz bezi,
Adam var, al geyər, şalı bəyənməz.

Lügət:

Qarğa – ворона
Tərլan – орел, ястреб
Dəri – кожа
Kallahı – самовольно
Murad – мечта
Naşı – неспособный

İSİM

Əşyanın adını bildirən sözlərə isim deyilir. Ümumiyyətlə, ad bildirən sözlərə isim deyilir. Ad nədir? İnsan təfəkküründəki anlayışların işarəsi adlar hesab olunur. Məsələn,

ot, odun, adam, şəhər, qol, yağ, günəş, elm, Cəfər və s.

Tapşırıq 65. Şeiri köçürün, isimləri göstərin, şeiri əzbərləyin.

Yalan oldu

Yar yanında günahkaram,
Doğru sözüm yalan oldu.
Yeriş etdi qəm ləşkəri,
Könlüm evi talan oldu.

Bax bu başa, bax bu gözə,
Yandı bağrım, döndü közə,
Keçən sözü çəkmə üzə,
Keçən keçdi, olan oldu.

Aşıq Alı sənə qurban,
Gəl eylə dərdimə dərman.
Uçdu getdi tülək tərhan,
Sar da kəklik alan oldu.

Aşıq Alı

Lüğət:

Ləşkər – армия

Qəm – печаль, скорбь

Talan olmaq – разрушиться, быть разграбленный

Kəklik – куропатка

Azərbaycan dili isimlərinin sualları ilə rus dilindəki isimlərin sualları arasında fərq vardır. Azərbaycan dilində yalnız insan adları bildirən sözlər *kim* sualına cavab verir. Başqa canlılar *nə* sualına cavab verir. Məsələn, Nə? – *inək*, nə? – *qoyun*, nə? – *at*.

Rus dilində isə bütün canlılar *kim* (кто) sualına cavab verir.

Bundan əlavə, Azərbaycan dilində şəhər və ölkə adları *hara* sualına cavab verir. Rus dilində isə belə adlar *nə* (что) sualına cavab verir. Məsələn,

Moskva gözəl şəhərdir. Hara gözəl şəhərdir?

Türkiyə gözəl ölkədir. Hara gözəl ölkədir?

Amma bəzən ölkə və şəhər adları başqa mənada şəxslənərək *kim* sualına cavab verə bilər. Məsələn, desək ki, Azərbaycan 10 ildən artıqdır ki, öz vətəninin azadlığı uğrunda ədalətli müharibə aparır – onda Azərbaycan sözü *hara* sualına yox, *kim* sualına cavab verir.

Tapşırıq 66. Aşağıdakı mətni köçürün, isimlərin hansı suala cavab verdiyini üstündə yazın.

Konservatoriyada işləyəndə Ü.Hacıbəyov tələbələrin istedadına xüsusi fikir verərdi. Neçə kasıb tələbəyə tar aldığı da məlumdur. Həmişə deyərdi: “Həmişə istedad kömək etmək vətəndaşlıq borcumuzdur”. Yenə bir dəfə imtahanları əla qiymətlə verən və konservatoriyaya qəbul olunan qızı təbrik edərkən qız ağlayır. Bu, Üzeyir bəyin təəccübünə səbəb olur:

–Qızım, nə üçün ağlayırsan?

Qız dilli-dilavər imiş.

–Hörmətli professor, məni qəbul etdiniz, çox sağ olun. Amma mən oxuya bilməyəcəyəm.

Üzeyir bəy bir az da heyrətlənir:

–Niyə?

–Evdə pianinom yoxdur.

–Eybi yoxdur. Harada yaşayırsan?

Qız ünvanını söyləyir və axşam evə qayıdarkən anası onu sevinclə qarşılayır:

–Qızım, evimizə piano gətirdilər. Sənin adını xəbər aldılar və pianonu qoyub getdilər. Nə qədər xəbər aldım, “Mübarəkdir” dedilər. Başqa heç nə demədilər.

Kamal Hacıdan

Lügət:

İstedad – талант

Kasıb – бедный, небогатый

Vətəndaşlıq borcu – гражданский долг

Təəccüb – удивление, непонимание

Dilli-dilavər – речистый, красноречивый, смелый

Heyrət – удивление

Mübarək – поздравление

İSİMLƏRİN MƏNACA NÖVLƏRİ

İsimlərin ad bildirməsi haqqında yuxarıda demişik. İsimlər öz mənalarına görə çox şeylərin adını əhatə edir.

İsimlər mənaca aşağıdakı növlərə bölünür:

1. Adam adı bildirənlər: Əli, Həsən, Səldə, Aidə və s.
2. Ölkə adı bildirənlər: Azərbaycan, Çin, Hindistan və s.
3. Şəhər adları bildirənlər: Bakı, Naxçıvan, London, Ankara, İstambu, Moskva və s.
4. Çay, dəniz və göl adları bildirənlər: Xəzər, Kür, Göygöl və s.
5. Küçə adları bildirənlər: İstiqlal, 28 May və s.
6. Təxəllüs bildirənlər: Vahid, Vurğun, Cavid və s.

Bu isimlər xüsusi olub hər yerdə böyük hərflə yazılır. Çünki bu adlar ümumi adlardan, aid olduğu öz bənzərlərindən seçilmək üçün onlara verilmişdir. Ümumi isimlər isə, ümumiyyətlə ad bildirir. Müqayisə edin:

Kərpic – bu söz hansı əlamətlə və mənə ilə başqa kərpiclərdən seçilir? – Heç bir əlamətlə.

Vaqif – bu, adam adıdır. Məhz Vaqif adı ilə o başqalarından – Əlidən, Vidadidən və s. seçilir.

Ona görə də kərpic ümumi, Vaqif isə xüsusi isimdir. Birinci hər yerdə kiçik, ikinci isə hər yerdə böyük hərflə yazılır.

Tapsırıq 67. Aşağıdakı mətni oxuyun. İsimləri mənalarına görə qruplaşdırın və suallarını verin. Mətnin məzmununu danışın.

Maraqlı tost

Xalqımızın ən yaxşı oğullarından birinə, görüş gecəsinə topladığımız, bizimlə yanaşı oturmuş bir vətən oğluna məhəbbət! Mən onu elm aləminin, sənət aləminin korifeylərindən biri adlandırsam, elə bilirəm, heç də mübaliğəyə yol vermərəm.

Burada – rəyasət heyətində, sizin qarşınızda başını təvazökarlıqla aşağı dikən bir Azərbaycan oğlunun əsərlərinə siz yaxşı bələdsiniz. Bu əsərlərdə nəyə rast gəlmək olmaz, nəyi tapmaq olmaz?! Oxucu, müəllifin hərtərəfli biliyinə, istedad və zəkasına, dünyagörüşünün dərinliyinə heyran olmaya bilmir. Tarixin çox az-az yetirdiyi belə intellekt sahiblərini görəndə adamın ürəyi dağa dönür.

Niyə, nə üçün biz onunla sabah öyünməliyik? Gəlin, bu işi elə bu gündən başlayaq. Onun adının

məşhurlaşması, populyarlaşması, sənət aləmindəki tarixi xidmətləri bu haqqı bizə verir.

Mən üzə demək istəmirəm, ancaq yeri gəlib gərək deyəm. Dəniz niyə dəniz olur? Ona görə ki, dənizə müxtəlif adda, müxtəlif xüsusiyyətdə, müxtəlif tərkibdə çaylar axır. Onun yaradıcılığını nəhəng bir dənizə bənzətmək olar. Bu dənizdən fizik də öz payını götürə bilir, kimyaçı da, inşaatçı da, həkim də, kosmos fantaziyasını sevənlər də...

Belə bir oğlu olan xalq necə öyünməyə bilər? Yeri gəlmişkən, bir az da yaralı yerimizə toxunum. Gəlin, etiraf edək ki, hələ də bizim aramızda xalqın qabaqcıl oğullarını, elm və incəsənət xadimlərini lazımınca qiymətləndirməyən, sevməyən, təbliğ etməyən, sözün əsl mənasında məhəbbət bayrağına çevirməyən nankorlar tapılır. Mən buna olduqca təəssüf edərəm, mənim buna qəlbim ağrıyır.

Çıxışımın axırında onu demək istəyirəm ki, hörmətli qonağımızın nəinki işi, əməli, habelə adı da bizim üçün böyük fəxarətdir. Biz onun adı ilə övladlarımızı səsləyəcəyik. Övladlarımız bu adı uşaqlarına qoyacaqlar. Beləliklə, xalq bu əziz adı bir estafet kimi nəsildən-nəsilə bəxş edəcəkdir.

Fəxrlə deyə bilərəm ki, çox keçməz, onun adı küçələrdə, meydanlarda, elmi idarələrdə, rayon və şəhərlərdə əbədiləşər.

İndi də icazənilə sözü verirəm ədəbiyyatımızın, elmimizin, xalqımızın fəxri, adı dillər əzbəri olan... – şəhər mədəniyyət şöbəsinin müdiri görüş sahibinə doğru əyilib astadan qulağına pıçıldadı, bağışlayın, adınız nədir?...

Lügət:

Mübaligə – преувеличение

Təvazökarlıq – скромность

İstedad və zəka – талант и ум

Öyünmək – гордиться, хвастаться

Nankor – неблагодарный

Fəxarət – гордость

İSİMLƏRDƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASI

(Категория числа имен существительных)

Kəmiyyət anlayışı insanların əşyadan sonra öyrəndiyi anlayışlardandır. Belə ki, insan əşyanın özünü öyrəndikdən sonra onun miqdarını öyrənməyə çalışır. Beləliklə, qeyri-müəyyən miqdar anlayışı meydana gəlmiş kimi, həmin anlayışı ifadə edən qrammatik formalar da yaranır. Azərbaycan dilində əşyanın qeyri-dəqiq miqdarını, çoxluq anlayışını ifadə edən iki şəkilçi vardır (**lar, lər**). Bəllidir ki, bütün isimlər ilkin variantda tək halda götürülür. Buna görə də kəmiyyətə çoxluq anlayışı yaratmaq üçün dilimizdəki **lar, lər** şəkilçilərindən istifadə edilir.

Tapsırıq 68. Şeiri köçürün. Tək isimlərin altından bir, cəm isimlərin altından iki xətt çəkin. Şeiri əzbərləyin.

Qarın üstündə də yandırın tonqal,
Silinsin ürəkdən hər kədər, mələl.
Qalmasın qəlblərdə qəmli bir sual,
Ana yurdumuza yenə yaz gəlir!

Çayın qırağında ərisin buzlar,
Daşların altından çıxsın yarpızlar,
Bahar şərqişini oxusun qızlar!
Ana yurdumuza yenə yaz gəlir!

Küsənlər bərişsın, açılsın dillər,
Torpağın tərkinə qoy hopsun sellər,
Sevinin ay ellər, gülün ay ellər,
Ana yurdumuza yenə yaz gəlir!

Kosa gəlir, sözü duzlu, məzəli,
Xurcununda şəkərbura, fəsəli,
Gözün aydın, Azərbaycan gözəli
Ana yurdumuza yenə yaz gəlir!

Adil Babayev

Lüğət:

Tonqal – костёр

Kədər, məlal – скорбь, тоска

Şərqi – песня

Xurcun – сумка мешкообразная (через плечо),
перемётная сумка

MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI

(Категория принадлежности)

Adından da görüldüyü kimi, mənsubiyyət anlayışında iki komponent olur. Birinci sahib, ikinci mənsub komponent. Bu komponentlər arasındakı mənsubiyyət anlayışı müxtəlif dillərdə müxtəlif forma və vasitələrlə ifadə edir. Məsələn, rus, alman, ingilis dillərində sintaktik vasitə ilə ifadə edilən mənsubiyyət anlayışı Azərbaycan dilində xüsusi qrammatik kateqoriya ilə ifadə edilir.

Azərbaycan dilində sahib şəxs kimi çıxış edən birinci komponentin elementləri mənsub şəxsdə qrammatik forma kimi çıxış edir. Buna görə də Azərbaycan dilində *mənim kitabım, sənin dəftərin* kimi ifadələr işlətməyə ehtiyac yoxdur. Buna görə də ikinci komponentdə işlənən mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçisi eyni zamanda əşyanın hansı şəxsə aid olduğunu bildirir. Məsələn,

	Təkdə	Cəmdə
I	ım, im, um, üm	ımız, imiz, umuz, ümüz
II	in, in, un, ün	ınız, iniz, unuz, ünüz
III	ı, i, u, ü	ların(i), ların(i)

Misal:

	Təkdə	Cəmdə
I	Kitabım	kitabımız
II	Kitabın	Kitabınız
III	Kitabı	kitabları

Tapsırıq 69. Aşağıdakı cümlələrdə buraxılmış səhvləri düzəldib dəftərnizə köçürün.

Səhər yerindən qalxan kimi gördüm ki, başın ağrıyır, tez əllərinizi yuyub, bir stəkan çay süzdük. Elə ki çayımızı içdiniz, başımın, ağrın keçdik.

Durub dərslərinizi oxunuz, sonra kitablarınızı çantasına yığıb institutumaya gəldik.

Yoldaşlarımızı görüb, başımın ağrısını unudum. Sonra dərslərinizi yaxşı oxudum. Evimizə gələndə başında heç bir ağrı yox idi.

Tapsırıq 70. Aşağıdakı felyetonu oxuyun. Mənsubiyyət şəkili sözləri dəftərinizə köçürüb şəxslər üzrə uzlaşdırın. Felyetonun məzmununu danışın.

Təzvir ustadları

–Ağa, mərhəmətiniz artıq.

–Ağa, lütfünüz artıq.

Küçədə divar dibində bir övrət oturub acından ağlayır.

–Ağa, mərhəmətiniz artıq.

–Ağa, lütfünüz artıq.

–Ay qardaşlar, mən şikəstəm, iki gözüm də kordur. Mənə bir çörək pulu.

–Ay əssalamün əleyküm, Hacı ağa.

–Əleykəs səlam, mərhəmətin artıq.

Amma şikəst övrətə bir şey verilmədi. Kənarda yenə bir uşaq acından ağlayır.

–Vah, ağayi-mən, səlamun əleykum.

–Mərhəmətiniz artıq.

–Lütfünüz artıq.

Amma uşağa pul verən olmadı. Divar dibində bir övrət, yanında uşağı, ikisi də soyuqdan titrəyirlər və ağlayırlar.

–Xan, mərhəmətiniz artıq.

–Ağa, lütfünüz artıq.

Övrət və uşaq qaldılar ağlaya-ağlaya.

Şəhərin bir tərəfindən o biri tərəfinə gedənə kimi küçələrdə minlərcə ağlayan övrət-uşaq və şikəst dilənçi düzülüb və küçələrdən keçən ağalardan biri o birinə deyir: “Mərhəmətiniz artıq”; o da belə deyir: “Lütfünüz artıq”. Sübhədən şamadək bazarlarda və məclislərdə o deyir: “Mərhəmətiniz artıq”; bu deyir: “Lütfünüz artıq”. Amma həmin mərhəmət mədəninidə və lütf zavodunda evlərdə gecələr sübhədək soyuqdan və acından ağlayan uşaq, şikəst və sahibsiz övrət o qədərdir ki, cəmi yer üzünün tayfalarını buraya tamaşaya yığsaq, mat və heyran qalarlar.

–Ağa, lütfünüz artıq.

Yüz adamdan biri şama kəklik plov yeyib və isti otaqda buğlana-buğlana yata və doxsan doqquzu soyuqdan və aclıq sancısından sübhədək vıyıldaya, – bu elə bir hərc-mərc və fəsada ehtiyac yoxdur. Amma bunu bir yaxşıca düşünmək lazımdır, səhl saymaq məsləhət deyil; heç məsləhət deyil.

–Ağa, lütfünüz artıq.

–Ağa, Mərhəmətiniz artıq.

Lügät:

Təzvir – пустозвон, фальсификация

Mərḥəmət – милосердие, великодушие

Lütf – жалость, милость

Dilənçi – нищий

Sancı – острая боль

Səhl, asan – легкий, не достойный вниманию

İSMİN HAL KATEQORİYASI

(Категория падежа)

Hal kateqoriyası formaca morfoloji, mahiyyətə sintaktikdir. Çünki bu hallanma morfolojiyada xüsusi kateqoriya əlamətləri ilə yaranırsa, sintaksisdə tabe edən sözün tələbinə görə söz müəyyən qrammatik vəziyyətlərə, hallara düşür. Azərbaycan dilində isimlərin 6 halı vardır:

1. Adlıq hal – *kim, nə, hara*
2. Yiyəlik hal – *kimin, nəyin, haranın*
3. Yönlük hal – *kimə, nəyə, haraya*
4. Təsirlik hal – *kimi, nəyi, haranı*
5. Yerlik hal – *kimdə, nədə, harada*
6. Çıxışlıq hal – *kimdən, nədən, haradan*

Rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində bütün isimlər bir cür hallanır. Hətta isimlər təkdə və cəmdə olduqda belə eyni cür hallanır. Rus dilində söz birləşməsinin bütün komponentləri hallandığı halda, Azərbaycan dilində birləşmənin təkcə axırını sözü hallanır. Məsələn,

A. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

Y. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının

Yn. Birləşmiş Millətlər Təşkilatına

T. Birləşmiş Millətlər Təşkilatını

Yer. Birləşmiş Millətlər Təşkilatında

Çıx. Birləşmiş Millətlər Təşkilatından

İsmin hər halının öz mənası vardır. Adlıq hal heç bir qrammatik əlamət qəbul etmir. O, adın əsas başlanğıc məqamını bildirir. Türk dilçiliyində bu hala yalnız hal deyilir, yəni heç bir qrammatik müdaxilə olunmayan ad.

Tapşırıq 71. Aşağıdakı cümlələrdə adlıq halda olan isimləri tapın. Hədisləri öyrənin.

İnsanlar elə bir sədəqə verə bilməzlər ki, öyrənilən, yayılan elmdən üstün olsun (101 hədis). Elm öyrənən birisini ölüm haqlasa, o, şəhid sayılır (101 hədis). Elm hər bir müsəlmana, istər kişi olsun, istər qadın – vacibdir (101 hədis). Mən elmin şəhəri, Əli isə qapısıdır (101 hədis). Elm Çində də olsa, onun dalınca gedin (101 hədis). İki şəxs doymaq bilməz: Elm təşnəsi və dünya malı hərisi. Heç bir ata övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz (101 hədis).

Yiyəlik hal. Müəyyən əşyanın kimə isə mənsub olduğunu bildirən hala yiyəlik hal deyilir. Bu halın şəkilçiləri bunlardır: **ın, in, un, ün,** saitlərlə bitənlərdə isə **nm, nin, nun, nün.** Məsələn, *Bakının işıqları, Səlimənin atası.*

Qeyd etmək lazımdır ki, yiyəlik halın qeyri–müəyyən forması da vardır. Yəni əgər morfoloji əlamətdə **nın, nin, nun, nün** şəkilçiləri işlənmirsə, onda yiyəlik halda işlənən söz qeyri–müəyyən olur. Məsələn, *Məktəbin direktoru – məktəb direktoru.*

Birinci halda *məktəb* sözü müəyyən yiyəlik halda, ikinci halda isə “qeyri–müəyyən yiyəlik haldadır.

Tapsırıq 72. Aşağıdakı cümlələri dəftərinizə köçürün. Müəyyən yiyəlik halda olan sözlərin altından bir, qeyri–müəyyən yiyəlik halda olan sözlərin altından iki xətt çəkin. Hədəsləri öyrənin.

1. Bir kişi Rəsulallahdan soruşdu: “Valideynin övlad üzərində haqqı nədən ibarətdir?” Peyğəmbər buyurdu: “Onlar sənin cənnətin və cəhənnəmindir”.

2. Ömrünün uzanmasını və ruzisinin artmasını istəyən şəxs valideyinə ehtiram etsin, qohumlarını yoluxsun.

3. Üç duanın qəbul olunacağına şübhə yoxdur: Məzlumun duası, qonağın duası və ata–ananın övladına

etdiyi dua (101 hədis). Bu dünyada insanlara əzab verən kimsələr qiyamət günü ən şiddətli əzaba düşər olar (101 hədis). Bu dünyada iki üzü olanın axirət günü alovdan iki dili olar (101 hədis).

Yönlük hal. İş, hal və hərəkətin istiqamətini, istiqamətləndiyi yönü bildirən haldır. Bu halın formal əlaməti **a, ə**, saitlə bitənlərdə **ya, yə** şəkilçiləridir. Məsələn,

1. Allah üç adama lənət edər: ata-anasından üz çevirənə, ərlə arvadın arasını vurub sonra arvada sahib çıxana, bir-birinə qəzəblənsinlər və paxıllıq etsinlər deyən möminlərin arasında dedi-qodu yayana (101 hədis).

2. Övladlarınızla xoş rəftar edin və onlara tərbiyə verin (101 hədis).

3. Üç cür adam Allahın qəzəbinə gələr: tox ola-ola yeyən, gününü yatmaqla keçirən, mənasız yerə gülən (101 hədis).

Təsirlik hal. Bu hal təsirli feildən sonra müstəqil obyekt bildirir. Yəni təsirli feil üzərində iş icra etmək üçün birbaşa obyekt tələb edir. Məsələn, *aparmaq – nəyi?; oxumaq – nəyi?*

Bu halın da yiyəlik hal kimi qeyri-müəyyən forması vardır. Yəni təsirlik hal şəkilçisi olan **ı, i, u, ü** və **ni, ni, nu,**

nü şəkilçiləri iştirak etmədikdə bu halda ifadə olunan söz bir növ qeyri-müəyyən olur. Müqayisə edək:

kitabı oxumaq – kitab oxumaq.

Birinci haida *kitab* dinləyəninə məlumdur. İkinci halda isə *kitab* sözü qeyri-müəyyəndir.

Tapşırıq 73. Aşağıdakı şeiri oxuyun. Adlıq, yiyəlik, yönlük və təsirlik halda olan sözləri seçib dəftərinizə yazın. Şeiri əzbərləyin.

Ana

Əgər bütün bəşəriyyət ədüvvi-canım ola,
Ürək süqut eyləməz aldığı mətanətdən.
Ricavü xəvfə məkan vermərəm gər alimlər
Min il də vəz edələr dəhşətü-qişamətdən.

Pələnglər tuta dövrüm, çəkinməyəm əsla,
Və ya ki, vəd edələr dövləti-cahanı mənə
Ki, bir kəsə baş əyib iczimi bəyan eyləyim,
Əyilməyəm nə ki, yer, versələr səmanı mənə.

Yanımda gər dura cəllad əlində şəmşiri,
Ölüm güc ilə mənə hökm edə olum təslim,
Əyilməyəm yenə haşa! Ölüm nədir ki, onun
Güclə xalqa həqirənə eyləyim təzim?

Cahanda yox elə bir qüvvə baş əyim ona mən,
Fəqət nə güclü, nə zəif bir vücud var, yahu,

Ki, hazıram yıxılıb xaki-payinə hər gün,
Öpüm ayağını əcz ilə. Kimdir o? Nədir o?

Ana! Ana!... O adın qarşısında bir qultək
Həmişə səcdədə olmaq mənə fəxarətdir;
Onun əliylə bəla bəhrinə yuvarlansam,
Yenə xəyal edirəm bəzmi-istirahətdir.

C.Cabbarlı

Lügət:

Ədu, düşmən – враг, неприятель

Süqut – развал, провал

Xovf, qorxu – страх

Vəz etmək – говорить

İcz, acizlik – неспособность

Cəllad – палач

Şəmşir – меч

Haşa – не за что

Fəxarət – гордость

Bəhr, dəniz – море

Bəzm – торжественный сбор

Mütləq – абсолютно

Təbəssüm – улыбка

Vücut – существо, тело

Pərvaz etmək, uçmaq – летать

Rahib – монах

İtaət – повиновение

Yerlik hal. İş, hal və hərəkətin yerini bildirir. Bundan əlavə, əşya və şəxsin aid olduğu yeri də bildirə bilər. **Da, də** şəkilçilərinin köməyi ilə yerlik hal əmələ gəlir. Məsələn, *evdə, çöldə, məndə, şəhərdə* və s.

Tapşırıq 74. Aşağıdakı cümlələri köçürün. Yerlik haldakı sözlərin altından xətt çəkin.

Ey qəsrin yanında saray tikdirən,
Heç piyi quyruqda əritmə gəl sən.
Bir yanda bal durur, bir yanda an,
Nədir bu ev qurmaq qırıb ilqarı?
Bir ev ki axırda olacaq viran,
Onu abad edən olar peşiman.
Haramla, tikilmiş bir məscidə, bax!
Nəhayət eşşəklər oynayar ancaq.
Var-dövlət ardınca qaçdıqca hər an,
Tanımayacaqsan haqqı heç zaman.

Marağalı Əvhədi

Çıxışlıq hal. İş, hal və hərəkətin və ya şəxsin çıxdığı nöqtəni bildirən sözlər çıxışlıq hal hesab olunur. Bu halın formal əlaməti **dan**, **dən** şəkilçiləridir. Məsələn, *evdən*, *kənddən*.

Bəzən bu şəkilçilərlə zaman etibarilə çıxışlıq anlayışı da ifadə edilir. Məsələn, *səhərdən*, *gəcədən*, *günortadan*.

Bəzən **dan**, **dən** şəkilçiləri vasitəsilə aidlik də bildirmək mümkündür. Onda bu şəkilçilər çıxışlıq məqamını bildirmir. Məsələn,

Aslan oddan köynək geydi.

Acığımdan qovuşub lap kürəyim (Sabir).

Tapşırıq 75. Aşağıdakı cümlələri köçürün. Yerlik və çıxışlıq halda işlənmiş isimlərin altından müvafiq xətt çəkin. Hədəsləri öyrənin.

1. Elmin fəziləti ibadətin fəzilətindən daha əfzəldir.
2. Bir saat elm öyrənmək altmış illik ibadətdən xeyirdir.
3. Bir kimsə bir mömin sevindirərsə, sanki məni sevindirər. Məni sevindirən kimsə Allahdan vəd alar. Allahdan vəd alana cəhənnəm odu dəyməz.

Tapşırıq 76. Aşağıdakı cümlələrdə buraxılan səhvləri düzəldib dəftərinizə köçürün.

Dərsədən çıxıb evimizə gedirdim, birdən gördüm ki, iki nəfər bir toyuğa tutub, onun qanadlarınızda sındırır.

Bir an ayaq saxlayıb soruşdum: A qardaş siz nə edirəm, yazıq heyvanda nə istəyirik, buraxın çıxın getsin öz evinizdə. Onlarda bir az aralanmışdım ki, birdə gördülər, uşaqlar dalımızdan qaçırıq.

Tapşırıq 77. Aşağıdakı şeiri köçürün, isimləri hallar üzrə qruplaşdırın. Şeiri əzbərləyin.

Zaman yaşa dolub, keçdikcə illər,
Bütün ömrü boyu cib güdən əllər,
Azğın ehtiraslar, çirkin əməllər –
Əyriyə, oğruya yol verənlər də,
Qohuma-qardaşa üz görənlər də.
Bu şeiri yazsam də, yazmasam da mən,
Bir tufeyli kimi çıxır cərgədən!

Vəzifə başında bir mənəm deyən,
Oğurluq pul ilə zər-ziba deyən,
Dövlət mallarını yedirdən, yeyən
Rüşvət ustaları bu oğrular da,
Bəzən “təmiz çıxan bu doğrular da”,
Bir mələk donuna girsə də hərdən,
Bir tufeyli kimi çıxır cərgədən.

Özündən güclüyə dörd qat bükülən,
Özündən gücsüzün üstünə gülən,
Nə tərbiyə qanan, nə qədir bilən,
Yaltaq təbiətli bu iyrenclər də –
Bir para qocalar, bəzi gənclər də,
Öz adil hökmünü verdikcə Vətən,
Bir tufeyli kimi çıxır cərgədən.

S.Vurğun

Lügət:

Azğın – заблудший, заблудившийся

Ehtiras – страсть, безудержное чувство

Don – платье, маска

Yaltaq – подхалим

Tüfeyli – паразит

Ehtiyac – нужда

XƏBƏRLİK KATEQORİYASI (Категория предикативности)

Xəbərlik kateqoriyası gerçəklikdəki əşya və hadisələr haqqında insan biliklərinin təsdiq və ya inkar olduğunu bildirir. Bu anlayışlar dilimizdə bilavasitə şəxslərlə bağlı olduğu üçün şəxs əvəzliyi işlənmədən də ifadə edilə bilər. Məsələn, *tələbəyəm* cümləsində **am**, **əm** şəkilçiləri əslində *mən* sözünün elementi olduğu üçün *mən* şəxs əvəzliyinin işlənməsinə ehtiyac qalmır.

В отличие от русского языка в азербайджанском языке именные части речи, инфинитив и причастие при помощи специальных аффиксов могут быть сказуемыми.

Xəbərlik kateqoriyası şəxslərlə belə ifadə edilir:

	Təkdə	Cəmdə
I	Mən tələbəyəm	Biz tələbəyik
II	Sən tələbəsən	Siz tələbəsiniz
III	O tələbədir	Onlar tələbədirlər
	Təkdə	Cəmdə
I	Tələbəyəm	Tələbəyik
II	Tələbəsən	Tələbəsiniz
III	Tələbədir	Tələbədirlər

Bu şəxslər şəxslə əlaqələnə bilən başqa nitq hissələri ilə də işlənə bilər. Məsələn,

Mən yaxşıyam, sən püssən, biz beşik, siz gəlirsiniz və s.

Tapşırıq 78. *Müəllim, gözəl, beş, bu, gəlmək, oxuyan.* Bu sözləri xəbərlik kateqoriyası şəkilçiləri ilə işlədin. Onlardan cümlə tərtib edib dəftərinizə yazın.

Tapşırıq 79. Məmməd Səid Ordubadi haqqında məlumatı öyrənin.

Məmməd Səid Ordubadi (1872–1950) yazıçı-jurnalist və ictimai xadim olmuşdur. O, əmək fəaliyyətinə uşaq yaşlarından başlamışdır. Öz doğma şəhərində ibtidai təhsil alan Məmməd Səid sonralar heç bir rəsmi təhsil görməmişdir. O, öz şəxsi mütaliəsi nəticəsində Azərbaycanlı ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan görkəmli nasir, dramaturq, şair və jurnalist səviyyəsinə yüksəlmişdir. Onun “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər”, dördcildlik “Dumanlı Təbriz”, iki hissədən ibarət “Qılınc və qələm” romanları ədəbiyyatımızın qızıl fonduna daxil olmuşdur. Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığından bəhs edən “Qılınc və qələm” romanı Azərbaycan ədəbiyyatında ən oxunaqlı romandır. O, on il Azərbaycan radiosunda ədəbi şöbə müdiri olarkən onun hər gün bir hekayə və ya şeiri, bir felyetonu radioda səslənmişdir. M.S.Ordubadinin 6000-ə qədər əsəri vardır.

Tapşırıq 80. Aşağıda “Qılınc və qələm” romanından verilmiş “Dürrətülbağdad” hissəsində iki abzasda isimlər üzərində linqvistik təhlil aparın. Həmin parçanın məzmununu danışın.

Dürrətülbağdad²

Fəxrəddin Xüld qəsrinin yanına getmək üçün Əmin qəsridən aşağı düşdü. Axşam qaranlığı idi. Hansı tərəfə gedəcəyini bilmirdi. Bağdadda yaşadığının ikinci gecəsi idi. Heç yeri tanımırdı. Qəsrin qərb tərəfindən meydançada yüzlərcə ağ uzunqulaqların durduğunu görürdü. Uzunqulaqların hər birisinin yanında bir nəfər qara qul durmuşdu. Hər kəs hansı tərəfə getmək istəyirsə, onlardan birisini kirayə edib minib gedirdi.

Fəxrəddin qara qullardan birisinə yanaşaraq soruşdu:

–Oğlan, məni Xüld qəsrinin yanına apara bilərsənmi?

Gənc qara qul ərəbcə bəzi sözlər fırlatsa da, Fəxrəddin bir şey anlamadı. Durub fikirli-fikirli baxırdı. Nəhayət, qara qul sərnəşinin ərəbcə anlamadığını hiss edərək farsca danışdı dedi:

–Hərgah cənab ağa Bağdadın küçələrini gəzmək istəyirsə uzunqulaq ilə getməsi lazımdır; çünki buradan Qəsr-Xüldün yanına getmək üçün Rəsafə, Məxrəm və Şəmasiyyə məhəllələrini dolanıb getməlidir. Bu həm ağa üçün uzaq olar, həm də baha oturur. Ağam hərgah Xüld qəsrinə getmək istəyirsə, haman buradan şərqə tərəf dönüb düz-doğru daş döşəmə ilə Dəclə çayının kənarına düşməlidir. Orada kiçik səyahət yelkənləri vardır. Onlarda oturarsınız. Həm Dəclənin gecə səyahətini keçirər, həm də ki, Dəclənin sol sahilindəki Xüld qəsrinin qabağında düşərsiniz.

Fəxrəddin qara qula təşəkkür edib, çayın kənarına düşməyə başladı. Dəclə sahilinə düşüb çayın üzərindəki

---

² Bağdadın dürrü.

minlərcə səyahət yelkənlərini görüb heyrətə düşdü və özünün daima təkrar etdiyi şeiri bir daha oxudu:

*Əlassəbahü nişabur, Xüftənü Bağdad,
Namazü digəri Mərv, namazü şamü Herat.*³

Qabaqda duran gəmiçi yelkəni irəli sürdü, taxtanı götürüb qoydu və Fəxrəddini yelkənin içərisinə aldı. Yelkən xurma yarpaqlarından toxunmuş və qır ilə möhkəmlənmiş dəyirmi bir yelkən idi. Yelkənin dörd bir tərəfində vurulan nazik dirəklərdən işıqlı fanarlar asılmışdı. Dəyirmi yelkənin ortasında bir dəyirmi miz də qoyulmuşdu. Mizin ətrafında yeddi-səkkiz nəfər gənc və bir neçə də oxuyub çalan qız oturmuşdu. Mizin üstündə hər cürə şərab və şərabin özünə məxsus əlvan məzələr və yemək qoyulmuşdu.

Fəxrəddin ətrafında gedən yelkənlərə nəzər saldığı zaman onların hamısında özünün oturduğu yelkəndə gördüklərini gördü.

Yelkəndə oturanlardan bəziləri ərəb, bəziləri də fars dilində danışdılar. Onlardan birisi piyaləsini doldurub Fəxrəddinə müraciət edərək dedi:

–Bəradəri-əziz, həmrəhi kon.⁴

Sərnəşin bu sözləri dedikdən sonra bir piyalə şərab doldurub Fəxrəddinin qarşısına qoydu. Oxuyub çalan qızlar da qarşılarında qoyulan piyalələri götürüb Fəxrəddinin gözü qarşısında fırladıb içdikcə, Fəxrəddin də

---

³ Nişapür şəhərinin səhəri, Bağdadın gecəsi; Mərvın günorta vaxtı heratın şam vaxtı olduqca səfalıdır.

⁴ Əziz qardaş, yoldaşlıq et.

piyaləni dodaqlarına aparıb mizin üstünə qoydu. Yelkəndə oturanlardan birisi oxuyan qıza müraciət edərək farsca:

–Həyat xanım, şərab məclisi nəgmə və musiqi tələb edir, – deyərək bu şeiri oxudu:

*Əsbi ki, səfarəş nə dəhi nəmixurəd ab,
Adəm nə kəm əz əsb, nə mey kəmtər əz abəst.⁵*

Həyat xanım gah farsca, gah da ərəbcə oxuyurdu, çünki yelkəndə ərəblər olduğu kimi farslar da var idi. Yelkən çay yuxarı o qədər də böyük sürətlə getmirdi, çünki İraq gecəsinin xəfif rüzgarları və suların müqavimətini sındıra bilmirdi. Çayın hər iki tərəfində böyük binalar, uca saraylar, möhtəşəm qəsrlər salındığı üçün binaların arası ilə gedən yelkən sanki bir xiyabanla gedirdi. Sarayların, qəsrlərin pəncərələrindən Dəclə çayına düşən işıqlar Şərqin şavədən tünd rəngli qaranlığının köynəyini cıra bilmirdi.

Çay yuxarı baxıldığı zaman suyun üzərində heyrətverici bir mənzərə açılırdı. İraq gecəsinin zülmətinə bürünmüş mavi sulara ulduzların işığını görəndə hər bir kəs suyun üzərinə ağ güllərlə toxunmuş bir xalça sərildiyini zənn edirdi.

Yelkən yuxarı tərəfə üzdükcə Fəxrəddin də oradakılardan soruşurdu:

–Burası haradır? Xüld qəsrinə yaxındır mı?

Yelkəndəkilər isə:

---

⁵ At atlığı ilə su içdiyi zaman fişqırıq çalmasan su içməz, adam atdan əskik deyil, şərab da sudan aşağı deyil.

–Xeyr, əziz qardaşım, yaxın deyil. Ən azı bir iki saat yol getmək lazımdır, – deyə cavab verirdilər.

Yelkəndə oturanlardan birisi xanəndə qıza müraciətlə:

–Həyatım Həyat, ərəbcə oxuduğun şeirlərdən aldığım nəşələr olduqca böyükdür. Rica edirəm mənə şadlandırmaq üçün bir az Bağdadı bir-birinə vuran Dilşaddan oxu!

Fəxrəddin bu sözləri eşidərkən qulaqlarına inana bilmədi. O özünü yuxu aləmində hiss etdi. O diksindi və öz-özünə: – “Bəlkə Dilşad yolunu azmış, bəlkə də şəhvətlər dünyası olan xəlifələr Bağdadı onun əxlaqını pozmuş, bunun üçün də onun adı şərab süfrələrinin başında çəkilir” – deyə düşündü. Sonra da o: “Bəlkə də bunlar mənim Azərbaycandan Dilşadın dalınca gəldiyimi hiss edərək mənə gülürlər. Bəlkə də bunlar mənə Əmin qəsrindən bura qədər təqib edirmişlər”, – deyirdi.

Fəxrəddin bu qədər əzici fikirlərin təsirində qıvrıldığı zaman oxuyan qız da Dilşada yazdığı qəzəlləri oxumağa başladı.

Oxuyub çaldılar. Yenə də şərab piyalələri dolduruldu. Bu dəfə Fəxrəddin heç bir təklif almadan piyaləsini əlinə alıb yelkəndəkilərə tərəf döndü:

–Sizin şərəfinizə içirəm, – dedi və piyaləni dövretirdi, yelkəndəkilər də içdilər.

Söhbətlər geniş şəkil aldığı zaman Fəxrəddin oxuyan qıza sual verdi:

–Şeirinizdə adını çəkdiyiniz Dilşad kimdir?

–Dilşad qırx nəfər gözəl qızların birincisidir. Onu Azərbaycandan xəlifəyə hədiyyə göndərmişlər. O,

Bağdada gəldiyi vaxt xəlifə xəstə idi, onu öz oğluna bağışladı.

–Hazırda Dilşad diridirmi?

Bu sualdan sonra yelkəndəkilərdən birisi:

–Allahın gözəl mələkəsinə ölü isnadı vermək cayızdırımı? – dedi.

Bir qədər yol gedəndən sonra yelkən bir körpünün qabağında dayandı, yelkən sahibi hörmətlə:

–Bizim ağamız butada düşməlidir. Bu pilləkənlərdən qalxıb Xüld qəsrinin qabağına çıxacaqsınız, – dedikdə Fəxrəddin ondan soruşdu:

–Yelkənin kirayəsi neçəyədir?

–Qırx dinardır.

–Şərabın qiyməti neçədir?

–Şərab da, oxuyanların haqqı da bura daxildir.

–Şiz məni burada gözləyə bilərsinizmi?

–İki saata kimi gözləyə bilərəm.

–Bəlkə mən tez qayıtdım. Başqasını götürməyin.

Fəxrəddin bunu deyib, yelkəndən düşüb pilləkənlərdən yuxarı qalxdı. O tərəf-bu tərəfi gözdən keçirəndən sonra Xüld qəsrinin qabağındakı meydanı tanıdı və o tərəf – bu tərəfində iki nəfər silahlı qara qul duran qapının Qəsr-Xüldün qapısı olduğunu təyin etdi...

İSİMLƏRİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

İsimplər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olurlar.

Sadə isimplər bir kökdən ibarət olur. Məsələn,
daş, əl və s.

Düzəltmə isimplər bir kök və sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olur. Yəni sözdüzəldici şəkilçilərin isimplərə artırılması ilə əmələ gələn sözlərə düzəltmə isimplər deyilir. Məsələn,

odun – odunçü, qapı – qapıçı və s.

Dilimizdə isim düzəldən məhsuldar şəkilçilər bunlardır: **çı, çİ, çu, çü; lıq, lik, luq, lük; ı, İ, u, ü** (feildən); **aq, ək** (feildən), **ıq, İk, uq, ük** (feildən)

Tapsırıq 81. Bu şəkilçilərin hər blrinə aid düzəltmə isim yaradıb cümlədə işlədin. Cümlələri dəftərinizə köçürün.

Mürəkkəb isimplər. İki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn sözlərə mürəkkəb isim deyilir. Məsələn,

dəvəquşu, qolbağı və s.

Mürəkkəb isimplər müxtəlif nitq hissələrinin birləşməsindən yarana bilər:

1. **İsim + isim.** Məsələn, *dəvəquşu, balıqqulağı, Dədə Günəş* və s.

2. **Sifət + isim.** Məsələn, *ağyal, qarabəxt, Sarıköynək, Aladağ* və s.

3. **İsim + feili sifət.** Məsələn, *Dəvəbağırдан, qanqurudan, taxılbiçən.*

Tapşırıq 82. Cümlələri köçürün, mürəkkəb sözlərin altından xətt çəkin.

Dəmirçioğlu sakitcə oturub çay içirdi. Bir də gördü bir nəfər müştəri gəldi. O, bu tərəfin adamlarına oxşamırdı, şişpapaq, enlikürək, qırmızıyanaq bir kişi idi. Bıqları da kəl buynuzu kimi “deşərəm ha deşərəm” deyirdi. Atası nə qədər nal gətirdisə şişpapaq adam nalları əli ilə əzib yerə atdı. Axırda nalbənd əlacsız qalıb ayrıca nal kəsdi. Bu vaxt at bədnallıq elədi. Müştəri özü atı saxlaya bilmədi, ki bilmədi. Cin vurdu Dəmirçioğlunun başına, özünü hövlnak bayıra atıb, atın dal ayaqlarını göyə qaldırdı. At nə qədər çalışdısa, çabaladısa ayaqlarını Dəmirçioğlunun əlindən çıxara bilmədi. Dəmirçioğlu atasına üzün tutdu; Ata, gəl nalla!

“Koroğlu” dastanından

Tapşırıq 83. Aşağıdakı təmsili köçürün. Üzərində ismə aid linqvistik təhlil aparın.

Eşşək və şir

Şirlər gülzarına gözəl bir səhər,
Soxulmaq istədi eşşək bir təhər.
Kəsib qabağını uzunqulağın,
Şir dedi: gülzarda nədir marağın?
Eşşək dilə gəldi, yalvardı bu dəm,
Tikandan-odundan daşıyaraq mən,
Gecəli-gündüzlü sizə yararam,
Sizə sədaqətli qul kimi varam.
Eşşəyi buraxıb gülüzarına,
Şir məşğul olmuşdu şirinkarına.
Eşşək dolandıqca gül çəmənliyi,
Yadından çıxmışdı sanki mənliyi.
Bağdakı baş güldən çəkmək üçün ətir,
Yoxladı, bilmədi heç ətir nədir.
O gündən o gülü yaman izlədi.
Xəlvətə çəkilib məqam gözlədi.
Gördü şir o güllə ixtilat qatır,
Gül də sahibinə yaman naz satır.
Acıqdan eşşəyin qaynadı kini,
Titrədi vücudu, əsdi bədəni
Gülü məhv etməyə and içdi eşşək
Ancaq qəzəbini gizlətdi bi şək.
Şir gedəndən sonra gülə yan aldı,
Yağlı dillərini o işə saldı.
Dedi: Ey gözəl gül, ey gülü-şahnaz,
Sən də qiymətini gəl düşün bir az!

Belə gözəl gülkən kimin yarısan?
Bir vəhşi heyvanın vəfadarısan!
Şir – o ki vəhşidir, sənin qədrini,
Nə bilsin sənintək gülün ətrini?
Mən ki, görürsən çox dəyərliyəm,
Yük daşımaqda mən çox gərəkliyəm.
Gül başın tərpedib söylədi, ey xər!
Sənin ki adına eşşək deyərlər
Şirsə güc rəmzidir, mərdlik rəmzidir.
Səndə şir olmağa hünər nə edir?
Şir bunu eşidib eşşəyə birdən,
Bir zərbə endirdi, qalxdı yerindən.
Gülzardan atıldı çay qırağına
Getdi öz işinə, anqırmağına.

Adil Babayev

SİFƏT

(Имя прилагательное)

Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən sözlərə sifət deyilir. Məsələn,

göy, yaşıl, sarı, ağır, acı və s.

Əlamət və keyfiyyət bildirmə anlayışına görə sifətlər əsli və nisbi olaraq iki qrupa bölünür. *Əsli sifətlər* və *nisbi sifətlər* arasındakı fərq bundan ibarətdir ki, əsli sifətlər sözün leksik mənasına aid olur, nisbi sifətlər isə aid olduğu əşya ilə özü arasındakı münasibəti göstərir. Buna görə də əsli sifətlər morfoloji cəhətdən dərəcə kateqoriyası qəbul etdiyi halda, nisbi sifətlər belə bir keyfiyyətə malik olmur. Müqayisə edin:

turş (əsli) , *duzlu* (nisbi).

Əsli sifətlər

Əsli sifətlər əşyadakı əlamət və keyfiyyəti bildirir. Bu cəhətdən əsli sifətlərin aşağıdakı növlərini qeyd etmək olar:

- 1) Dad bildirən sifətlər: *şirin, acı, turş* və s.
- 2) Rəng bildirən sifətlər: *ağ, qara, sarı, boz* və ş.
- 3) Ümumi keyfiyyət, zahiri əlamət bildirən: *cavan, qoca, pis* və s.

4) Həcm və məkan bildirənlər: *gen, qısa, dar, uca* və s.

5) Psixoloji, fərdi xüsusiyyət bildirənlər: *mehriban, acıqlı, kinli, alçaq, kobud* və s.

Nisbi sifətlər

Yuxarıda dediyimiz kimi, əşyanın xüsusi əlamət və keyfiyyətini deyil, iki əşya arasında, təyin olunanla təyin edən arasındakı münasibəti bildirir. Məsələn, *dünənki hadisə, evdəki söz, duzlu xörək* və s.

Burada duzla xörək, hadisə ilə dünənki, sözlə ev arasındakı müəyyənədicə münasibət nisbi sifətlər vasitəsilə yaranmışdır. Buna görə də belə sifətləri lap dünənki hadisə, ən evdəki söz və s. kimi işlətmək olmaz. Halbuki, lap şirin, ən gözəl şəkildə əsl sifətləri işlətmək olar.

Tapşırıq 84. M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanından verilmiş “Bahar” hissəsini oxuyun. Əslə və nisbi sifətləri seçib qruplaşdırın. Mətni öyrənin.

Bahar

Gəncə çayının coşqun ləpələri bahar günəşinin qızıl saçlarını böyük bir həyəcanla çimdirməyə başlamışdı.

Bahar fəzasına məxsus pənbə buludlar mayıs gülünün qırmızı yanaqlarını kirşanlamağa hazırlanırdı. Şimali Midiyanın lətif təbiəti bağçaların boyuna biçdiyi yaşıl və çiçəkli donu tikib, bitirmək üzrə idi. Kəpəz dağından əsən külək fəzada nazlanan buludları Xanəgah kəndinin meşələrinə doğru sürdüyü zaman, şam ağacları da ağır-ağır başlarını əyirdi.

Yağış bir saat əvvəl dayanmışdı, buludların suvardığı göllər, meşələr, bağ-bağçalar gülürdü.

Yasəmənələr dağınıq saçlarını yaşıl budaqların üstünə sərrib qurudur, xanəndə bülbüllər qızıl gülün yanağındakı damcılarını silmək üçün gül budaqlarını tərpedir, lalələr isə piyaləsini qaldırıb bahar cəmiyyətinin şərəfinə içmək istəyirdi. Nərgiz gülü şadlığından yaşarmış gözlərini silərək bahar səhnəsinə tamaşa edir, bənövşələr başını çiyinlərinə qoyub düşünür, bəstəkar kəkliklər isə meşə səyahətinə çıxarı gənc bir şairi qarşılamaq üçün salam musiqisini çalır.

Gənc İlyas adəti üzrə evdən çıxıb çayın kənarına gəlirdi. O, hər gün çay kənarındakı bağçaları, bağları gəzər və şairlər ilə görüşərdi.

O, çay tərəfinə getdiyi zaman Gəncə xalqı da xəlifə tərəfindən göndərilən fərmanı eşitmək üçün məscidə tərəf gedirdi. Xəlifədən gələn fərman Atabəy Məhəmmədin təsdiq edilməsini Gəncə xalqına xəbər verirdi. İlyas bu fərmana o qədər də əhəmiyyət vermirdi. O, dəstələri yarıb Məsudiyyə məhəlləsinə keçdi və Çobanlar qəbiristanının yanı ilə gedərək çayın kənarına endi. Şəhər xalqı məsciddə məşğul olduğu üçün çay kənarında gəzən səyahətçilərin sayı da az idi.

İlyas ətrafı gözdən keçirərək öz-özünə dedi:

–Belə yaxşıdır. Burada azad düşünmək mümkündür. Bura gənc bir şairin yaradıcılığı üçün daha əlverişlidir.

Həmişəki yerinə gəldi, böyrü üstündə yıxılmış söyüd kötüyünün üstündə oturdu. Lakin meşənin boşluğuna baxmayaraq özünü rahat hiss etmirdi. Sanki onu amansız bir hadisə gözləyirdi.

İlyas bu gün hər tərəfdə bir qeyri-adilik hiss edirdi. Ətrafda yayılan bülbülün səsində də bir həyəcan duyur və düşünürdü: o səs bir şadlığın içərisindən yox, bir həyəcanın içərisindən süzülüb çıxan iniltilərə bənzəyirdi.

İlyas öz-özünə:

–Bülbülün səsilə hər kəsdən artıq şairlər tanışdır, – deyərək ayağa qalxdı, bütün diqqətini səfərbərliyə alıb ətrafı gəzməyə başladı.

O, bülbülün dolaşdığı qızıl gül budaqlarının ətrafına gəldi, çox ehtiyatla əyilib qızıl gül kollarının dibini nəzərdən keçirdi və həyəcanlı quşu rahatsız edən səbəbləri öyrənmək istədi. Gənc şair gül kollarının dibində ilanların qıvrılıb yatdığını və bülbülləri rahatsız etdiyini bir neçə dəfə görmüşdü. Lakin bu dəfə İlyas qızıl gül kollarının dibində heç bir şey görmədi.

Külək şiddətlə əsirdi. Qızıl gülün şaxələri bir-birinə qarışmışdı, tikanlar külək qarşısında şiddətlə yırğalanır və qızıl gülün incə yanaqlarını cırmaqlayırdı.

Gənc şair bunu görərkən əlini uzadıb gülün budaqlarını bir-birindən ayırdı, araladı. İndi bülbül yaralı gülün ətrafında dolaşib ağlarkən şair də kənarında durub bu vəziyyətə tamaşa edir və öz-özünə deyirdi: Əcəba, belə bir təbiətdə şair olmamaq mümkündürmü? Sonra gəlib yenə yerində oturdu, coşqun çaya tamaşa etməyə başladı. İki gündən bəri davam edən yağışlar nəticəsində Gəncə çayı

daşmışdı. Əbubəkr, Bazarcuq, İsfahan kəndlərindən gələnlərin soyunub çayı keçməsi şairi bir qədər məşğul etdisə də, onu əsas fikrindən ayıra bilmədi. Onun şüurunda bahar, təbiət, şeir və sənət düşüncələri birinci yeri tuturdu. O, bahar möcüzələrinin qolları arasına girərək mənliyindən çıxmış və şeir ilahəsinin qolları arasında nazlanırdı. Nəhayət, əlini uzadıb qoynundan bir dəftər çıxartdı, qələmdanı da çıxarıb yanındakı daşın üzərinə qoydu, fikrində, zehnində bəsləyib bişirdiyi misraları kağıza köçürdü və bahar təbiətinə nəğmələr bəstələdi.

Çay kənarında gözənlərin sayı artırdı. Ətrafında dolayanların ona diqqət verməsi və ara-sıra yanından keçərək yazılarına nəzər atması, şairin fikrini pozurdu. Buna görə də o, dəftəri büküb yenə də qoynuna qoydu, qələmdanı da bağlayıb, qursağından asdığı heybəsinə saldı. O, şeir yazdığı zaman yazısına baxmağa qoymazdı, hətta tamamlamadığı əsərini də bir kəsə oxumazdı. Şair Kəmaləddin ilə Zahir ona yaxınlaşdılar, görüşdülər, İlyasın əlini sıxdılar. Sonra Zahir ona sual verdi:

–Təzə nə yazırdın?

–Bir şey yazmaq istəyirdim, lakin hələ bitirməmişəm. Bitməyən əsər haqqında danışmağı sevmirəm, bəlkə təzə əsər haqqında fikrim də dəyişdi.

Zahir İlyasın bu fikri ilə razılaşmadı. O yenə sözündə dayanaraq:

–Biz də şairik, – dedi, – biz öz yazılarımızı hər kəsə oxuyur və onlardan məsləhət alırıq. Bəzən qulaq asanlar bizə fikirlər və məsləhətlər də verirlər, bununla bəzən şeirlərimiz bədiiləşir və zənginləşir. Lakin sən daima bu üsulun əleyhinəsən, öz şeirini bir xəzinə kimi gizlədirsən.

Bu isə iki şeydən birisidir: ya xəsislik, ya da qorxaqlıqdır. Bunların heç birisi şairə yaraşan xasiyyətlərdən deyildir. Sən daima özündən yaşca artıq və sənətcə köhnə olan adamların nəsihətini eşitməlisən.

Zahirin bu sözlərini Kəmaləddin də təsdiqlədi. Onlar söhbətlərini bitirdikdən sonra İlyas qalın qaşlarını dartaraq cavab verdi:

–Son sözlərini geri götür, mənim barəmdə xəsis sözünü işlətmək haqsızlıqdır. Mən elə bir şair olmaq istəyirəm ki, şeir süfrəmdən minlərcə şairlər qismət aparsınlar. Mən elə bir əsər yaratmaq istəyirəm ki, məndən sonra gələn şairlər mənim təsirimdən çıxıb bilməsinlər. Mən qorxaq da deyiləm. Şeirlərimi hər yerdə oxuya bilərəm. Lakin hər şey lazım deyil. Mən təqdir və tərif gözləyən şairlərdən də deyiləm. Gizlənmək çirkinlik üçün deyil, mən şeir oxuduğum zaman ancaq öz təbimdən məsləhət alıram. Başqasının fikirləriylə misralar düzəltməyin əleyhinəyəm.

İlyasın bu sözləri onun ətrafında yığılanları razı salmadı. Onlar yenə də təzə yazılanın oxunmasını tələb etdilər. Əbül-Üla və Fələki də Zahirin və Kəmaləddinin fikirlərinə qoşuldular. Əbül-Üla gülümsünərək dedi:

Hərgah sən özün başqasının fikrindən öz şeirində istifadə etmək istəmirsənsə, ona sözüümüz yoxdur, lakin şeirindən başqaları istifadə etməlidir. Hərgah sənətin yaxşı sənət isə, qoy başqaları da sənətin yolunu davam etdirsin. Şeir bitməmişsə, qoy bitməsin, sonra bitirərsən.

Nəhayət, İlyas özündən böyük olan Əbül-Ülanın sözündən çıxmaq istəməyərək dəftərini qoynundan çıxarıb bitirmədiyi şeirini oxudu:

Nisan gülünün çöhrəsi bir bax, nə qədər şən,

*Ərzin üzü bir zivər gülrəng ilə rövşən,
 Güldükcə təbiət, çəməninin çöhrəsi güldü,
 Gül ətri buluddan süzülüb ərzə töküldü.
 Minlərcə gəlin şivəli gül doğdu çəmənlər,
 Toy başında insan buludundan süd əmənlər.
 Hər şaxədə bir bülbül şuridə qəzəlخان,
 Ən körpə çiçəklər, kələbəklər belə rəqsan,
 Rəqsan bu təbiət yaradan möcüzələrdən,
 Qoynunda qərənfillər açan nazlı səhərdən
 Başlar yenə öz nəğməyi-Davuduna quşlar,
 Oynar o tərənnümlə zümürrüdlü yoxuşlar.*

İlyas şeirini bitirib dəftərini qoynuna qoyduğu zaman gənc Mücərəddin onun alnından öpdü və üzünü şairlərə tutub dedi:

–Kim deyir ana dilimiz şeir dili deyildir! Bir baxın, öz dilimizdə yazılan şeir nə qədər mözun, nə qədər səlis, nə qədər də oynaq və bədiidir.

Lüğət:

Pənbə – хлопок, хлопкообразный

Böyür – бок

Söyüd – ива

İnilti – стон, стенания

Budaq – ветвь

Sırmaqlamaq – царапать

Heybə – сумка

Xəsis – скупой

Nisan – апрел

Ərz – земной шар

Kərənək – бабочка

SİFƏTİN MÜQAYİSƏ DƏRƏCƏLƏRİ

(*Степени сравнения имен прилагательных*)

Dərəcə anlayışı müqayisə nəticəsində meydana çıxır. Bu və ya digər əlamətin hər hansı bir əşyada az və ya çox olması başqası ilə müqayisə zamanı meydana çıxır. Bu cəhətdən əşyada olan əlamət məntiqi olaraq az, normada və ya çox ola bilər. Buna görə də sifətin dərəcələri adi, azaltma və çoxaltma olaraq üç qrupa bölünür. Dərəcə əlaməti yalnız sifətə (bəzən də zərflərə) aid olur.

В русском языке прилагательные имеют три степени сравнения: сравнительная, превосходная, положительная.

Adi dərəcə. Bu dərəcə insanların əşyada gördüyü və görmək istədiyini etalon norma əlamətidir. Bu dərəcə heç bir şəkildə qəbul etmədən yaranır. Məsələn, *ağ, qara, ağır, yüngül, iti, isti, dar* və s.

Azaltma dərəcəsi. Bu dərəcə hər hansı bir əlamət və keyfiyyətin əşyada normadan (və ya başqası ilə müqayisədə) az olmasını göstərir. Bu dərəcəyə bəzən müqayisə dərəcəsi də deyilir. Çünki *ağımtıl* dedikdə elə başa düşülür ki, əşya ağ deyil, amma onunla müqayisə edilə bilər. Azaltma dərəcəsi iki üsulla yaradılır: *morfoloji* və *sintaktik üsulla*.

Morfoloji üsulla azaltma dərəcəsi aşağıdakı şəkildə köməyi ilə yaranır:

1) *ımtıl, imtil, umtul, ümtül*. Məsələn, *sarımtıl, bozumtul, qaramtıl*.

2) *raq, rək*. Məsələn, *boğumtraq, sarımtraq*.

3) *sov, imsov*. Məsələn, *uzunsov, dəlisov*.

Sintaktik yolla isə hər hansı bir əlamətin əşyada adi dərəcədən az olduğunu bildirir. Sintaktik yolla azaltma dərəcəsi *yüngül, açıq, vari* sözlərinin köməylə yaranır. Məsələn, *yüngülvari, açıq göy* və s.

Coxaltma dərəcəsi. Bu dərəcə şiddətləndirmə dərəcəsi də adlanır. Çoxaltma dərəcəsi də morfoloji və sintaktik yolla yarana bilər.

Morfoloji yolla çoxaltma dərəcəsi yarandıqda sözün birinci hecası götürülüb ona **m, p, s** kimi samitlər əlavə olunur. Məsələn,

göy – gömgöy, sarı – sapsarı, ağ – ağappaq, bütün – büsbütün və s.

Sintaktik yolla isə sifətin çoxaltma dərəcəsini yaratmaq üçün *ən, çox, lap, düm, zil* kimi sözlər – ədatlar əlavə edilir. Məsələn,

Qara – *zil qara, dümqara, lap qara, ən qara*.

Göy – *gömgöy, ən göy*.

Sarı – *lap sarı, ən sarı, dümsarı*.

Tapşırıq 85. Aşağıdakı şeirdə sifətləri tapıb qruplaşdırın. Şeiri əzbərləyin.

Toplamış məclisdə müsəlmanları
Yağlı vədlərə tutmuş onları...
Küləklər titrədir dik buruqları,
Burda işçilərin rəngi sapsan.
Qara çarşoflar örtür qadınlar,
İmamın qəbrinə yığışır onlar.
Uzanmış Xəzərə gecənin əli,
Sahil qaranlıqdar, dalğalar qara
Gecə boğazından çəkilməmiş dara.
Sahil qaranlıqdır dalğalar qara.
Artıq görünməyir göylərdə ulduz,
Qalın buludlara soxulmuşdur ay.
Gecə biyabanda qalan bir yalqız
Tökülmüş üstünə buludlar lay-lay,
Qalın buludlara soxulmuşdur ay.
Bu qərib mənzərə nə qədər acı!
Könüllər qırıqdır, baxışlar qəmli.
Küləklər qoşaraq döyür yamacı
Bayıl can üstədir, bayıl vərəmli
Könüllər qırıqdır, baxışlar qəmli.

S.Vurğun

Lügət:

Toplamaq – собирать

Vəd – обещание

Çarşof (çarşab) – чадра

Bulud – облако

Qərib – чужой, незнакомый

Mənzərə – пейзаж

SİFƏTİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Əsas nitq hissələrinin hamısında olduğu kimi, sifətlər də quruluşca üç növə ayrılır: sadə sifətlər, düzəltmə sifətlər və mürəkkəb sifətlər.

В азербайджанском языке по структуре прилагательные делятся на три группы: простые, составные и сложные.

Sadə sifətlər. Yalnız bir kökdən ibarət olub, əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən sözlərə sadə sifətlər deyilir. Məsələn, *sarı, ağ, qara, acı, şirin, böyük, uca, yavan, iti* və s.

Düzəltmə sifətlər. Bir kök və sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olan sifətlərə düzəltmə sifətlər deyilir. Sifətlər əsasən adlardan, isim və feillərdən düzəlir.

İsimplərdən düzələn sifətlər isimlərə aşağıdakı şəkilçilərin qoşulması ilə yaranır:

a) *lı, li, lu, lü* şəkilçiləri ilə. Məsələn, *ağlılı, duzlu, sulu, ürəkli, mərifətli, gərəkli, başlı* və s. Bu şəkilçilər əşyada hər hansı bir əlamətin olduğunu bildirir. Bunun əksi isə, yəni əşyada əlamətin yoxluğunu bildirmək üçün:

b) *sız, siz, suz, süz* şəkilçilərindən istifadə edilir. Məsələn, *ağılsız, duzsuz, başsız, ürəksiz, mərifətsiz, gərəksiz, könülsüz* və s.

c) Mənşəcə başqa dillərdən, ərəb və fars dillərindən alınmış sözlərdə **i** və **vi** kimi sözdüzəldici şəkilçilər də vardır ki, onlar dilimizdə geniş yayılmışdır. Məsələn, *inqilabi, tarixi, nöqtəvi, gəncəvi, ictimai, insani* və s. Göstərmək lazımdır ki, türk mənşəli **sal** şəkilçisi indi həmin **i** şəkilçisini uğurla əvəz edir. Məsələn, *qumsal, toplumsal* və s. işlətmək daha doğrudur.

Düzəltmə sifətlərin bir qrupu feillərə şəkilçi artırmaqla yaranır:

a) **ıq, ik, uq, ük** şəkilçiləri vasitəsilə. Məsələn, *sınıq, qırıq, uçuq, sökük, düşük, dönük* və s.

b) **qın, kin, qun, kün, ğın, gin, ğun, gün** şəkilçiləri vasitəsilə. Məsələn, *uçqun, qaçqın, yorğun, durğun, kəskin, dalğın, solğun, əzgin, bitkin* və s.

c) **ağan, əyən** şəkilçiləri vasitəsilə düzələn sifətlər çox vaxt feili sifətlərə oxşayır. Məsələn, *qaçağan, vurağan, ağlağan, danışqan, güləyən*. Müqayisə et: *Qaçaqan at – qaçan at*.

Feillərdən qeyri-məhsuldar şəkilçilərin köməyiylə də çoxlu düzəltmə sifətlər yaranır. Məsələn, *gülünc, qorxunc, utancaq, qısqınc* və s.

Mürəkkəb sifətlər. Mürəkkəb sifətlər iki sözdən ibarət olur. Belə sifətlər müxtəlif yolla yaranır. Məsələn,

a) **isim+sifət.** Məsələn, *başağrıdıçı, tükürpədicı, gözqamaşdıricı* və s.

b) **sifət+isim.** Məsələn, *ağsaçlı, qaraqabağ, enlikürək, qırmızıyanaq, alyanaq* və s.

Tapşırıq 86. M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanından verilmiş aşağıdakı parçada sifətləri seçin, quruluşuna və mənasına, habelə dərəcəsinə görə qruplaşdırın. Mətnin məzmununu danışın.

Xarabat

Öz evlərinə qapanıb xısın-xısın ağlayanların sayı küçələrə çıxıb şadlıq edənlərin sayından bir neçə qat artıq idi. Zahirədə şadlıq edən gəncəllilər bu şadlığı dərin bir kədər kimi qarşılayırdılar.

Azərbaycan hakimi Şəmsəddin Eldəniz⁶ təzəcə ölmüşdü.⁷

Onun yerinə oğlu Cahən Pəhləvan Atabəy Məhəmməd iş başına keçdiyi zaman Azərbaycanın ən mühüm hissələri olan Marağa və Təbriz şəhərləri Ağ Süngər Əhmədın əlində qalmışdı. Buna görə də Atabəy Məhəmməd azərbaycanlıları, xüsusən aranlıları, səfərbərliyə alaraq Təbrizlə Marağanı qurtarmaq üçün uzun müddətli bir müharibə təşkil etmişdi. Atabəy Məhəmməd Marağa və Təbrizi alandan sonra şəhərlərə

---

⁶ Eldənizə Eldəgəz də deyilir.

⁷ Hicrətin 568-ci ili

qasidlər göndərib rəiyyətlərinə böyük qələbənin xəbərini elan edirdi.

Bu gün Atabəyin qasidi Gəncəyə gəlmişdi. Eyni zamanda illər uzunluğunu cəbhələrdə yaşayan Aran ordusu Arana qayıdırdı. Gəncə hakimi Əmir inanc bu qələbənin böyük bir şadlıqla qarşılanması üçün Gəncə xalqına qəti fərman vermişdi. Xalq cəbhədən qalib bir surətdə qayıdan ordunu qarşılamaq üçün küçələrə çıxmışdı. Lakin çoxları öz oğul və qardaşlarını qalib qayıdan ordunun cərgəsində görmürdü. Mizraqdan, nəzə və qılıncdan salamat qurtaranların bir çoxu aclıqdan və xəstəlikdən məhv olmuşdu. Matəm və kədəri qələbənin saxta və aldadıcı pərdəsi ilə gizlətməyə çalışanlar küçələrdə böyük bir fəaliyyət göstərirdilər. Nə ağlamağa, nə də öləndən danışmağa imkan var idi. Bu barədə Gəncə hakimi qəti tapşırıq vermişdi. Gəncə xalqına ancaq küçələrə çıxmaq və “Yaşasın Atabəy Məhəmməd! Yaşasın zəfər!” – deyərək qışqırmaq icazəsi verilmişdi.

Qəlbində ağlayanların hamısı yuxarıdakı kəlmələri təkrar edir və qışqırırdı, çünki bu kəlmələri təkrar etməyənlər təqib edilir və adları siyahıya alınıb hökumətə təqdim olunurdu. Evindən çıxmayanlar ağac və qamçı zərbələri altında küçələrə çıxarıldı. Əynində təzə paltar olmayanlar geri qaytarılır və təzə paltar geyindikdən sonra təkrar küçələrə çıxarıldı. Ruhanilər, xətiblər dəstələrin qabağına düşüb Quranda yazılan zəfər ayələrini bir-birinin dalınca oxuyurdular. Hər kəs hökumət məmurlarının yanından keçdiyi zaman özünü şad göstərməyə və kədərini gizlətməyə çalışırdı, lakin hər kəs “Yaşasın zəfər!” sözünü ancaq hökumət məmurlarının və hökumətə casusluq edənlərin yanından keçəndə qışqırırdı.

Azərbaycanlıların məhvi üzərində qurulmuş olan bu qələbənin bütün xalqın yox, ancaq bir nəfərin qələbəsi olduğunu xalqın simasından sezmək olurdu.

Küçələrə çıxanların içərisində iki gənc – İlyasla Fəxrəddin də var idi. Gəncə mühitini titrədən bu süni şadlığı görünə bu iki yoldaşın ürəyində Atabəy Məhəmmədə və onun Gəncə hakimi Əmir İnanca qarşı dərin bir nifrət oyandı. Gənc İlyas küçələrdən sel kimi axıb Məlikşah meydanına tərəf gedən xalqı Fəxrəddinə göstərib dedi:

–Sən mənə, boğazdan yuxarı “yaşasın” deyən bu xalqın içərisində bir nəfər də olsa xoşbəxt olan və Atabəy Məhəmmədin xoşbəxt olmasını istəyən adam göstərə bilərsənmi?

Fəxrəddin çox yavaşdan cavab verdi:

–Öz hökmranlığını möhkəmlətmək üçün onlar nə iraqılılardan, nə də iranlılardan istifadə edə bilərdilər. Buna görə də hər bir müharibədə azərbaycanlılar iştirak etməli və məhv olmalıdırlar.

Gənc İlyas ətrafını gözdən keçirərək yavaşdan dedi:

–Azərbaycan xalqı qırılıb azaldıqca məmləkətdə ərəb-fars nüfuzu çoxalmaqdadır.

İlyasla Fəxrəddin bu sözləri danışa-danışa Toğrulbəy küçəsindən El Arslan və Məsudiyyə küçələrinə girir və Sultan Səncar caminin qarşısındakı Məlikşah meydanına yaxınlaşırdılar.

Əhali meydanda durub Gəncə xətibinin gəlməsini gözləyirdi. İlyasla Fəxrəddin də məscidin qapısı qarşısındakı hovuzun yanında dayandılar və camaata qoşulub xətibi gözləməyə başladılar.

Fəxrəddin fikirli halda başını qaldırıb, İlyasa dedi:

–Bəli, indi bu saat gələcək, Təbriz və Marağa fəthini elan edəcəkdir, əvvəlcə xəlifənin, sonra da Toğrul və Atabəy Məhəmmədin adına xütbə oxuyacaqdır. Eyni zamanda, təzə bir müsibətin elanını da verəcəkdir.

İlyas Fəxrəddinə əyri bir nəzərlə baxıb soruşdu:

–Nə kimi müsibət?

–Atabəy Rey məmləkətinə hücum etməyə hazırlaşır. Rey hakimi səlcuqlar zamanından bəri Atabəylərə verdiyi vergidən boyun qaçırıbdır. Lakin bu müharibə qorxulu bir müharibədir. Çünki Rey hakimi öz ağzı ilə yox, Xarəzm şahlarının ağzı ilə danışır. Gec-tez onlar Rey məmləkətini öz əllərinə alacaqlar.

İlyas yenə də ona sual verdi:

–Sən buna nə cür baxırsan?

–Nə cür baxacağam? Azərbaycan torpağı deyil ki, müdafiə edək.

İlyas etiraz edərək dedi:

–Mən səndən bir qardaş kimi rica edirəm, bu fikri başqalarının yanında demə, çünki tamamilə yanlış bir fikirdir.

Fəxrəddin təəccüblə soruşdu:

–Bu fikrin yanlışlığı harasındadır?

–Doğrudur, Rey bizimki deyil, Həmədan necə, bizimdir, ya yox?

–Bizimdir, Azərbaycanın qədim paytaxtıdır.

Elə isə onu bilməlisən ki, Rey Azərbaycan atabəylərinin əlində olmazsa, Həmədanı saxlamaq mümkün deyil, çünki bir çox hadisələrdə reyilərin

Qəzvini əldə etdiyi və Təbriziə Həmədanın əlaqəsinə maneə törətdiyi görülmüşdür. Hayıf ki, mən qılınc və mizraq işlətmək işində savadsızam. Buna görə də sənə bir məsləhət görəcəyəm. İndi ki, qılınc və mizraq işlətməyə, ox və kaman işlərilə məşğul olmağa həvəsin vardır, onları yaxşı öyrən. Mən də qələm işlərində yüksək mərtəbə əldə etməyə çalışacağam. Bunların ikisi də bizə lazımdır.

Lügət:

- Zahir** – внешний
- Zahirdə** – внешне
- Qasid** – гонец
- Cəbhə** – фронт
- Matəm** – траур
- Qamçı** – кнут
- Məmur** – чиновник
- Nifrət** – гнев
- Nüfuz** – авторитет
- Ziyafət** – банкет, приём

SAY

(Имя числительное)

Saylar əşyanın kəmiyyətini bildirəni nitq hissəsidir. Buna görə də saylara belə bir tərif vermək mümkündür: Əşyanın miqdar və sırasını bildirən nitq hissəsinə say deyilir.

Məsələn, *bir, iki, üç, dörd, min beş yüz əlli altı* və s.

Числительное обозначает количество и порядок предмета при их счете и отвечает на вопросы *сколько? который?*

Saylar əşyanın konkret və qeyri-müəyyən miqdarını bildirə bilər. Məsələn,

1 – bir

2 – iki

3 – üç

4 – dörd

5 – beş

6 – altı

7 – yeddi

8 – səkkiz

9 – doqquz

Qalan onluq və yüzlük saylar, demək olar ki, bu saylar əsasında yaranmışdır.

10 – on

20 – iyirmi

- 30 – otuz
- 40 – qırx
- 50 – əlli
- 60 – altmış
- 70 – yetmiş
- 80 – səksən (həştad)
- 90 – doxsan
- 100 – yüz
- 200 – iki yüz
- 300 – üç yüz

Tapsırıq 87. Dünyada nə qədər Azərbaycanlı var. Mətndəki sayları öyrənin.

1 iyun 1993-cü ildə dünyanın 60-a yaxın ölkəsində yaşayan azərbaycanlıların sayı 48.853.291 nəfər olmuşdur. Bu məlumatı Almaniyada yaşayan soydaşımız Əli xan İqbal hazırlatdırmışdır. O, bu işə bir milyon dollardan artıq pul xərcləmişdir. Ayrı-ayrı dünya ölkələri üzrə soydaşlarımızın miqdarı bu saydadır:

ABŞ	567.000	Polşa	19.600
Avstraliya	11.242	Pakistan	917.290
Avstriya	567.000	Portuqaliya	17.000
Argentina	17.456	Rumıniya	71.000
Andorra	26.000	Sudan	25.000
Banqladeş	201.642	Suriya	142.900
Belçika	24.271	Türkiyə	1.264.000
Birma	16.701	Finlandiya	20.173
Bəhreyn	41.437	Fransa	87.000

Böyük Britaniya	31.646	Hindistan	304.000
Butan	86.014	Çin	3.500
Danimarka	16.811	Çili	1.700
Əfqanıstan	523.649	Çexo–Slovakiya	6.037
Əlcəzair	381.000	Rusiya	426.000
İndoneziya	511.852	Ukrayna	71.091
İordaniya	61.417	Belarusiya	29.000
İraq	1.211.000	Moldova	22.500
Cənubi Azərbaycan	20.877.000	Gürcüstan	651.000
İsveç	21.912	Dağıstan	324.000
İspaniya	27.259	Çeçenistan	31.000
İtaliya	11.000	Şimali Qafqaz	70.000
Yaponiya	15.000	Qazaxıstan	387.000
Yəmən	51.200	Özbəkistan	249.000
Yuqoslaviya	10.038	Türkmənistan	207.000
Yunanıstan	18.198	Qırğızıstan	189.000
Kanada	13.000	Tacikistan	86.000
Cənubi Koreya	20.800	Latviya	14.000
Küveyt	14.000	Litva	6.800
Macarıstan	8.200	Estoniya	7.600
Oman	25.322	Latın Amerikas1	120.000
Səudiyyə Ərəbistanı	160.000	Azərbaycan Respublikası	7.204.000

Dilimizdəki saylar müəyyən və qeyri-müəyyən olmaqla iki qrupa bölünür. Müəyyən saylar əşyanın konkret miqdarını bildirdiyi halda, qeyri-müəyyən saylar, adından da göründüyü kimi, qeyri-müəyyən miqdar bildirir. Qeyri-müəyyən saylar çox, xeyli, bir çox sözləri ilə ifadə edilir.

Müəyyən saylar isə miqdar və sıra sayları olaraq iki qrupa bölünür. Miqdar sayları da tam və kəsr saylarına bölünür. Məsələn, *bir, beş, yeddi, iki yüz əlli* və s. kimi saylar tam saylardır. 2,5; 5,6; 7,2 və s. saylar kəsr saylarına misallar hesab olunur.

Tapsırıq 88. 1856; 2397; 583; 1999; 2578; 3,5; 5,6; 2,7; 7,8; 2,3; 256,3 saylarını sözlə yazın.

Sıra sayları miqdar saylarının sonuna ahəng qanununa uyğun olaraq **ci, ci, cu, cü** şəkilçilərini artırmaqla yaranır. Məsələn, *birinci, altıncı, üçüncü, doqquzuncu* və s.

Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, bir sözü vahid – bir rəqəmini bildirməkdən əlavə, qeyri-müəyyən say, artıqlı kimi də dilimizdə işlənir. Məsələn, *biri var idi, biri yox idi. Ortada böyük bir adam dayanmışdı. Bir de görüm sən sədrliyi bacarırsan?*

Tapsırıq 89. “*Bomba*” hekayəsindəki sayların işlənmə məqamına fikir verin. Onları dəftərinizə yazın. Hekayənin məzmununu danışın.

Bomba

Qorodovoy Kərbalayı Zal iyirmi beş ildən artıq idi polis idarəsində xidmət edirdi. Onun arvadı hərdənbir deyərdi:

–A kişi, sənin saqqalına nə şaşka yaraşır, nə də şapka. Gəl sən bu qorodovoyluqdan əl çək. Bir balaca alış-verişə yapış. Bir baqqal dükanı aç!

Kərbəlayi Zal cavab verərdi:

–Arvad, sən hökumətin ləzzətini anlamırsan. Əgər səni qorodovoy eyləsələr, min il qulluqdan çıxmazsan; bir də, mən iyirmi beş ildən artıqdır ki, polis qulluğundayam. Bir–iki ildən sonra pensiyam çıxacaq. Ondan sonra rahat əyləşib pənsiyam yəyərik.

Bələ danışıqdan sonra arvad həmişə sakit olardı – nə deyirəm, kişi, özün bil!

Bu dəfə Kərbəlayi Zalin ovqatı təlx idi. Dəftərxanada pristav çağırıb demişdi:

–Kərbəlayi Zal, səndən narazıyam, sən köhnə, dünya görmüş qorodovoysan. Bununla bələ, dünən Rusiyadan gəlmiş qorodovoy, görürsən, bomba tapır, tüfəng tapır, patron tapır... Həm ağasının üzünü ağ eyləyir, həm özünün, amma sən indiyədək bir sınıq balta da tapmayıbsan. Görünür, sən ya rüşvət alırsan, yainki qocalıb zay olubsan.

Bu sözlər bir ox olub Kərbəlayi Zalin bir tərəfindən dəyib o biri tərəfindən çıxdı. Axşam bikef getdi evə. Arvad soruşdu:

–Nə var?

Dedi:

–Heç, bir az başım ağrıyır.

Arvad abgüst bişirmişdi. Gətirib qoydu kişinin qabağına. Bir–iki tikə alıb, “İştahım yoxdu”, – deyib, yatmaq istədi, nə qədər elədisə, gözünə yuxu gəlmədi. Axır durub bir stəkan çay içib getdi qarovula. Kərbəlayi Zal “Qanlı küçə” ilə “Zavallı” küçəsinin küncündə durub

pristavın sözlərini fikir edirdi. Gecə yarısından bir xeyli keçmiş Kərbəlayi Zal gördü ki, Usta Feyzulla Nalbəndin qapısında bir kişi dayandı. Yedəyində də bir at, atın üstündə də bir cüt çuval və çuvalın içində bir növ yumru şeylər. At sahibi ilə ev sahibi çuvalları atın üstündən ehmalca alıb apardılar və sonra atı içəri çəkib qapını bağladılar.

Kərbəlayi Zal bu keyfiyyəti görüb öz-özünə dedi: “Daha baxtımın ulduzu parıldadı. Gecənin bu vaxtında gələn girdə şey xatalı şey ola”.

O saat fit çaldı, yaxındakı qorodovoy Patap geldi.

–Vot, Patap, bomba rabatay!

–Qde?

–Dom Feyzulla bomba pırnəsom!

Patap İvana xəbər ələdi. İvan – oqolodoçniye, oqolodoçni – pristava, pristav – qalabəyinə, qalabəyi – jandarmırlar rəisinə, yarım saatdan sonra usta Feyzullanın evini qaçaq, soldat, qorodovoy bürüdü.

Qapını döydülər.

Usta Feyzulla çıxdı, xəbər aldı:

–Kimsən?

Dedilər aç qapını.

Qapını açantək binəvanın dili tutuldu. Bir təhər soruşdu ki, “bəs niyə buyurubsunuz?”, dedilər:

–Danışma, gərək sənin evin axtarılsın. Gecə yarısı Feyzullanın arvadını, uşaqlarını ürəkqopma azarına salıb, altını üstünə çevirdilər. Heç zad tapa bilmədilər. Axırda otaqların birinə girib gördülər ki, iki çuval qoyulub.

Kərbəlayi Zal çuvalları görən tək qışqırdı:

–Barin, vot, vot bomba!

Camaat çuvalları əhatə etdi. Amma yaxın getməyə heç kəs cürət etmirdi. Dedilər: “İndi açılar, hamını qırar”. Yazıq Feyzullanı da, qolları bağlı, bir kənarda saxlamışdılar. Feyzulla evində bir şey tapılmadığını görüb cürətləndi və birdən səsləndi:

–Ay ağalar, o çuvalların nəyindənən qorxursunuz? İzin verin qollarımı açsınlar, o çuvalların içindəkini bir-bir çıxarıb sizə göstərim.

Feyzullanın qolunu açdılar. Gəlib çuvalın ağzını açıb içindən beş dənə qarpız çıxartdı. O biri çuvalda da qarpızdan qeyri-bir şey yox idi.

Səhər Kərbəlayi Zalı qulluqdan xaric etdilər.

Ə. Haqverdiyev

Lüğət:

Saqqal – борода

Ləzzət – вкус, удовольствие

Ovqat – настроение

Ovqatı təlx olmaq – быть в плохом настроении

Təlx – горький

Narazı – недовольный

Rüşvət – взятка

Zay olmaq – испортиться

Abgüst – суп гороховый с мясом

Tikə – кусочек, ломтик

Nalbənd – мастер, подковывающий коня

ƏVƏZLİK (Местоимение)

Əsas nitq hissələrindən biri də əvəzlikdir. Adından da göründüyü kimi, əvəzliklər isim və sifətləri əvəz edir. Onların yerində işlənir. Amma onlardan fərqli olaraq heç bir əlamət, keyfiyyət və ya başqa bir konkretlik bildirmir, yalnız onları əvəz edir.

Местоимение	употребляется	вместе
существительного,	прилагательного	и числительного.

Konkret olaraq *mən* və *bu* əvəzliyini götürək. *Mən* əvəzliyi birinci şəxsi mücərrəd vəziyyətdə bildirir. Amma onun haqqında heç bir əlavə məlumat vermir. Eləcə də *bu* əvəzliyi. Bu sözü hər şeyə işarə edir. Amma işarə etdiyi əşyanın heç bir əlamət və keyfiyyətini bildirə bilmir. Əvəzliklər əvəz etdiyi sözlərin daşdığı sintaktik funksiyaların hamısını yerinə yetirə bilir. Yuxarıda dedik ki, əvəzliklər isimləri və sifətləri daha çox əvəz edir. Ona görə də əvəzliklər ilk növbədə əvəz etdiyi sözlərin xarakterinə görə iki qrupa bölünür:

1. İsimləri əvəz edən əvəzliklər. Bunlara əşya əvəzliyi deyilir. Məsələn,

mən, sən, o, biz, siz, onlar, kim, nə, hara, kimisə və s.

2. Sifətləri əvəz edən əvəzliklər. Bunlara keyfiyyət əvəzlikləri deyilir. *Necə, nə cür, hansı, elə, belə, öz, hər* və s.

Tapsırıq 90. Aşağıdakı şeirdə işlənmiş əvəzlilikləri əşya və keyfiyyət əvəzlilikləri başlığı altında qruplaşdırın. Şeiri əzbərləyin.

Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!
Qoy mən tox olum, özgələr ilə nədi karım,
Dünyavü cahan ac olur olsun, nə işim var?!

Səs salma, yatanlar ayılar, qoy hələ yatsın,
Yatmışları razı deyiləm kimsə oyatsın,
Tək-tək ayılan varsa da həq dadıma çatsın,
Mən salim olum, cümlə-cahan batsa da batsın;
Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!

Salma yadıma söhbəti tarixi-cahanı,
Əyyami–sələfdən demə söz, bir də filanı,
Hal isə gətir meyl eləyim dolmanı, nani,
Müstəqbəli görmək nə gərək, ömürdü fani,
Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!

Övladi-vətən qoy hələ avarə dolansın,
Çirkabi-səfalətlə əli, başı bulansın,
Dul övrət isə sailə olsun, oda yansın,
Ancaq mənim avazeyi-şənim ucalsın;
Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!

M.Ə.Sabir

Lügət:

Taras – грабеж, расхищение

Möhtac – нуждающийся

Möhtaclıq – нужда

Tox – сытый

Kar – дело

Ac – голодный

Oyatmaq – разбудить

Haqq dadıma çatsın – пусть бог мне поможет

Əyyam – дни, времена

Hal – теперь, сейчас

Müstəqbəl – будущее

Səfalət – нищета

Sailə – нищая

Tərəqqi – прогресс

ƏVƏZLİKLƏRİN MƏNACA NÖVLƏRİ

(Разряды местоимений)

Əvəzlilərin mənaca aşağıdakı növləri vardır:

1. *Şəxs əvəzliləri* (Личные местоимения)
2. *İşarə əvəzliləri* (Указательные местоимения)
3. *Sual əvəzliləri* (Вопросительные местоимения)
4. *Təyin əvəzliləri* (Определительные местоимения)
5. *Qeyri-müəyyən əvəzlilər* (Неопределенные местоимения).
6. *İnkar əvəzliləri* (Отрицательные местоимения).

Şəxs əvəzlilikləri

Adından görüldüyü kimi, şəxs əvəzlilikləri adamları, danışıq prosesində iştirak edənləri bildirir.

1. *Mən* – danışanı
2. *Sən* – dinləyəni
3. *O* – haqqında danışılanı bildirir.

Eyni sözləri şəxs əvəzliliklərinin cəmi üçün də demək olar, yəni *biz, siz, onlar*, eyni funksiyaları daşıyır.

Əvəzliliklərin bir xüsusiyyətini də göstərmək lazımdır. *O* və *onlar* (III şəxs) əvəzlilikləri şəxslə bərabər əşyaları da əvəz edir. Məsələn,

O nədir? Yenə içirsənmi? (C.Cabbarlı)
Bundan əlavə *o* əvəzliyi işarə edə bilir. Məsələn,

O şəklin nəyi Susannadan yaxşıdır?
O vaxtdan o qızı görməmişdim. (C.Cabbarlı)

Biz bura sizinlə söhbət etmək üçün yox, ciddi məsələ həll etmək üçün gəlmişik.

O, elə biləcəkdir ki, siz qızı çağırmaq istəyirsiniz.
(C.Cabbarlı)

Mən bir şey demirəm... Özünü bilərsiniz.

Şəxs əvəzlilikləri isimlər kimi hallanır. Yalnız ziyəlik halda, təkdə və cəmdə **ın, in, un, ün; im, im, um, üm** işlənir.

Tapşırıq 91. “Dumanlı Təbriz” romanından verilmiş “Təbrizə doğru” parçasından əvəzlilikləri seçib səciyyələndirin və qruplaşdırın. Mətnin məzmununu danışın.

Təbrizə doğru

Faytonçumuz Novruz adlı qoca bir seyid idi. Qızlar onun qoca olmasına sevinirdilər.

Faytonçu, Yekan seyidlərindən idi. Bunlar Təbrizlə Mərənd şəhəri arasındakı yolun qərb tərəfində yerləşirlər. Bunların hamısı seyid, hamısı da yolvurandır Yekan seyidləri çox ucaboylu, çox da qüvvətli bir tayfadır. Bunlar İran ordusunda yalnız topçuluq vəzifəsində məşhur olurlar. Faytonçumuz yekanlı olduğundan, bizi Yekan quldurlarının hücumundan müdafiə edə bilərdi. Bu, mənə bir qədər sevindirmişdi. Odur ki, Yekanlı seyidlərin faytonu ilə başqa faytonların qiymətində çox fərq var idi. Hamı Yekanlı faytonu ilə getməyə çalışırdı. Biz Culfadan bir az ayrıldıqdan sonra faytonçunun özü də bunu təkrar etdi. Qızlar da çox sevindilər. Doğrudan da, faytonlar 40 tümənə getdiyi halda mənə faytona əlli tümən vermişdim, çünki Təbriz bahalıq olduğundan Novruz öz atları və özü üçün Culfadan hazırlıq görəcəkdə.

Qarşımızdan keçən dəvə karvanlarını müsəlləh qüvvələr yola salırdı. Bütün bu kimi təşəbbüslər yolların qorxulu olduğunu göstərirdi. Hava hələ işıqlanmamışdı.

Dərədüz sanki bir qaplan kimi ağzını açıb şimaldan cənuba axan bu karvanları udmaq istəyird. Burada həm fayton atlarının, həm də dəvələrin boynundakı zənglərin səsi eşidilmirdi. Yol vuranlar karvan səsini eşitməsin deyə vaxt ikən atların, dəvələrin zəngini çıxartmışdılar Yol uzundur. Danışmağa əsaslı və uzun söhbətlər lazımdır. Qızlar nə ilə maraqlanırlar?

Tarixləmi? Qəzet xəbərləriləmi? Siyasətləmi? Eşqləmi? Burası məlum deyil.

Öz-özümə “tarix zərərsiz bir söhbətdir” deyə söhbəti İran tarixinə keçirdim. İraida bu söhbəti diqqətlə dinləyir, Nina isə mürgüləyir, uzun kirpiklərini bir-biri üzərinə töküb otururdu. O, yalnız fayton daşlara toxunduğu zaman ayılırdı. Düz yerlərdə isə yenə mürgüləməkdə davam edirdi. Nina mürgüləməklə sanki söhbətimizə etiraz edirdi. Söhbəti gündəlik hadisələrə keçirməyə məcbur oldum. Hava işıqlanmışdı. Qəzətlərdən oxumağa başladım. Nina yenə mürgüləyirdi. Nəhayət, İraida kiçik qızın bu vəziyyətindən pozulduğunu hiss edərək:

–Bizim bu Nina çox qəribə bir qızıdır, – dedim, – bu, heç bir şeylə maraqlanmır. Nə tarix, nə siyasət, nə incə ədəbiyyat onun qulağına girmir. Buna yalnız romanlar ver; o da nə cür roman? Qəhrəmanlardan, çalıb-çapmaqdan, gizli təşkilatdan, vurub yıxanlardan danışan romanlar.

Nina yuxudan ayıldı. Gözlərini açdı. Əllərini bir-birinə sürtərək dedi:

–Qəhrəmanlar hər kəs olursa olsun, gizli təşkilat nədən ibarət olursa olsun, az qüvvəti böyük qüvvətə qarşı qoyanlar nə məqsəd daşıyarsa daşsın, mən bunları sevirəm və onların hərəkətindən maraqlanıram, hətta bəzən romanlarda

oxuduğum məharətli casusları da sevirəm. Onlarda sənət və məharət vardır. Mən ölümlər önündən mərdanə və qorxmadan keçənləri də sevirəm. Saydıqlarım, cəmiyyətin içərisində nadir və az tapılan simalardır. Bunları yalnız mən deyil, hər kəs və hər qız sevə bilər.

Nina bu sözlərdən sonra əlini balaca çantasına atıb bir neçə kitab çıxardı.

–Bax, əsər belə olmalıdır. Baxınız, mən bu cür ədəbiyyatı sevirəm. “Şerlok Xolms”, “Yol kəsənlər kralı”, “Üç tufəngçi”. Bunları hər bir gənc qız oxuyar və onun qəhrəmanlarına hörmət bəslər Əsərdəki canlı faktları görmək tarixin ölmüş simalarını xatırlamaqdan daha nəşəlidir. Bu kimi əsərlər qəhrəmanlar yetişdirir. Nə sənət sahibi olursan ol, bunlar sənə təcrübə verir.

Nina bu sözləri danışanda dişlərini bir-biri üzərinə basıb iki yumruğunu düydü və bütün vücuduna hərəkət verdi. Bu sözlərdən sonra onun dili qarnında bir qız olduğuna dair şübhəm daha da artmağa başladı. Nina şadlığından titrəyir, İraida ona gülür, mən isə bu musarifətin nə kimi bir nəticə verəcəyi haqqında dərin-dərin düşünürdüm. Nə qədər böyük səhv etdiyimi xatırlayıb öz-özümə nifrət edirdim. Öz rəğbətimlə casuslar arasına girdiymə acı-acı gülürdüm.

“Nə edəcəksən? İş işdən keçmişdir. Yola çıxmışıq”. Mənim başıma özgə fikirlər də girmişdi. Düşünərək öz-özümə deyirdim:

–Doğrudan da, bu cür düşüncədə olan bir qız inqilabi təşkilatın əlində olursa nələr edə bilməz? Nə məharətlər göstərə bilməz?

Gün çıxdı. Dərədizdəki çayçı dükəninin qarşısında durduq. Faytonun səsinə çayçı dükənindən bir çox silahlı

adam dışarı çıxdı. Bunlar Şuca kəndinin inqilabçıları, Gəncəli Məhəmmədovlara qarşı üsyan edən kəndlilər idi. Başçıları Ələkbər idi.

Mən Ələkbəri görəndə kimi yaxın gəlməməsi və tanışlıq verməməsi üçün işarə etdim. O, anladı. Yaxına gəlmədi. Faytondan düşdük. Qızlar çay içmək və dükana girməkdən qorxurdular. Bayırda xalça açdılar, səhər yeməyini dışarıda yedik. Ələkbərlə tanış olduq. Sanki bunları heç tanımırdım. “Bunlar yolların qarauludur”, qızları sakit etdim. Ələkbərdən lazımı sözləri soruşdum və lazımı sifarişləri də aldım.

İranda mənim özümdən də şübhə etməyə başlamışdılar. Onlar gördükləri müsəlləh qüvvələr haqqında məlumat toplamaq üçün süni adımı tez-tez təkrar edirdilər.

Nina mənə çox maraqla baxır, mənim bu müsəlləh qüvvə ilə tanış olduğuma sanki böyük əhəmiyyət verirdi.

M.S.Ordubadi

Lüğət:

Yolvuran – рекет

Tümən – тюман (денежная единица в кроне)

Peşin – задаток

Müsəlləh – вооружённый

Qaplan – барс

Təşəbbüs – инициатива, начинание

Mürgüləmək – дремать, задремать

Pozulmaq – расстроиться

Məharət – умение, ловкость, талант

Casus – шпион

Şübhə – сомнение

Tanışlıq – знакомство

Süni – искусственно, искусственные

Tapşırıq 92. Yuxarıdakı mətndə bütün şəxs əvəzliliklərini seçib qruplaşdırın və onları qrup halında hallandırın.

Şəxs əvəzlilikləri qeyri–müəyyən yiyəlik və təsirlik halda işlənir. Bəzi üslubi məqamlarda qeyri–müəyyən yiyəlik halda şəxs adları ilə işlətmək mümkündür. Məsələn, *Koroğlu nərəsi, Füzuli eşqi, Kərəm yanğısı*. Təsirlik halda isə heç bir vəziyyətdə qeyri–müəyyən olaraq şəxs əvəzliyi işlənməz. Məsələn, *Mən sən çağırırım* demək mümkün olmadığı kimi, *Mən Həsən axtarırım* da demək olmaz. Birinci və ikinci şəxsə əvəzliliklər az hallarda müəyyənədicə, təyinedicə sözlərlə işlənə bilər. Məsələn, *Gözəl sən, gözəl bu, qəşəng* o demək mümkün deyil. Amma bəzi üslubi məqamlarda onlar aydınlaşdırıcı söz və söz birləşmələri ilə seçilə bilər. Məsələn,

Səni boya-başa çatdıran mən, evləyəndə kənardə qalan da mən.

Danışan sən oldun, susan mən oldum.

Sevinən sən oldun, yanan mən oldum.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəxs əvəzlilikləri özündən sonra çoxlu izah edici sözün əvəzində işlənə bilər. Məsələn,

Mən bir solmaz yarpağam ki, çiçəkləri bəzərəm,
Mən bir susmaz duyğuyam ki, tirəkləri gəzərəm
Mən bir qızam sevdiyimçün hər əzaba dözərəm
Sənsiz güllər açılmasın, axar sular dayansın.
Oxu bülbül, bəlkə yarım oyansın...

C.Cabbarlı

İşarə əvəzlilikləri

Adından da göründüyü kimi, işarə əvəzlilikləri nəyəsə işarə edir, yəni işarə etməklə hər hansı bir obyektə təyin edir. Dilimizdə işarə əvəzlilikləri bunlardır: *bu* (yaxındakına işarə), *o* (uzaqdakına işarə), *belə* (yaxındakına işarə), *elə* (uzaqdakına işarə). Məsələn,

Rədd ol, deyirəm sənə, bu saat səhnədən.
(C.Cabbarlı)

O, nanəcib deyildir, bilirsənmi? (C.Cabbarlı)

Pojaluysta, indi ki elə dedin, mən oynamıram.
(C.Cabbarlı)

Yaxşı, yaxşı, bunları sonra deyərsən, hələ bu gecəni geyinin. (C.Cabbarlı).

Mən müdirəm, əmr edirəm, belə qəti bir gecədə... yoxsa, mən sabahdan başqa... (C.Cabbarlı)

Elə də heç bir aktyor işləməz, gəlib onu tutanda ki sən... oynamaz da! (C.Cabbarlı)

Mən haman Rüstəməm ki, topdağıtmaz Cümşüdü bəyin evini xaraba qoydum. (N.B.Vəzirov)

Bu əvəzliyi

Bu sözü əvəzlik olaraq yaxındakı əşya və hadisəyə işarə edir və onu əvəz edir. Buna görə də isimlər kimi hallanır, cəmlənir, xəbərlik şəkilçisi qəbul edir. *Bu* işarə əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilməz. Yəni *bu* özü müəyyənədicisi olduğu halda mənsub olub müəyyən olunan vəziyyətdə işlənməz. Məsələn,

<i>bu</i>	<i>bunlar</i>	<i>bunlarıq</i>
<i>bunun</i>	<i>bunların</i>	<i>bunlarsınız</i>
<i>buna</i>	<i>bunlara</i>	<i>bunlardırlar</i>
<i>bunu</i>	<i>bunları</i>	
<i>bunda</i>	<i>bunlarda</i>	
<i>bundan</i>	<i>bunlardan</i>	

Tapsırıq 93. *Bu* əvəzliyini hallanmış, xəbərlik və cəm şəkilçisi qəbul etmiş vəziyyətdə cümlələr içərisində işlədin və cümlələri dəftərinizə köçürün.

O əvəzliyi

O əvəzliyi həm şəxsi, həm də obyektə əvəz edə bilər. Yəni *o* həm şəxs əvəzliyi kimi, həm də işarə əvəzliyi kimi çıxış edə bilər. Məsələn, müqayisə edin:

O danışdıqca bütün salon sanki əfsunlanır.

O elə yumşaqdır ki, su dəyən kimi islanır.

Tapsırıq 94. *O* əvəzliyini şəxs və işarə əvəzliyi məqamlarında işlədin. Hər birinə aid 5 cümlə tərtib edib dəftərinizə köçürün.

Sual əvəzliliklər

Sual əvəzliliklər *kim, nə və hara* sözlərindən əlavə *neçə, neçənci, nə qədər* sözlərini də əhatə edir. Bu onu göstərir ki, belə əvəzliliklər əşya və onun əlamətinə, habelə miqdarına aid məlumat almaq üçün şlədilir. Məsələn,

*Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə,
Qeyrətimiz bəllidir hər millətə! (Sabir)*

*İntelligentik, bu ki, böhtan deyil,
Türki danışmaq bizə sayan deyil
Türk dili qabili-ürfan deyil,
Biz buna qail olan insanlarıq!
Ay bərəkallah nə gözəl canlarıq. (Sabir)*

Tapşırıq 95. Sual əvəzliliklərinin hər birinə aid iki cümlə seçib dəftərinizə yazın.

Təyin əvəzlilikləri

Adından göründüyü kimi, bu əvəzliliklər aid olduğu sözü bu və ya başqa cəhətdən müəyyənləşdirir, təyin edir. Təyin əvəzlilikləri bunlardır: *hər, bütün, öz, filan, eyni, bəzi* və s. Məsələn,

Xaspolad: Hər kəs adam deyil, onun atasına lənət! Anasına lənət! (C.Cabbarlı)

Oqtay... Gələr bir zaman ki, sən Tamara öz gözlərilə həmin bu səhnədə səni aradan sıxışdırıb “çəkil, bu zavallı ananın doğma yavrusu mənəm” – deyər sərt yürüşləri ilə səhnəmizi şənləndirən bir Azərbaycanlı qızı görəcəksən. O gün mənim üçün bir idealdır. And içirəm bütün varlığımı fəda etdiyim, Məkkəm, Mədinəm, tanrım qədər sevdiyim bu səhnəyə ki, o günü görməmiş ölməyəcəyəm. (C.Cabbarlı)

Oqtay: Zəhmətinizə lüzum yox. Onu mühit özü yetişdirəcək, xalq öz təkamülünün bağrından yaradacaqdır. (C.Cabbarlı)

Oqtay: Mən öz fikrini əfkari ümumiyyə qorxusundan gizlədən qorxaqlardan deyiləm. (C.Cabbarlı)

Qeyri-müəyyən əvəzlilər

Qeyri-müəyyən, naməlum şəxsə və obyektə işarə etmək üçün qeyri-müəyyən əvəzlilərdən istifadə edilir. Qeyri-müəyyən əvəzlilər aşağıdakılardır: *kimsə*, *kimi*, *filankəs*. Məsələn,

Kimsə qapını açdı. Əhməd nə isə itirmiş kimi yan-yörəsinə baxırdı. Kimi daş yonur, kimi palçıq hazırlayırdı.

Göründüyü kimi, bu əvəzlilər çox vaxt isimləri əvəz edir. Ona görə də isim kimi hallanır. Məsələn,

Filankəs, filankəsin, filankəsə, filankəsi, filankəsdə, filankəsdən.

Tapsırıq 96. Qeyri-müəyyən əvəzlilərin hamısını bütün hallar üzrə işlədin və onlardan cümlə tərtib edin.

İnkar əvəzliyi

Dilimizdə inkar əvəzlilərinin varlığı haqqında mübahisələr vardır. Bəzən belə hesab edilir ki, Azərbaycan dilində işlənən *heç kim, heç nə, heç kəs, heç bir şey, heç cür* və s. kimi əvəzlilər müstəqil inkar əvəzliyi kimi qəbul edilə bilməz. Onda dilimizdə işlənən, özü də geniş şəkildə işlənən bu əvəzliləri hara aid etməliyik. Ona görə də yuxarıda adları çəkilən əvəzliləri əvəzliyin müstəqil növü – inkar əvəzliyi kimi təsbit etmək lazımdır. Məsələn,

Aslan bəy: Odur da... Qızın gedib heç yerdə, heç kəsin tanımadığı itin birisinə məktub yazıb. (C.Cabbarlı)

Firəngiz: Mən bir aktyor kimi, bir sənətkar kimi sizi sevirdim... Fəqət bu kimsəyə, heç bir şey üçün haq verməz... siz həmişə deyirdiniz ki, orada heç bir şey həqiqət deyil.

Tapsırıq 97. Bədii ədəbiyyatdan inkar əvəzliyinin hər birinə aid 2 misal seçib dəftərinizə yazın.

Tapsırıq 98. “Mirzə Səfər” hekayəsində verilən əvəzliləri seçib qruplaşdırın. Hekayəni öyrənin.

Mirzə Səfər

Ağ çuxalı, abı arxalıklı, ikiüzlü Buxara dərindən papaqlı, şişman göbəyi üzərində gümüş kəmərli Mirzə Səfəri hamı tanıyırdı. Hər görəni ona salam verirdi. Hər bir ziyafətdə Mirzə Səfər isbatı-vücut edərdi. Mirzə Səfərin söhbətlərinə hamı aşıqdı. Gözəl danışırdı. Çox şairlərin əsəri onun sinə dəftərində zəbt olunmuşdu. Şeirlər oxuyardı və oxuyandan sonra da onları əyri-üyrü rus dilinə tərcümə edərdi. Deyərdilər ki, cavanlıqda Mirzə Səfər özü şairlik fikrinə düşüb, şeir demək üçün çox çalışmışdı, fəqət bir nəticə hasil olmamışdı.

Mirzə Səfər eşitmişdi ki, şeir yazmaq üçün iki vasitə lazımdır. Xəlvət otaq və bir süşə şərab. Şərab içdikdən sonra təb açılıb, şeir öz-özünə su kimi axacaqdır. Qafiyə tapmaqda çətinliyə uğradıqda iki dəfə qeyzlə təpiyini yerə çırparsan, o saat qafiyə öz-özünə tapılar.

Mirzə Səfər bir şüşə qırmızı şərab alıb gəldi evə. Mirzəyə demişdilər ki, şərab, əlbəttə gərək qırmızı olsun ki, yarın dodaqlarına oxşasın. Şərabı masanın üstünə qoyub, papağı bir tərəfə, çuxanı o biri tərəfə atıb yaxasını açıb, başının tüklərini pırtlaşdırıb, öz-özünə bir laübali sifət verib aynaya baxdı, dedi:

–Afərin, Səfər, indi xalis şairsən!

Şərabdan bir stəkan töküüb içəndən sonra gördü gözləri də qızarıb, daha şairliyinə şəkk ola bilməzdi. Stulda əyləşib, qarşısına bir vərəq kağız qoyub qələm götürdü, dörd-beş dəfə qələmi mürəkkəbə batırırdıqdan sonra durub otaqda bir-iki baş gəzindi. Hərgiz fikir etdisə, şeiri başlamaq mümkün olmadı. Bir stəkan da içdi. Beyni bir qədər qızışdı. Əyləşib qələmi alıb gözəl xəttlə yazdı:

“Darvazamızı fələk vurubdu!”

Mirzə Səfər hərçi çalışdısa, ikinci misra gəlmədi. Neçə dəfə təpiyini yerə çırpdı, şərabin hamısını içdi, misra gəlmədi ki, gəlmədi. Mirzənin atasının evində saat birdə nahar yeyilirdi. Bu dəfə saat bir oldu, ikidən addadı, Mirzə nahara gəlmədi. Atası təşvişə düşüb otaqdan çıxdı. Oğlunun pəncərəsinin yanından ötürkən nə gördü: oğlunun sifəti nar tək qızarmış, gözləri böyümüş, başı, libası pəjmürdə, tər alnından sel kimi axır, otaqda o başbu başa da dayanmadan yüyürür, hərdən bir otağın ortasında dayanıb, ayaqlarını hirsə yerə çırpıb deyir:

“Darvazamızı fələk vurubdu!” “Darvazamızı fələk vurubdu!” “Darvazamızı fələk vurubdu!”

Atası qapını açıb otağa daxil oldu:

–Ay oğul, bu nə halətdi səndə?

Mirzə Səfər atasının sözlərini əsla eşitməyib qışqırdı: “Darvazamızı fələk vurubdu!” Yazıq kişi yəqin etdi ki, oğlunun başına hava gəlib. Stola tərəf yovuqlaşdı, kağızda yazı görüb oxudu:

“Darvazamızı fələk vurubdu!”

Burada atası anladı ki, oğlu şairlik etmək fikrinə düşüb, divanəlik halı yoxdu. İrəliləyib, oğlunun boynundan yapışıb dedi:

–Darvazamızı fələk vurubdu!

Sən tək bişüuru mənə veribdi.

Gəl, axmaq balası, naharını zəhrimarlan. Nə qədər məndən oldu, bir elə səndən olar. Oğlunu otaqdan çıxarıb apardı nahara.

Bir neçə il ondan sonra Mirzə qonşusunun qızına eşq yetirib anasını elçi göndərdi. Qızın anası Mirzənin anasını çox hörmətlə qəbul etdi. Ancaq cavab verdi ki, qızın

ixtiyarı atasının əlindədir, atası gələr, söylərəm. Mənim qızım Səfərdən yaxşı oğlana getməyəcək ki, oğru deyil, dələduz deyil, bir kəsin toyuğuna daş atmaz. Bir pislikdə adı çəkilməz, axşam kişi ilə danışib cavab göndərərəm.

Mirzənin anası xatircəm evə qayıtdı.

Qız qapının dalında durub danışığa qulaq asırmış. Anası qonağı yola salıb qayıdanda, qızını gözü yaşlı görüb, xəbər aldı:

–Ay qızım, nə olub sənə, niyə ağlayırsan?

Qız cavab verdi:

–Anacan, danışdığınızın hamısını eşitmişəm, məni atamın başına çevir, qurban kəs, məni dur tikə-tikə doğra, itlərə ver, amma məni bədbəxt eləmə.

–Ay, qız, Səfər necə oğlandı, niyə xoşuna gəlmir?

–İstəmirəm, anacan, qurbanın olum.

–Hələ bir şey yoxdur, o almadı, biz də vermədik, bəlkə heç atan razı olmayacaq.

Səfər, doğrudan da, qızların xoşuna gələnlərdən deyildi. Fəqir, başı aşağı bir oğlandı, vurub-yıxan deyildi, belinə tapança bağlayıb, əlini belinə, papağını gözünün üstünə qoyub gəzməzdi. Birçəklərini qotaz daramazdı, papiros çəkməzdi, aşurada başını yarmazdı, qaməti də mövzun deyildi. Belə adamları qızlar sevməzdilər. Axşam qızın atası bazardan gəldi. Arvad əhvalatı nağil etdi. Kişi bir az fikir edib dedi:

–Arvad, Səfər pis oğlan deyil, atası da bir abırlı kişidir. Ancaq biz ona qız versək, gərək iki ev saxlayaq; qızımızı bir elə yerə verək ki, bir parça çurək yeyib bizə möhtac olmasın...

–Axır onlar bizdən cavab gözləyəcəklər?

–Bir gün də gözləsinlər, eyb eləməz, sabah bir dükan qonşum Hacı Əbdüləzimə də məsləhət eləyim, o, bir ağıllı, dünya görmüş kişidir.

Səhər qızın atası Hacı Əbdüləzimin dükanına keçib keyfiyyəti söylədi. Hacı Əbdüləzim dürüst qulaq verəndən sonra dedi:

–Kişi, məgər sən öz qızının düşmənisən? Mənim bir kor pişiyim olsa, onu da Səfərə vermərəm, oruc tutmaz, namaz tanımaz, bir dəfə məscidə getməz, hətta deyirlər, axşamadək erməni bazarında şirəxanada oturub çaxır içir, gecə də evə piyan gəlir. Əgər mənim yanına məsləhətə gəlibsən, mən məsləhət görmürəm.

İki gündən sonra Səfərin anasına sifariş göndərdilər ki, böyük qız ərə getməyincə, kiçik qızı heç kəsə verməyəcək.

Keyfiyyət Səfərə təsir edib, onu naxoşluğa salır. Atası onun halətini görüb dedi:

–Ay bala, niyə xiffət eləyirsən, özün bilirsən ki, biz kasıbıq, qohum-əqrəbamız və möhkəm arxamız yox, bizə qızımı verərlər? Oğul, burada qalsan, halın daha da xarablaşacaq. Yaxşısı budur get piyadə Qurbanlıqda bir neçə gün dayının evində qal, havanı dəyiş, bəlkə bu sövdə da başından çıxa.

Mirzə atasının sözünə baxıb getdi kəndə, orada bir neçə gün qalmışdı, bir də gördü haradansa, adına bir başı bağlı məktub gəlib, məktubu açıb gördü ki, şeirdir. Bir nəfər naməlum şair belə yazmışdır:

Fəzayi-eşqdə Məcnuna nisbət,
Nə düşübsən biyabana, ay Səfər!
Hansı Leyli salıb damı-zülfünə

Gətiribdir səni cana, ay Səfər!

Mirzə bu məktubdan çox dilkir oldusa da, onu özündə saxladı. Axır vaxtlarda bu şeiri özü çox həvəslə oxuyardı.

Mirzə Səfər kənddə ikən qızı Hacı Əbdüləzimin oğluna verdilər.

Yuxarıda zikr etdiyimiz keyfiyyəti Mirzə özü nağıl edirdi:

Mirzə Səfərlə biz tanış olanda, onun yaşı qırx beşlə əllinin arasında idi, özü də qəza dəftərxanasında qulluq edərdi. Rusca savadı az olduğundan, ancaq işi mübəyyəzlik idi. İyirmi beş manat da maaşı vardı. Mirzəyə hər yerdə ehtiram göstərirdilər. Bununla belə, onun bircə nəfər həqiq dostu var idi. Saatsaz usta Zeynal. Mirzə hər gün nahardan sonra gedib usta Zeynalın dükanında əyləşib onunla söhbət edərdi söhbət əsnasında cibindən qozdan, fındıqdan, kişmişdən çıxarıb ortalığa tökərdi. Mirzənin cibləri çərəzdən boş olmazdı. Görürdünüz, yolla gedərkən dayanıb, cibindən bir qoz çıxarıb divarın başına dayayıb, ağacının başı ilə sındırırdı və yeyə-yeyə getdi. Usta Zeynalın dükanında Mirzə qəzəllər oxuyub, sonra da oxuduğu qəzəlləri rus dilinə tərcümə edərdi. Rus dilini bilmədiyindən, tərcümələri də çox zəif çıxırdı.

Usta Zeynal, həmçinin, bir arif kişi idi. O da gözəl şeirlər oxuyardı. O idi ki, Mirzə Səfərin onunla söhbəti tutardı.

Dəftərxanada Mirzənin hörmətini gözlərdilər. Çünki sair mirzələr bir abbası, altı şahı hər işə gələndən rüşvət alardı, amma Mirzə öz maaşına kifayət edib bir qəpik də olsun rüşvət almazdı və deyərdi: “Rüşvət almaq adamı qorxaq və gözükkölgəli edər, rüşvət aldığı adamların hansını görsən, gərək ikiqat baş əyəsən... Nə lazım? Qulluğumda təmiz olaram, maaşıma qənaət edəyəm, bir kəsə ehtiyacım olmaz, həmişə də başlıca gəzərəm, iyirmi beş manat məvacibim var, ayda bir on manat evə gəlib ərizə yazdıranlardan qazanıram, bu da mənim başımdan girib ayağımdan çıxar”. Mirzənin zamanında bazarda ucuzluq idi, yaxşı qoyun ətinin gırvənkəsi dörd qəpik, çörəyin gırvənkəsi iki qəpik, yağın pudu dörd manat idi. Mirzə qazandığı para ilə dolanıb oğlanlarına da tərbiyə verərdi. Dünyada təməllüdə, yaltaqlıq nə olduğunu Mirzə bilməzdi. Bir bəyə, bir xana etina eləməzdi və deyərdi: “Nə vaxt qapılarına çörəyə getsəm verməsinlər”. Bir dəfə bir nəfər şəxs dəftərxanaya gəlib, katibdən öz kağızından dolayı məlumat istəyir, katib cavab verir ki, kağızın Mirzə Səfərdədir, üzünü ağardar, apararsan. Şəxs Mirzəyə tərəf gəlir:

- Mənim kağızımı, mümkün isə yaz aparım.
- Dayan, bu saat yazaram, əlimdə özgə iş var.
- Bilirsiniz, mən Həsən ağanın qohumuyam.
- Mirzə qələmi əlindən buraxıb kişinin gözlərinin içinə baxdı.
- Doğrudan Həsən ağanın qohumusan?
- Doğrudan.
- Sən allah, Həsən ağanın qohumusan?
- Vallah doğru deyirəm.

- Sən Həzrət Abbas, Həsən ağanın qohumusan?
- Həzrət Abbas haqqı, Həsən ağanın qohumuyam.
- Deyinən sən öl, Həsən ağanın adamıyam.
- Sən öl, Həsən ağanın adamıyam.

Bəs elə isə gəl min mənim boynuma. Neynəyim Həsən ağanın qohumusan, gözlə, vaxtında kağızın hazır olar, apararsan.

İş üçün gələn kəndlilərə Mirzə həmişə şirin dillə zarafat eləyərək söhbət edərdi. Keçmiş vaxtlarda dəftərxanalarda qulluqçulardan biri, idarə bağlandıqdan sonra qalıb təcili məktubları, teleqramları qəbul edərdi.

Bir gün növbə Mirzəyə gəlmişdi. Dəftərxananın səkisi üstündə əyləşib özünü havaya verirdi. Bir neçə nəfər də kənddən gəlmiş adamlar küçənin ortasında oturub öz aralarında danışırtdılar. Mirzə bunların birisinə əl elədi:

–A kişi, bura gəl, bura gəl.

Kişi durub gəldi:

–Nə buyurursan Mirzə?

–Bir dil ki qəm düçarı ola, ağlar, ağlamaz?

–Mən nə bilim, ay Mirzə.

–Ənduhi qüssə yarı ola, ağlar, ağlamaz?

–Başına dönüm, ay Mirzə, mənim belə şeylərdən başım çıxmaz. Avam adamam.

–Doğrudur, avamsan, bunlar gözəl sözlərdir, get oğlunu oxut. Belə-belə şeirlərdən lazzət aparsın.

Bir dəfə nə üstə isə naçalnikin buna qəzəbi tutub dedi:

–Səfər! Papağını götür, buradan get!

Mirzə Səfər qalxıb şax naçalnikin sifətinə baxdı.

–Cənab naçalnik, siz yəqin edin ki, mən buradan gedəsi olduqda, parağımı qoyub getməyəcəyəm.
(Ə. Haqverdiyev)

Lügət:

Arxalıq – архалук (короткий бешмет)

Şişman – полный, толстый

İsbati-vücut etmək – доказат себя, показат себя

Səbt olunmaq – быть написанным

Tab – вдохновения

Qeyz – гнев

Şəkk – сомнение

Hərçə – сколько бы

Təşviş – беспокойство, волнение

Bişüür – бездарный, несообразительный

Elçi – сват

Qurban kəsmək – пожертвовать

Birçək – кудри, локон, букля

Oruc tutmaq – держать пост

Xiffət – фуст

Dilgir olmaq – огорчаться

Çərəz – сухие фрукты, лакомства

Ənduhi – забота, печаль

ƏVƏZLİK BƏHSİNƏ AİD TƏKRAR ÜCÜN SUALLAR:

1. Əvəzlik nəyə deyilir?
2. Əvəzliklərin növləri hansılardır?
3. Əvəzliklər nəyi əvəz edir?
4. Nə üçün əvəzliklər müəyyənədiçi sözlərlə işlənmiş?

FEİL

(Глагол)

Başqa dillərdə olduğu kimi, feil həm qrammatik əlamətlərinə görə, həm də semantik münasibətlərinə görə ən zəngin nitq hissəsidir. Hal və hərəkət bildirən sözlərə feil deyilir.

Это часть речи, которая обозначает действие и состояние предмета, отвечает на вопросы что делать?, что сделать?

Dilimizdəki feilləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən aşağıdakı əlamətlərdir:

1. Feillərdə iş və iş görən olur.
2. Feillərdə formal təsirlilik və təsirsizlik vardır.
3. Feillərdə inkarlıq olur.
4. Feillərin növ kateqoriyası vardır.
5. Feillərdə zaman kateqoriyası vardır və s.

FEİLLƏRİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Feilləri quruluşca 3 növə bölmək olar: sadə feillər, düzəltmə feillər, mürəkkəb feillər.

Sadə feillər heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmədən feil məzmununu ifadə edir. Məsələn, *yaz, oxu, get* və s. Belə feillər şəxslər üzrə təsdiq və inkarda işləyə bilər. Məsələn, *yazdım, oxudun, yazmadıq, oxumadın* və s.

Düzəltmə feillər. Adından göründüyü kimi, düzəltmə feillər sözdüzəldici şəkilçilərin köməyiylə yaranır. Azərbaycan dilində düzəltmə feillər isimdən (*başla*), sifətdən (*yaxşılaş, pisləş*), saydan (*birləş, çoxal*), zərfdən (*irətilə, uzaqlaş*), feil köklərindən (*yaz – yazıl, döy – döyüşmək*), habelə yamsılamalardan əmələ gələ bilər. Məsələn, *şırıldadı, tappıldı*.

Nitq hissələrindən aşağıdakı kimi düzəltmə feillər yarana bilər:

- 1. İsimdən:** *la, lə, laş, ləş, lan lən, ar, ər, a, ə.*
- 2. Sifətdən:** *la, lə (hazırla), laş, ləş, lan, lər, al, ar, ər, a (boşca).*
- 3. Saydan:** *la (cütlə), laş, ləş, al (çoxal).*

4. Zərfdən: *la (qabaqla), laş, ləş.*

5. Təqlidi sözlərdən: *la (gurla, parla və s.)*

6. Feildən: *il, il, ul, ül, aş, əş, dır, dir, dur, dür.*

Tapşırıq 99. Yuxarıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəltmə feillər tərtib edib dəftərinizə köçürün.

Mürəkkəb feillər

Dilimizdəki mürəkkəb feillər də çox zəngindir. Onlar da müxtəlif yollarla yaranır. Ən geniş yayılmış forma *et, ol* köməkçi feilləridir. Məsələn, *kömək etmək, bihuş olmaq* və s. Bundan əlavə, eyni sözün təkrarı ilə də mürəkkəb feillər yaranır. Məsələn, *su sulamaq, sap saplamaq, tikiş tikmək, ov ovlamaq, quş quşlamaq, yamaq yamamaq, söyüş söymək* və s.

Tapşırıq 100. Yuxarıda göstərilən üsulla mürəkkəb feillər tərtib edib cümlədə işlədin.

Əjdər yer şumladı.

Xəritə divardan asılmışdır.

Ruslanın bədəni tıtrəyirdi.

Bu misallardan birincidə iş, ikincidə hal və vəziyyət, üçüncüdə isə hərəkət məzmunu ifadə edilmişdir. Bunların hər üçü feildir.

Feil öz formaları – qrammatik kateqoriyaları etibarilə ən zəngin nitq hissəsi kimi dildə xüsusi yer tutur.

Feilin kateqoriyaları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. *Şəxs kateqoriyası (Категория личности).*
2. *Zaman kateqoriyası (Категория времени).*
3. *İnkarlıq kateqoriyası (Категория отрицания).*
4. *Kəmiyyət kateqoriyası (Категория количества).*
5. *Təsirlik kateqoriyası (Категория переходности).*
6. *Növ kateqoriyası (Категория залога).*
7. *Tərz kateqoriyası (Категория образа действия).*

Feilin kateqoriyalarından danışarkən bir məsələni də qeyd etmək lazım gəlir. Bəzən elmi dilçilikdə feil kateqoriyaları sırasında onun formalarını (şəkillərini) də daxil edirlər. Məsələn, prof. Y.M.Seyidov feil kateqoriyalarından bəhs edəndə “feilin şəkil kateqoriyası” adlı xüsusi başlıq ayırır. Müəllifin fikrində düzgün

arqumentlər olsa da, belə hesab edirik ki, dilçilikdə indiyədək ənənəvi olaraq feilin növləri ilə formalarını (şəkillərini) ayrıca tədris etmək, öyrənmək lazımdır.

Çünkü feilin növ kateqoriyaları şəkillərindən daha çox daxili semantik münasibətlərə əsaslandığı halda, feilin formaları tamamilə xarici morfoloji əlamətlərə əsaslanır. Buna görə də feilin həm təsriflənən, həm də təsriflənməyən formalarını ayrıca tədris etməyi daha düzgün hesab edirik.

Təpşırıq 101. Qəzəl haqqında aşağıdakıları öyrənin. Oradakı feillərin altından xətt çəkin, qəzəli əzbərləyin.

Qəzəl klassik şərq şeirinin ən çox geniş yayılmış növüdür. Bu janr bütün Yaxın və Orta Şərqdə, Cənubi–Şərqi Asiya ölkələrində, habelə Azərbaycanda çox geniş yayılmışdır. Əruz vəznində yazılır. Əruz vəzninin musiqisi qəzəli tez əzbərləməyə kömək edir. Təsadüfi deyil ki, ulu Füzuli vaxtilə demişdir:

Qəzəldir artıran şairin şöhrətini.

Qəzəl de ki, məşhuri dövrən ola,

Oxumaq da, yazmaq da asan ola.

Şərq ədəbiyyatında qəzəlin ən böyük ustadı Hafiz və Füzuli olmuşdur. XX əsrdə isə qəzəl janrında Əliağa Vahid, Hacı Mail və başqaları yazmışlar. Qəzəl əsasən lirik mövzuda olur.

Görməyəndə üzünü dünya gəlir dar mənə,
Yaradanın yaratmış səni sitəmkar mənə.

Güzgütək gözlərində eşqimin əksi görünür,
Etməsən də sən özün eşqini izhar mənə.

Xəyalın fikrimin mehmanı olur sübhə qədər,
Peşiman olmuram olsun, yuxu zinhar mənə.

Güvəncim ağlım idi aldın əlimdən gözəlim,
Ağıllı ol deməyin eyləyərimi kar mənə.

Adilin arzusudur ki, sevirəm kəlməsini,
Gələ bir gün deyəsən sən də aşikar mənə.

Adil Babayev

FEİLİN ŞƏXS KATEQORİYASI

Şəxs kateqoriyası şəxslərlə bağlı olduğu üçün ismin xəbərlilik kateqoriyası ilə eynilik təşkil edir. Amma fərq burasındadır ki, feillərdə iş görəni olduğu üçün bu şəkilçilər şəxslərə aid olur və hərəkətin hansı şəxsə aid olduğunu bildirir.

I şəxs	
<i>Təkdə:</i>	<i>Cəmdə:</i>
am, əm, ım, im, um, üm	aq, ək, ıq, ik, uq, ük
II şəxs	
<i>Təkdə:</i>	<i>Cəmdə:</i>
<i>sa, sən, in, in, un, ün</i>	<i>sınız, siniz, sunuz, sünüz, nız, niz</i>

III şəxsin şəxs kateqoriyası əmr forması ilə yaranır. Məsələn, *sin, sin*. Cəmdə isə *sınlar, sinlər*.

Tapşırıq 102. *Müəllim, tələbə, fəhlə və gəlmək, bilmək və görmək* sözlərini şəxslərə görə dəyişin. Fərqləri müqayisə edin.

Qətibə özünü ağır tutaraq İlyasa bir sual **verdi**:

–Demək ki, sən bu məşələrdəki möcüzələri **öyrənirsən**?

İlyas Qətibənin onu danışdırmaq istədiyini hiss etdiyindən ona belə **cavab verdi**:

–Xeyr, möcüzələri öyrənməklə bərabər, möcüzə yaratmaq üzrə də meşələri gəzməyi **sevirəm**.

Bu sözlərdən Qətibə daha özünü saxlaya bilməyərək **qülümsündü** və **soruşdu**:

–Demək ki, sən **peyğəmbərsən**?

–Xeyr, peyğəmbərlər **yaradılmışdır**, mənə **yaradıram**.

–Elə isə **allahmısan**?

–Mən varlığından uca düşünən insanları yox, hər şeydən ucada duran şeiri və ədəbiyyatı **yaradıram**.

Bu sözlərdən sonra Qətibə və onun yanındakılar qəhqəhə ilə güldülər.

M.S.Ordubadi

İNKARLIQ KATEQORİYASI

İnkarlıq kateqoriyası feillərdə iş və hərəkətin icrası ilə bağlı olur. Əgər iş icra edilirsə, onda təsdiq, icra edilmirsə inkar hesab olunur. İnkarlıq məzmunu yaratmaq üçün feilin kökünə **ma**, **mə** şəkilçisi artırılır. Bu şəkilçilər feilin mənasına heç bir təsir etməyib yalnız ona inkarlıq məzmunu verir. Məsələn, *get* – təsdiq, *getmə* – inkar, *oxudum* – təsdiq, *oxumadım* – inkar.

Tapşırıq 103. Şeiri əzbərləyin, təsdiq və inkar feilləri seçin.

Mən belə əsrarı qana bilmirəm,
Qanmaz olub da dayana bilmirəm!..

Derlər: utan, heç kəsə haq söz demə.
Həq sözü derkən utana bilmirəm!..

Neyləməli, göz görür, əqlim kəsir,
Mən günəşi göydə dana bilmirəm!..

Derlər: utan, hərzəvu hədyan demə, –
Güc gətirir dərd, usana bilmirəm!..

Derlər, otur evdə, nədim, kasıbəm,
Kəsb eləməzsəm, qazana bilmirəm!..

Derlər, a qanmaz, de yıxıl, öl qurtar!
He, balam, doğrusu, ay dadaş, mən dəxi
Məsləhət ondan o yana bilmərəm!..

Sabir

Lügət:

Əsrar (sirrlər cəmi) – тайны

Qanmaq – понимать

Danmaq – отрицать

Usanmaq – пресытиться, надоест, скучать

Kasıb – бедный

Qazanmaq – зарабатывать

Dəxi – больше

FEİLİN ZAMAN KATEGORİYASI

Məlumdur ki, əşya məkanla bağlı olduğu kimi, iş, hal və hərəkət də zamanla bağlı olur. Azərbaycan dilində feilin üç zamanı vardır: indiki zaman, keçmiş zaman və gələcək zaman.

Как в русском, так и в азербайджанском языке у глагола три времени: прошедшее, настоящее и будущее время. Действие прошедшего времени происходит до момента речи, настоящего в момент речи, а будущего времени после того, как о нём говорится (после момента речи)

Feilin indiki zamanı

Bu zaman mənə etibarilə iş, hal, hərəkətin baş verdiyi anda onun haqqında danışıldığını bildirir. İndiki zamanın formal əlaməti – şəkilçiləri aşağıdakılardır: **ir, ir, ur, ür**. Məsələn, *danışır, oxuyur, bilir, gəlir* və s.

Tapşırıq 104. Aşağıdakı şeirdə indiki zaman feillərini seçin, şeiri əzbərləyin.

Hər biri min günə iş icad edir,
Məclis açıb nitqlər irad edir,
Şiə ikən sünniləri şad edir,
Sünni ikən şiəyə imdad edir.

Heç biri öz məzhəbinin hörmətin
Gözləməyir, gözləyir el qeyrətin;
Cümləsi bir yolda qoyub niyyətin,
Xoşlamayırlar atalar adətin.

M.Ə.Sabir

Lüğət:

Gunə – форма

İcad etmək – изобретать

Yad etmək – вспомнить

İmdad etmək – помогать, оказать помощь

Niyyət – намерение

Xoşlamaq – любить

Atalar adəti – отцовские обычия

Nitq irad etmək – выступать с речью

Feilin keçmiş zamanı

Keçmiş zaman mənaca iş, hal və hərəkətin keçmişdə icra olunduğunu bildirir. Bu zamanın iki qrammatik ifadə forması vardır: *şühudi keçmiş zaman*, *nəqli keçmiş zaman*.

Şühudi keçmiş zamanın şəkilçiləri bunlardır: *dı, di, du, dü*. Bu forma hərəkətin şahidlik yolu ilə qəti şəkildə icra edildiyini bildirir.

Nəqli keçmiş zamanın formal əlaməti bunlardır: *mış, miş, muş, müş*. Bu zaman forması hərəkətin və işin keçmişdə qeyri–şahidlik yolu ilə icra edildiyini bildirir. **Mış, miş, muş, müş** forması danışmada daha çox **ıb, ib, ub, üb** şəkilçiləri ilə işlədilir. Məsələn, *danışmışdır–danışıb, görüşmüşdür–görüüb*.

Tapşırıq 105. M.Ə.Sabir haqqında məlumatı öyrənin. Şeirdə keçmiş zaman feillərini seçib dəftərinizə yazın.

M.Ə.Sabir (1862–1911)

M.Ə.Sabir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Sabirin uzun sürməyən yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi mərhələ təşkil edir. M.Ə.Sabir “Molla Nəsrəddin” dərgisinin nəşrinə qədər, demək olar ki, məşhur şair deyildi. Bu dərginin nəşri Sabirin ideya və bədii istiqamətinə son dərəcədə uyğun oldu. Şair çox böyük

həvəslə bu dərginin işində iştirak eiməklə onun naşiri Cəlil Məmmədquluzadənin də əməl dostu oldu. Sabir XX əsr Azərbaycan həyatının bütün sahələrinə nüfuz etmiş, orada çatışmayan cəhətləri üzə çıxararaq tənqid atəşinə tutmuşdular. Cəmi 5 illik ədəbi fəaliyyəti dövründə M.Ə.Sabir özünə elə bir ədəbi abidə ucaltmışdır ki, bu abidə əsrlər keçdikcə boylanıb oxucularına deyəcək: *“Mən sizinləyəm, mən bu nöqsanı görmüşəm”*.

Bəxtəvər

Oğlumuz, ay Xansənəm, bir yekə pəlvan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Durmuş idim küçədə, bir də nə gördüm, həman
Ağrısını aldığım Feyzi gəlir lap piyan,
Çatcaq urub bir qoca saili, qusdurdu qan,
Gözlərinə döndüyüm bir aslan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Sən öləsən, qoy hələ olsun əməlli cavan,
On beşə çatsın yaşı, cürətin etsin əyan,
Bir qoçu olsun bu kim, aləmə salsın fəğan,
Hər kəs ona söyləsin: Rüstəmi-dastan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Yaxşı olub mən bunun bəxtini çöndərmədim,
Bir para pis işlərə fikrini döndərmədim,
Qonşumuzun oğlutaq məktəbə göndərmədim,
Doğrusu məktəb demək guşeyi-zindan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Feilin gələcək zamanı

Gələcək zaman iş, hal, hərəkətin danışıq momentindən sonra (gələcəkdə) baş verəcəyini göstərir.

Gələcək zamanın da iki ifadə forması vardır: *qəti gələcək*, *qeyri-qəti gələcək*.

Qəti gələcək zaman iş, hal və hərəkətin gələcəkdə mütləq icra ediləcəyini bildirir. Şəkilçiləri də bunlardır: *acaq*, *əcək*; saitle bitənlərdə isə *yacaq*, *yəcək*. Məsələn, *oxuyacaq*, *danışacaq*, *daşyacaq*, *boyayacaq* və s.

Qeyri-qəti gələcək zaman isə hal və hərəkətin gələcəkdə qəti şəkildə deyil, müəyyən şərtlə bağlı olaraq icra ediləcəyini bildirir. Şəkilçiləri bunlardır: *ar*, *ər*; saitle bitənlərdə isə *yar*, *yər*. Məsələn, *gələr*, *bilər*, *oxuyar*, *danışar*, *soyuyar*, *diləyər* və s.

Qəmə dedim: haçanadək bizi bezdirəcəqsən,
Dedi: buyur, budu gəldim, dedim ki, çaqsən.
Dedi: qanın tökərəm, hər kim ki, oldu hizbi—ədalət,
Dedim ki, hizbi—ədalət qanın da tökdürəcəqsən,
Dedim qayış yaxama tikmə, al qurtar bu canı, get
Dedi: hələ neçə bayram donun da tikdirəcəqsən.

Şəhriyar

Tapşırıq 106. İsmayıl Seyid Qəranı haqqında məlumatı öyrənin. Şeirdə verilmiş feilin zamanlarını müəyyənləşdirin. Şeiri əzbərləyin.

İsmayıl Seyid Qərani

İsmayıl Seyid Qərani Azərbaycanın ən elsevər və yurdsevər ziyalılarında biridir. 1925-ci ildə Qazax rayonunun Aslanbəyli kəndində Azərbaycanın ilk pedoqoji elmlər doktoru Əhməd Seyidovun ailəsində dünyaya göz açmışdır. Seyidovlar nəslinə nənki Qazaxda, habelə bütün regionda hamının sevgi və sayğılarla yanaşdığı, əsl islam əxlaqı və Azərbaycan-türk mentaliteti ilə yaşayan bir nəsil olmuşdur. Sonradan İsmayıl Azərbaycan Tibb İnstitutunun müalicə-profilaktika fakültəsini bitirmiş, bir müddət həkim işləmişdir. Sonra Bədən Tərbiyəsi İnstitutunda və Dövlət Universitetində psixologiyadan dərslər demişdir.

O, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq məhkəm–psixoloji ekspertizanın əsasını qoymuş, bu sahədə 20 il çalışmışdır. Şairlik istedadı olmasına baxmayaraq, bu sahəyə çox meyl göstərməmişdir. Amma daxili tələbat onu narahat etdiyindən bu yaxınlarda cəmi bir ilə “Allahsızın aqibəti” adlı şeirlər toplusunu nəşr etdirmişdir.

Aşağıda onun ata və anasına həsr etdiyi bir şeirini veririk.

Atam-anam, istədim mən,
Sizi ziyarətə gələm.
Gələm qəbrinizi öpəm,
Özüm öldüm, gələmmədim!

Gələm son dəfə sizə mən,
Ürəyimcə qulluq edəm,
Sizinlə birgə dincələm,
Özüm öldüm, gələmmədim!

Gələm sizə vida edəm,
Son sözümü sizə deyəm,
Son dəfə sizlə görüşəm,
Özüm öldüm, gələmmədim!

Gələm bir dua oxuyam,
Olanları xatırlayam,
Sakitcə bir az ağlayam,
Özüm öldüm, gələmmədim!

Gələm daşlara sarılam,
Onları bağıma basam,
Daşdan ruhunuzu duyam,
Özüm öldüm, gələmmədim!

Lügət:

Ziyarət etmək – поклонение святым

Qəbir – могила

Vida etmək – прощаться

Dua – молитва

Xatırlamaq – вспомнить

Sarılmaq – обхватиться

Bağına basmaq – обнять

Ruh – дух

Duymaq – ощутить

Tapşırıq 107. Aşağıdakı mətndə işlənmiş feilləri seçib zamana görə qruplaşdırın. Mətnin məzmununu danışın.

Atabəylə birinci görüş

Atabəy yarım saatdan çox idi tək-tənha oturub Qətibəni gözləyirdi. Birinci görüşün intizarı Atabəy üçün bir müharibənin qələbəsini əldə etməkdən də ağır idi. Qətibə Atabəyin görüşünə həddindən artıq bir tarixlə gəldi. Nəhayət, Qətibə gözəl kənzilər və cariyələrin müşayiətilə daxil olub böyük salonun ortasında dayandı. Atabəy bu dayanışın mənasını dərhal anladı, o bildi ki, gözəl qız böyük bir məmləkətin hökmdarını öz ayağına gətirmək istəyir.

Atabəy bu fikirlə ayağa qalxdığı bir an qıza baxıb fikrə getdi, sonra öz-özünə:

–Buna layiqdir! – dedi və irəliləyib qızı salamladı. Qətibə başını aşağı salıb durmuşdu. O, indi ikinci bir kişi ilə görüşdüyü barədə düşünürdü. Birinci görüşdüyü ilə o, xoşbəxt olmadığı kimi, ikinci görüşdüyü ilə də xoşbəxt ola bilməyəcəyini fikirləşirdi.

Kənzilər və cariyələr artıq bir xəyal kimi gözdən yox olmuşdular, salonda Atabəy və Qətibədən başqa heç kəs yox idi; üçüncü adam isə Qətibəni hələ tək buraxmağın qeyri-mümkün olduğunu Atabəyə bildirmək üçün bu pərdənin dalından çıxıb o biri pərdənin dalına keçirdi: bu adam minlərlə bu kimi mənzərələrin tamaşaçısı olan xacə Müfid idi.

Atabəy sükutu pozmaq üçün bir neçə qədəm də irəli gəlib Qətibəyə dedi:

–Gözəl qız icazə versəydi xoşbəxt əlini əlimə alardım.

–Siz bu əlin xoşbəxt olduğunu haradan bilirsiniz?!

–O əlin sahibi xoşbəxt olmasaydı böyük bir məmləkət yerindən qopub onun ayağına gəlməzdi.

–O əl nəyinizə lazımdır?

–Mən öz qəlbimi haman ələ tapşırmaq istəyirəm,

–Mən bilmək istərdim əlahəzrətin neçə qəlbi vardır. Eşitdiyimə görə, əlahəzrət indiyə qədər qəlbini iki qadına tapşırmışdır, Mən üçüncü olmalıyam. Əcabə bir nəfər üç qəlbə malik ola bilərmi?!

–Xeyr, gözəl qız, mənim bir qəlbim var, onu da bir nəfərə verirəm. Xəlifənin müqəddəs əmmaməsinə and içirəm, qəlbim bir kəsə verilmişdirsə, indi artıq geri alınmışdır. İndi o, gözəl qızın ixtiyarındadır.

–Zənnimcə hələlik bu tezdır. Xüsusən böyük hökmdarlar hər bir işi gördükləri zaman düşünür və səbr ilə iş görürlər.

–Xoşbəxtliyi mənimsəmək üçün səbr etmək iqbala qiymət qoymamaqdır. Mən öz iqbalıma inanıram. Tanımadığım bir qızın əlini yox, Əmirin qızının, xəlifənin nəvəsinin bütün varlığından bir nəcabət oxunan Qətibənin ələni istəyirəm.

Qətibə bir az düşünərək sual verdi:

–Mən bir məsələni aydınlaşdırmaq istərdim, əlahəzrət üçün qadınımı, yəni məmləkətin idarəsi işlərində çalışa bilən bir şərikmi lazımdır?

–Sizə and içirəm, Qətibəni öz taxt-tacımın şəriki kimi tanıyacağam. Gözəl qız mənim tacımın qiymətli

cavahirini təşkil edəcəkdir. Siz əlinizi məndən əsirgəməyin, mən sizdən heç bir şey əsirgəməyəcəyəm.

–Siz mənim babamın tərəfdarlarının əlindən alınan malikanələrin özlərinə qaytarılması üçün heç bir qəti söz deməmişsiniz. Bunun üçün də mən əlimi sizə uzatmağa cürət etmirəm. Çünki kişilər daima qızlarla qarşı-qarşıya durduğu zaman başlarından, canlarından, varlarından keçməyə and içərlər. Lakin bu andlar kişilərin əqil və etiqlərindən deyil, müvəqqəti hissiyyatından doğur. Lakin mən əlahəzrəti bu saydığım kişilərin cərgəsinə salmaq cəsarətinə malik deyiləm, eyni zamanda öz əlimin qiymətini də əlahəzrət Atabəyə deməkdən çəkinməyəcəyəm. Mən əlimi əlahəzrətə yeddi şərtlə verə biləcəyəm. Onlar bundan ibarətdir:

–Birinci: Atabəy nə qədər sağdırsa, atam Şimali Azərbaycanın hökumətini idarə edəcəkdir.

Atabəy əlini döşünə qoyub dedi:

–Gözəl qız, bu təklifə nə kimi etirazım ola bilər?! Mən öz məmləkətimi öz möhtərəm qayınatama tapşırmaqdan boyun qaçıra bilərdimmi?! İkinci şərtiniz nədir, mənim həşəmətli mələkəm?

–İkinci şərtim bundan ibarətdir məni qısqandırmayacağımsız.

–İzah edin görüm bununla nə demək istəyirsiniz?

–Demək istəyirəm ki, bir neçə qadına evlənməyəcəksiniz.

–Sizin gözəlliyinizə and içirəm, qəlbimi heç bir kəsə verməyəcəyəm.

–Üçüncü şərtim budur: Şimali Azərbaycan Təbrizə yox, bilavasitə əlahəzrətin özünə, yəni Həmədana tabe olmalıdır.

–Əcabə, Qızıl Arslan sizin atanıza qarşı bir hörmətsizlik etmişdirmi?! Onunla öz aranızda düşmənçilik yaratmaqdan məqsədiniz nədir?! Hərgah siz Qızıl Arslanın nə qədər aqıl tədbirli, alim, mərhəmətli və əliaçıq bir hökmdar olduğunu bilsəydiniz, yəqin ki, bu şərti heç vaxt irəli sürməzdiniz. O ki, qaldı Şimali Azərbaycanın bilavasitə Həmədana tabe olması, onsuz da bütün məmləkətlər paytaxtımıza tabe olmalıdır. Gözəl Qətibə bundan əmin ola bilər.

–Dördüncü şərtim, Nizami şairə olan hörmətinizə təğyir verməkdən ibarətdir. Çünki, haman şair mənim babam Əmirəlmöminin dostu deyildir.

–Mən onunla bir kərə görüşdüm, zənnimcə daha görüşməyəcəyəm.

–Beşinci şərtim, mənim atamın şairi Əbül-Ülanı mükafatlandırmaqdan ibarətdir. Ancaq Nizaminin özü də mükafat verildiyi zaman məclisdə iştirak etməlidir.

–Heç bir etirazım yoxdur.

–Altıncı şərtim, istədiyim zaman Gəncədə yaşamaq ixtiyarına malik olmaqdır.

–Bu da qəbulumdur.

–Yeddinci şərtim bundan ibarətdir: Şimali Azərbaycan işlərinə baxıldığı zaman mən də iştirak etməliyəm.

Bu göstərdiyim şərtlər Atabəy tərəfindən qəbul olunarsa, mən əlimi də, qəlbimi də əlahəzrətin sərəncamına verməyə hazırım.

Atabəy qızın göstərdiyi şərtlərin heç birini rədd edə bilmədi, çünki o öz aarşısında yalnız sadə bir gözəl deyil, nadir bir möcuzə durduğunu hiss edirdi.

Qətibənin parlaq alnına tökülən səkinəvi⁸ qara tellər və tellərin üzərinə taxılmış brilyantlı ay-ulduz⁹ salonda yanmaqda olan yüzlərcə şamların işığına gözəl qızın çöhrəsində cəm edirdi.

Qətibə özünü düzəldərək bütün gözəlliyini Atabəy qarşısında nümayiş etdirdi. Atabəy özünü unudaraq ağzından bu sözləri çıxartdı:

–Hamısını qəbul edirəm! Sözüüm yoxdur, mənim mələkəm!

M.S.Ordubadi

Lüğət:

Tək-tənha – одинокий

İntizar – ожидание

Təxir – острочка, задержание

Kəniz, cariyə – служанка, рабыня

Xəyal – мечта, иллюзия, утопия

Sükutu pozmaq – нарушить тишину

Əlahəzrət – его происхождение

Əmmamə – тюрбан, чалма

İqbal – судьба

Nəcabət – нежность

Tac – корона

---

⁸ Səkinəvi telləri Hüseyn qızı, İraq-Ərəb hökmdarı Məşəd ibn Zubeyrin qadını Səkinə ixtira etmişdir. “Əbülfəda”, cild 1.

⁹ Xəlifə nəslinə mənsub qadınlar saçlarına brilyantlardan düzəlmiş ay-ulduz taxırdılar.

İradə – воля

Malikanə – усадба, вилла

Həşəmətli – уважаемая

Mələkə – леди, ангель

Qısqanmaq – ревновать

Təğyir – изменение

Etiraz – возражение

Nümayiş etdirmək – демонстрировать

FEİLİN KƏMİYYƏT KATEQORİYASI

Feilin kəmiyyət kateqoriyası iş, hal və hərəkətin icraçısı olan şəxslərlə, onların bilavasitə kəmiyyəti ilə bağlıdır. Bu mənada kəmiyyət kateqoriyası xəbərlik, mənsubiyyət və şəxs kateqoriyalarına oxşayır. Məsələn,

I şəxs	
<i>Tək:</i>	<i>Cəm:</i>
<i>am, əm, im, in, um, üm</i>	<i>aq, ək, ıq, ik, uq, ük</i>
II şəxs	
<i>Təkdə:</i>	<i>Cəmdə:</i>
<i>san, sən, in, in, un, ün, sın, sin, sun, sün</i>	<i>ın, in, un, ün, sınız, sizin, sunuz, sünüz</i>

Məlumdur ki, III şəxs cəmi göstərmək üçün xüsusi şəkilçi yoxdur. Buna görə də III şəxs təkdə olan *sın, sin, sun, sün* şəkilçilərinə *lar, lər* artırmaqla III şəxs cəm formasını almaq olar.

Tapşırıq 108. Yuxarıda verilmiş şəkilçilər üzrə feillər düzəldib onları cümlədə işlədin. Cümlələri dəftərinizə köçürün.

Şah İsmayıl Xətai (1487–1524)

Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan xalqının görkəmli ədibi, öz xalqını, vətəni alovlu bir məhəbbətlə sevən dövlət xadimi, cəsur və qorxmaz bir sərkərdəsi olmuşdur. Azərbaycan tarixində dəyərli bir yer tutan Səfəvi

dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətai Şərqdə görkəmli siyasət xadimi kimi tanınırdı. Şah İsmayıl 1502-ci ildə özünü imperator elan etdikdən sonra Şirvan, Qarabag, Naxçıvan və başqa yerləri öz hakimiyyətinə birləşdirdi. Təbrizi özünün paytaxtı elan etdi. Azərbaycan və İran hüdudlarını aşaraq Ş.İ.Xətai Mərənd, Diyar-Bəkir vilayətlərini, az sonra Bağdad da daxil olmaqla bütün İraqı öz hakimiyyətinə qatdı. Beləliklə, Azərbaycan dövlətinin ərazisi Özbəkistanla, qərbdə isə Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəd oldu. Lakin təəssüflər olsun ki, həmişə türklər bir-biri ilə çəkişməyə hazır olmuşlar. Leqal və qeyri-leqal düşmənlərin təhriki ilə 1514-cü ildə Çaldıran düzündə Sultan Səlimlə aparılan müharibədə bu qeyrətli sərkərdə odlü silahın qarşısına qılıncla çıxdığı uçun məğlub oldu. Şah İsmayıl Xətai ilk dəfə Azərbaycan dilini dövlət dili elan etmiş, sarayda yalnız azərbaycanca yazanları saxlamış, alim və şairlərə, rəssamlara xüsusi qayğı ilə yanaşmışdır.

Tapşırıq 109. Şah İsmayıl Xətai haqqındakı məlumatı öyrənin.

Tapşırıq 110. Ş.İ.Xətəinin “Dəhnamə” poeməsindən verilən parçada feilləri seçib xarakterini göstərin. Şeiri əzbərləyin.

Quzladı qoyun, töküldü döllər,
Yaylağ həvəsini qıldı ellər.
Düşmən qanıtək qızardı hər su,
Ötkün saruya yeridi ahu.

Bir-birini qovur keyiklər.
Bala dölümünü qılır peyiklər.
Durmuş çəmən üzrə sərv ayağa,
Qılmağa təməşə solü sağa.
Gül doxtərinin ərusu yetmiş,
Gülgün duvağın başına örtmüş
Ahu quzu doydurub uyutdu,
Oğurlanıb özü ota getdi.
Səhrayə buraxdı nafa ahu,
Xaki siyəh oldu müşki-xosbu.
Durna uçuban çəkib həvadə,
Gedər ünü qırx agac ziyadə.
Bağrı qaranın qarardı bağrı.
Şahbaz ona varanda doğrı.
Quşlar yuvadan uçurdu bala,
Ahu yenə süd verər gözala.
Çıxdı günəşə yer əjdəhası,
Buynuzunu saldı dağ buğası.
Hər bir çiçək üstə qondu zənbur,
Dövşürməğə çıxdı danəsin mur.
Hər şey günəşə qurutdu yaşın,
Qövsü-quzey açdı tər qumaşın.
Şəb cü-cü edər ağacda sərçə,
Uçanda, qonanda beylə sərçə.
Yaprağı ağaclar üstə lərzan,
Kimisi çu tir, kimisi peykan.
Şah tuti oxur şükür kəlamin,
Qənd ilə pür etdi bəndü damin.
Döndü vətəninə cümlə quşlar,
Gəldi yuvasına qurla quşlar.

Ş.İ.Xətai

Lügät:

Döl – плод, отродье

Su (burada) tərəf – сторона

Ahu – газель

Keyik – газель

Sərv – кипарис

Doxtər – девочка

Duvaq – вуаль

Uyutmaq – уложить, усыплять

Bala – высоко

Zənbur – пчела

Mur – муровей

Qövsü-qüzeh – радуга

FEİLLƏRDƏ TƏSİRLİK KATEQORİYASI

Təsirlilik və təsirsizlik feilin əsas əlamətlərindən olub, onu başqa nitq hissələrindən fərqləndirir.

Переходность и непереходность является основным признаком глагола. Он отличает глагол от других частей речи.

Təsirlilik feilin – yəni iş və hərəkətin özündən sonra obyekt tələb etməsi ilə bağlıdır. Bəllidir ki, iş və hərəkət həmişə nəyinsə üzərində baş verir və ya nəyəsə təsir edir. Başqa sözlə desək, belə feillər özlərinə təsir obyektini tələb edir və özündən sonra *kimi, nəyi* (təsirlik hal suallarını) sualları tələb edir. Məsələn, *görmək* – nəyi *aparmaq* – nəyi, *çağırmaq* – kimi, *axtarmaq* – kimi və s.

Hal və vəziyyət bildirən feillər isə özündən sonra təsir obyektini tələb etmir. Belə feillər təsirsiz olur. Yəni təsirsiz feillər təsirlik halı və onun suallarını tələb etmir. Məsələn, *baxmaq, oturmaq, yatmaq, uzanmaq, qalmaq, utanmaq, barışmaq* kimi hal və vəziyyət bildirən feillər təsirlik halı kimi, *nəyi* sualı tələb etmirlər. Lakin onları çox asanlıqla xaraktercə dəyişmək olar. Yəni təsirli feilləri təsirsiz, təsirsiz feilləri təsirli etmək olar. Bunun üçün onlara müxtəlif şəkilçi artırmaqla növünü dəyişmək lazım gəlir. Məsələn, *oturmaq* – təsirsiz, *oturtmaq* – təsirli; *yatmaq* – təsirsiz, *yatırtmaq* – təsirli; *görmək* – təsirli, *görünmək* – təsirsiz; *bilmək* – təsirli, *bilinmək* – təsirsiz.

Tapşırıq 111. Aşağıdakı təsirli feillərdən təsirsiz, təsirsiz feillərdən təsirli feillər düzəldib cümlədə işlədin. Cümlələri dəftərinizə yazın.

Təsirli feillər: *Dadmaq, sürümək, qaşmaq, yumaq, asmaq, oyatmaq, boyamaq, tutmaq.*

Təsirsiz: *Durmaq, ölmək, yaşamaq, dolaşmaq, sərirləmək, gəlmək, gülmək, baxmaq, yağmaq.*

Tapşırıq 112. Aşağıdakı mətnə verilmiş feilləri təsirlidən təsirsizə və əksinə çevirin. Mətni öyrənin.

Süfrə qaranlıq düşənə qədər davam etdi. Bağdad gecəsinin qara saçlı qızı qara ipək əbasını üstünə saldığı zaman qadın da qara saçları gözünün üstündən kənara ataraq Fəxrəddini dərin nəzərlərlə süzürdü. Qadının qarşısında iyirmi beş yaşlı və kişiliyə məxsus xüsusiyyətlirin hamısını mənimsəmiş gözəl, yaraşığı, ədəbli, məlumatlı və mədəni bir gənc oturmuşdu.

Bağdad mühitində böyümüş, əsrinin incəsənət sahəsində ən yüksəklikləri əldə etmiş, bir şair qəlbi kimi həssas qəlbə malik olan bu qadın Fəxrəddin kimi vüqarlı və zəngin bir gənci sevməyə bilərdimi?! Hələ Fəxrəddinin Bağdadda bərabəri olmayan bir qadına, bir gözələ baxmaması da, qadının Fəxrəddinə olan meyl və marağını coşdururdu, çünki Fəxrəddin öz məqsədini uduzmamaq üçün qadına qarşı ehtiyatlı və etinasız davranırdı. Fəxrəddinin fikrincə qadına öz sevgi hissələrini

duydursaydı, qadın onu başqalarına qısqanacaq və Dilşadın tapılması işinə əngəl törədə biləcəkdə.

Dürrətülbağdad cariyəsi Teyyibəni səslədi:

–Teyyibə, sən də, Müəllə da, Bəşarət də hazırlanın, mən bu gecəni ağanın xidmətinə və Dəclənin səyahətinə sərf edəcəyəm, – dedi.

Qaranlıq hər tərəfi bürümüşdü. Fəxrəddinlə xanım və üç nəfər də cariyə Dəclə çayının kənarına düşdülər. Gəmilərdən ən birinci sinifli olan bir gəmini çağırdılar. Gəmi körpüyə yanaşarkən qadın:

–Bizdən başqa heç bir kəsi götürməyəcəksən, – dedikdə ərəb:

–İtaətimiz var, – deyərək taxtanı qoydu.

–Cariyələr yanlarıncə götürdükləri hazırlığı yelkən gəmisinin kiçik mizi üstə döşədilər. Qadın baş örtüsünü götürüb cariyəsinə verəndən sonra səyahətə lazım olan bütün vasitələri sahmana salmağa başladı və Fəxrəddinə tərəf dönüb:

–Mənim ağam! Allaha and olsun, on beş ildən bəri səyahət məqsədi ilə bir dəfə də olsa gəmiyə oturmamışam. Bədbəxtliyimin tarixi on beş ilə çatır. Hələlik o tarixi sizə danışmayacağam, çünki insan nə qədər daşürəkli olursa olsun yenə də mənim bədbəxtliyim tarixindən kədərlənə bilər. Hərgah dostluğumuz davam edərsə, basıma gələn hadisə haqqında sizə danışaram. Hələlik Bağdad gecəsinin Dəclə səyahəti üçün hər nə lazımsa yerinə yetirəcəyəm. On beş ildən bəri Dürrətülbağdadın səsini eşitməyən Bağdad şəhəri bu gecə əziz qonağın şərəfinə düzələn səyahətin səbəbinə haman səsi eşidəcəkdir.

M.S.Ordubadi

Lügət:

Əba – manto

Dərin – глубокий, внушительный

Mənimsəmək – усвоить

Yaraşıqlı – красивый, изящный

Mühit – среда, условие

Meyl – уклон, стремление

Coşdurmaq – разгорячиться, выходить из себя

Uduzmaq – проиграть

Etinasız – невнимательный

Cariyə – служанка

İtaətimiz vardır – повинуемся вам

FEİLİN TƏRZ KATEQORİYASI

Rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində feilin tərzini göstərmək üçün xüsusi əlamət yoxdur. Bu səbəbdən də bu mövzu haqqında geniş bəhs edilmir. Məsələn, *getdi* ilə *gedirdi* sözü arasında yalnız davamlılıq, bitməmişlik özünü göstərir. İndiki zaman feillərində isə *maqda*, *məkdə* şəkilçiləri iş və hərəkətin davam formasını – məzmununu ifadə edir. Məsələn, *yazıram–yazmaqdayam*, *oxuyuram–oxumaqdayam*.

Dilimizin tarixində davam forması bildirmək üçün *durmaq* feilindən istifadə edilmişdir. Məsələn, *yazıb dururam*, *yaza dururam*.

Bu forma müasir tatar dilində də saxlanmaqdadır. Məsələn,

Sin nişlisin? (sən nə edirsən?).

Min oturub duram (Mən oturmuşam və ya oturmuş vəziyyətdəyəm).

NÖV KATEQORİYASI

Feilin mürəkkəb kateqoriyalarından biri də növ kateqoriyasıdır. Feilin növləri əsasən subyekt, obyekt və iş görən (fail) arasındakı münasibətlərin müxtəlifliyi ilə fərqləndirilir. Əlbəttə, belə münasibət müxtəlifliyi semantik-qrammatik mənalarda öz əksini tapır. Əks təqdirdə, onları formal cəhətdən fərqləndirmək olmaz. Əgər iş görəni **S**, üzərində iş görülən obyekt **O**, işi isə **P** ilə işarə etsək, onda **S – O – P**-nin bir-birilə qarşılıqlı münasibətlərinin müxtəlifliyi əsasında məna növlərini müəyyənləşdirmək asan olar. Bu münasibətlərə görə feillər aşağıdakı məna növlərinə ayrılır:

1.Məlum növ;

2.Məchul növ;

3.Qayıdış növ;

4.Qarşılıqlı növ;

5. İcbar növ.

MƏLUM NÖV (Действительный залог)

Məlum növdə, adından göründüyü kimi, iş görən məlum olur.

При действительном залоге субъект действия известен.

Əgər heç bir növ şəkilçisi iştirak etmirsə, deməli feil məlum növdədir. İş görən məlumdur. İş görənin subyektinin məlum olması onun cümlədə mütləq iştirak etməsi deyil. Yəni **S–P** formulunda **P**–nin işinin forma və məzmunundan **S**–subyekt anlaşılır. Məsələn, *gəldim* xəbərinin işlənməsi zamanı daha *mən* sözünün subyektinin işlənməsinə ehtiyac yoxdur. Çünki xəbərdə artıq şəxs, subyekt forma olaraq ifadə edilmiş olur.

Mən yazdım – yazdım.

Sən gəldin – gəldin.

O danışdı – danışdı.

Bu cümlələrdə işlənən feillərin hamısı məlum növdədir.

Təpşiriq 113. Aşağıdakı bayatılarda feilin məlum növlərinə və xarakterinə fikir verin, bayatıları öyrənin.

Əzizim xara bağlar,
Qailbdır xara bağlar.

Mən olsəm yar ağlasın,
Özgələr xarab ağlar.

Əzizim oxuma gəl
Corabın toxuma, gəl
Gündüzdür görəmmirəm,
Gecələr yuxuma gəl.

Əzizim qovur məni,
Yada sal, qovur məni.
Yaxşı dost yaman gündə,
Qapıdan qovur məni.

Əziziyəm, oxşama,
Həzin ağla, oxşama.
Qəribin dərdi artar
Gün dönəndə axşama.

Əzizim alma məndən,
Bağ səndən, alma məndən.
Dərmanım sənin olsun,
Dərdini alma məndən.

Lügət:

Xar (tikan) – колючка

Xarab (burada) – испорченный не от души,
неохотно

Qovur – жарь

Qovmaq – гонять, выгонять

Oxşamaq (burada) – плакать

MƏCHUL NÖV

(Страдательный залог)

Məchul növdə iş görən məlum olmur. Yəni **O–P–S=?** formulu üzrə obyekt, iş görən məlum olur. Subyekt isə məlum olmur. Məsələn, *Məktub yazıldı.*

Məchul növün formal əlamətləri – şəkilçiləri bunlardır: *ıl, il, ul, ül; in, in, un, ün.* Məsələn, *Meyvə dərildi, paltar sərildi.*

При страдательном залоге предмет подвергается действию. Например, поле пашется трактором.

Tapsırıq 114. Yuxarıdakı şəkilçilərin hər birinə aid bir məchul növ feil düzəldib cümlədə işlədin və dəftərinizə yazın.

QAYIDIŞ NÖV (Возвратный залог)

Qayıdış növdə obyekt üzərində görülən iş subyektin özü üzərində icra edilir. **O–S** formulu üzrə obyektlə subyekt birləşmiş olur. Qayıdış növlə məchul növün şəkilçiləri bir–birinə oxşayır. Ona görə də çox vaxt onları ayırd etmək çətin olur. Qayıdış növün şəkilçiləri bunlardır: *ın, in, un, ün: ii, il, ul, ül: ış, iş, uş, üş.*

При возвратном залоге действие производится над субъектом.

Yuxarıda dediyimiz kimi, formasından çıxış edərək məchul növlə qayıdış növü ayırd etmək çətin olur. Məsələn,

*Həyatdəki torpaq daşındı.
Aidə fikrindən daşındı.
Afət yeganəni görcək götürüldü.
Yuyulmuş paltar sərildi.
Şakir üzü üstə yerə sərildi.*

Bu misalların birincisində feillər məchul, ikincilərdə qayıdış növdədir. Formaca eyni olan bu feilləri necə ayırd etməli? Yenə obyekt və subyekt münasibətinə müraciət edək Birinci halda subyekt yoxdur. Yəni **S=?**; ikinci halda isə subyektlə obyekt eyniləşmişdir. Yəni iş subyektin öz üzərində görülür. Buna görə də bu feillər qayıdış növ hesab edilməlidir: **S→O**.

Tapşırıq 115. Qayıdış növ şəkilçiləri ilə moçul növ şəkilçiləri eyni olan beş cümlə tərtib edin. Onların fərqlini göstərin, cümlələri dəftərinizə yazın.

QARŞILIQLI NÖV

(Взаимно-возвратный залог)

Qarşılıqlı növdə iş və hərəkət iki subyekt arasında baş verir. Bu növün qayıdış növə oxşar cəhəti ondan ibarətdir ki, burada da forma və əlamət **ış, iş, uş, üş** və **laş, ləş**. Məsələn,

yazmaq – yazışmaq, vurmaq – vurusmaq, döymək – döyüşmək, söymək – söyüşmək, sözləşmək, gücləşmək (güləşmək bu sözdəndir) dirəşmək və s.

При взаимно–возвратном залоге действие происходит между двумя субъектами.

Tapşırıq 116. *ış, iş, uş, üş* şəkilçiləri ilə dörd misal qayıdış növə aid, dörd misal da qarşılıqlı növə aid cümlə tərtib edib, dəftərinizə yazın. Bundan əlavə *laş, ləş* ilə düzələn sözlərlə də misallar tərtib edib dəftərinizə yazın.

Qarşılıqlı növün müştərək forması da vardır ki, burada bir neçə subyektin iştirak etdiyi göstərilir. Məsələn,

Quzular mələşdi, uşaqlar gülüşdü və s.

İCBAR NÖV (Приудительный залог)

Feilin icbar növündə iş, hal-hərəkət bir başqasına icra etdirilir. Əslində burada iki subyekt olur. **S–P–S** formulu belə mənalandırılır. Subyekt işi başqa subyektə icra etdirir. Yeni birinci subyekt passiv, ikinci subyekt aktiv–fəal olur; çünki iş görən odur. İcbar növün şəkilçiləri aşağıdakılardır: *dır, dir, dur, dür; dırt, dırt, durt, dürt*. Məsələn,

*Həsən məktubu yazdırdı.
Qurban məktubu oxutdu.
Çingiz Rəhimi öldürdü.*

При принудительном залоге действие совершается принудительным субъектом.

Tapşırıq 117. Feilin icbar növünə aid 8 misal tərtib edib dəftərinizə yazın.

Tapşırıq 118. “Ağ eləmə” hekayəsindən verilən parçada feilin növlərini seçib qruplaşdırın. Mətnin məzmununu öyrənin.

Ağ eləmə (bir parça)

Əvvəlcə rayon mərkəzindəki tacirlər klubuna getdilər. Avtomobildə gələn üç nəfər tacirlərin qarşısında

onların dərdlərini dinləmək üçün hazır dayandı. Osman bəy, əlində qələm, qeyd dəftərçəsi açıq halda dedi:

–Buyurun, əfəndim. Sizləri dinləyirik. Bildiyimiz kimi, biz bura sizinlə təmas etməyə, dərdlərinizi dinləməyə gəldik.

Tacirlərdən biri:

–Bizimlə təmas etmək üçün buraya qədər zəhmət çəkdiyinizə görə arkadaşlarımız adından çox təşəkkür edirəm. Amma bizim heç bir dərdimiz yoxdur.

Osman bəy iki arkadaşına, iki arkadaşısı da Osman bəyə baxdı.

Osman bəy:

–Əlbəttə, – dedi. Mən sözgəlişi dərd dedim. Yoxsa dərdiniz olmadığını biz də bilirik. Amma necə də olsa, xırda–xuruş şikayətləriniz olar də...

Tacirlərdən başqa birisi:

–Çox rica edirəm, – dedi. Sizi heç cür başa düşmürük. Yoxsa bizdən söz almaq istəyirsiniz, hə?

Tacirlərdən biri də:

–Adresi səhv salmışınız, bəy əfəndi, – dedi, – Şükür olsun ki, bizim heç bir şikayətimiz yoxdur.

Osman bəy çaş-baş olmuşdu.

–Əlbəttə, əlbəttə, – dedi, – mən demədim ki, şikayətiniz var, ya yox?

Bunu deyib arkadaşlarına üz tutdu:

–Elə deyilmi bəylər? Biz bəyəm soruşduq ki, şikayətiniz var, ya yox, hə?

İkisi də birdən:

–Düz deyirsən, – dedilər.

Osman bəy:

–Bəlkə bir əyər-əskiyiniz, istəkləriniz var? – deyər qorxa–qorxa soruşdu.

–Çox şükür ki, hər şey yaxşıdır, hər şey qaydasındadır. İstədiyimiz kimi idxalat yapırıq. Nə qədər istəsək kredit alırıq.

Osman bəy yavaşca:

–Ağ eləmə də, – dedi. – O qədər də deyil. Düz deməyinə düz deyirsən. Amma lap elə də deyil. Biz özümüz sıxıntı çəkirik.

Tacir sözünə davam etdi:

–Bol valyutamız var. İstədiyimiz qədər ixracat da yapırıq. Heç bir zaman bu qədər qazanmamışdıq.

Osman bəy yavaşca:

–Ağ eləmə də. Vallahi çaşıb qalmışam. Düz deməyinə düz deyirsən. Amma lap elə də deyil axı.

***

Osman bəylə iki arkadaşı başqa bir iclasa getdilər. Bu iclasda az maaş alanlar vardı.

Osman bəy:

–Hörmətli yurddaşlar? – dedi. Biz bu gün buraya sizin dərdlərinizi, şikayətlərinizi dinləmək üçün gəldik.

Bir qadın yerindən atıldı:

–Bu nə deməkdir? Nə şikayət? Nə dərd? Siz nə danışırsınız?

Osman bəy çaşıb qaldı.

–Yəni, – dedi, – heç bir şikayətiniz yoxdur?

Bir kişi:

–Yoooox... – dedi. – Şükür olsun, hamımız yaxşıyıq. Güzəranımız qıydasında, qazancımız çox yaxşı.

–Allah... allah... Biz özümüz axı....

–Xeyr, əfəndim. Biz çox əntiqəyik. Gələcəyimiz parlaqdır. Şükürlər olsun.

–Ağ eləmə də... Elə də deyil axı... Yəni, şey, düz deyirsən, əlbəttə. Amma lap elə də deyil axı... Ağ eləmə də...

***

Osman bəylə iki yoldaşı bir həmkarlar təşkilatına getdilər. Fəhlələr qarşısında Osman bəy:

–Vətəndaşlar! – dedi. – Bizimlə açıq-aşkar söhbət edə bilərsiz. Biz bura sizin dərdlərinizi, şikayətlərinizi dinləməyə gəldik.

Fəhlələrdən biri:

–Nə deyirdiniz? – deyə soruşdu.

–Yəni... Məsələn, maaşınızın azlığı, iş saati, sağlamlığınızın vəziyyəti.

–Bəy əfəndi, çox xahiş edirik! Allaha çox şükür, hər şey yaxşıdır. Şadlığımıza şitlik eləməyəcəyik ki,... Məsələn, mən hər ay 300 lirə pul qoyuram kassaya. Necədir səninçin?

–Allah... allah...Yəni sizin heç bir şikayətiniz yoxdur?

–Əlbəttə yoxdur.

–Ağ eləmə də...

Əziz Nesin

Lügət:

Təmas etmək – связываться

Arkadaş – товарищ

Rica etmək – просить

Şikayət – жалоба

Əyər-əksik – недостаток

İdxal – импорт

İxrac – экспорт

Qazanc – заработок

FEİLİN ZAMANA, ŞƏXSƏ, KƏMİYYƏTƏ GÖRƏ DƏYİŞƏN (TƏSRİFLƏNƏN) FORMALARI

Zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmə parametri ilə feilləri iki qrupa bölmək olar. Bir qrup feillər zamana, şəxsə görə dəyişir. Bir başqa qrup isə bu parametrlərlə dəyişmir. Feilin zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən–təsriflənən formaları aşağıdakılardır.

1. *Əmr forması* (повелительное наклонение).
2. *Xəbər forması* (изъявительное наклонение).
3. *Vacib forması* (обязательное наклонение).
4. *Lazım forması* (наклонение необходимости).
5. *Arzu forması* (желательное наклонение).
6. *Şərt forması* (условное (сослагательное) наклонение).

Təsriflənməyən formaları isə aşağıdakılırdır

–*Məsdər forması*.

–*Feili sifət*.

–*Feili bağlama*.

Bu formalar haqqında ayrıca bəhs edək.

ƏMR FORMASI

Feilin əmr forması, əsasən, ikinci şəxsə aid olur. Mənaca gələcək zamanı bildirir. Əmr formasının xüsusi şəkilçisi yoxdur. Feillərin kökü elə əmr formasının özüdür. Məsələn, *get, gəl, oxu, bil*.

В Азербайджанском языке повелительные наклонения образуются на основе корня глагола.

Feilin əmr forması şəxs səkilçiləri qəbul edə bilər. Onda şəkilçinin hansı şəxsə aid olduğunu bildirir.

I şəxs – *im, in, um, üm*, – *aparım, yazım, gəlim*

II şəxs – şəkilçisi yoxdur. Feil kökləri II şəxsin əmr formasında olur. Məsələn, *apar, yaz, oxu, gəl*.

III şəxs tək: *sın, sin, sun, sün* – *aparsın, yazsın, oxusun, gəlsin*.

III şəxs cəm: *ın, in, un, ün* – *alın, gəlin, oxuyun, götürün, bilin*.

I şəxs cəmdə: *aq, ək* – *Gələk, oxuyaq, alaq, bilək*.
Məsələn,

*Getmə Tərsa balası, mən də sənə sayə gəlim,
Damənindən yarışım, mən də kəlisayə gəlim.
Ya sən islamı qəbul eylə, mənim dinimə gəl,*

Ya mənə təlim elə, məshəbi İsayə gəlim. (Şəhriyar)

*Xan deyir: Vidadi gəlsin,
Sarayda yaşasın, burda yüksəlsin. (S.Vurgun)*

Tapşırıq 119. Əmr formasının bütün şəxsləri və şəkilçiləri üzrə cümlələr tərtib edin və dəftərinizə yazın.

Tapşırıq 120. Aşağıdakı lətifələrdə əmr formasında olan feilləri seçib dəftərinizə yazın. Lətifələri öyrənin.

İçməyi sevən bir kişi həkimin məsləhətini eşitdikdən sonra evə qayıtdı.

Arvadı soruşdu:

–Həkimdən soruşdunmu ki, içməyi necə tərgidəsən?

O cavab verdi:

–Dedi pivə içmək olmaz.

–Bəs araq, konyak?

–Soruşmadım.

–Nə üçün.

–Qorxdum onları da qadağan edə.

***

Həkim: Xanım, məndən əvvəl özünü bir həkimə göstərmisən?

Qadın: Bəli, sizin qarşınızda yaşayan həkimə.

Həkim: Bəs o sənə hansı axmaq məsləhəti verdi?

Qadın: Dedi özümü bir sizə göstərim.

***

Bir kişi həkimin yanına gəlib deyir:

–Doktor, səhərdən özümü pis hiss edirəm.

–İştahanız varmı?

–İştaham çox yaxşıdır.

–Bəs yuxunuz?

–Yuxum da çox yaxşıdır.

–Sakit olun, mən sizə elə dərman yazaram ki, tezliklə bunlar keçib gedər.

***

Bir arvad çox uzun bir çubuq düzəldib siqar çəkirdi. Ondan soruşdular:

–Bu necə siqaret çəkməkdir?

–Həkim mənə deyib ki, siqardan uzaq olum.

***

–Həkim arvadımın baş ağrısını söz ilə müalicə etdi.

–O necə sözdür?

–Həkim dedi ki, belə baş ağrıları bir qayda olaraq 40 yaşdan sonra başlayır. Arvad o saat baş ağrısının keçdiyini boynuna aldı. Daha o gündən bəri bir dəfə də olsun arvad başağrısından şikayət etmədi.

XƏBƏR FORMASI

Feilin xəbər forması iş və hərəkətin bu və ya digər şəxs tərəfindən müəyyən zaman daxilində baş verdiyini göstərir. Bu səbəbdən də özünün xüsusi şəkilçisi olmayan xəbər forması zaman və şəxs şəkilçilərinin birlikdə götürülməsi ilə tanınır. Feilin zaman və şəxs kateqoriyalarından danışanda bəhs etdiyimiz kimi:

I şəxs təkdə: *gəlirəm, oxuyum, gələcəyəm*

II şəxs təkdə: *gəlirsən, oxu, gələcəksən*

III şəxs təkdə: *gəlir, oxudu, gələcək*

I şəxs cəmdə: *gəlirik, oxuyuruq, gələcəyik*

II şəxs cəmdə: *gəlirsiz, oxudunuz, gələcəksiz*

III şəxs cəmdə: *gələcəklər (gələrlər) oxudular, gələrlər.*

<p>В Азербайджанском языке изъявительное наклонение глагола образуется по модели глагол+аффиксы времени+аффиксы категория лица.</p>

Tapşırıq 121. Xəbər formasının bütün zamanlar və şəxsləri üzrə misallar seçib dəftərinizə yazın.

Tapşırıq 122. Yunus İmrə haqqındakı məlumatı öyrənin.

Yunus Əmrə (1240 –1321)

Yunus Əmrə təqribən 1240-cı ildə Şakariya vilayətinin Sarıköynək kəndində anadan olmuş, 1320-ci ildə Konya şəhərində vəfat etmişdir. Yunus Əmrə Türkiyədə sufi ədəbiyyatının ən böyük nümayəndəsi olmuşdur. O, başqa sufilər kimi, Suriyaya, İrana, Azərbaycana səfər edərək öz sufi ideyalarını təbliğ etmişdir. Şairin divanı və 562 beytdən ibarət məsnəvi şəklində yazılmış “Nəsihətnamə”si vardır. Yunus Əmrə şeirlərini əsasən heca vəznində, aşıq şeiri tərzində yazmış və sazla oxumuşdur. O, şeirlərində allaha məhəbbət, allah–ədalət yolu tutmaq, ədalətsizliyə qarşı barışmaz olmaq kimi ideyalar təbliğ edirdi. Onun yaradıcılığı türk, habelə Azərbaycan şeirinin inkişafına çox güclü təsir göstərmişdir. Onun şeir dili çox sadə və anlaşılıqdır.

Tapşırıq 123. Yunus Əmrənin aşağıdakı şeirində feilin xəbər formasını tapın, dəftərinizə yazın. Şeirin forma və məzmunca Nəsimi şeirinə yaxın olduğuna diqqət edin. Şeiri əzbərləyin.

Əvvəl mənəm, axır mənəm,
Canlara can olan mənəm,
Azıb yolda qalmışlara
Hazır mədəd qılan (Kömək əli verən) mənəm.

Dəxi əcəb aşıqlərə
İqrarü din, iman oldum,
Xəlqın könlündə küfr ilə
İslam ilə iman mənəm.

Xəlq içində dirlik düzən,
Dörd kitabı doğru yazan,
Ağ üstünə qara düzən.
O yazılan Quran mənəm.

Yunus deyil bunu deyən,
Kəndüligidür (Öz varlığıdır) söyləyən.
Kafər olur inanmayan,
Əvvəl axır, haman mənəm.

Bu şeir isə gəraylıdır. Bu da aşiq şeiri vəznindədir.
650 il əvvəl yazılmasına baxmayaraq bu gün də sox
asanlıqla başa düşülür.

Aşağıdakı şeirdə feil formalarına aid linqvistik təhlil
aparıb şeiri əzbərləyin:

Ay sallanıb gedən dilbər,
Yoluna qurban olduğum,
Əylən bir az tanış olaq,
Dilinə qurban olduğum.

Sabahdan rast gəldim yara.
İşimdən oldum avara,
Ayağını qoyan yerə.
Tozuna qurban olduğum.

Soyuq sular axar dağda,
Qan bənövşə bitər bağda,
Saralıb yatacaq çağda
Nazına qurban olduğum

Qaracoğlan söylər daim,
Yarla necə olur halım,
Anası bir qatı zalım,
Qızına qurban olduğum.

Yunus Əmrə

FEİLİN VACİB FORMASI

Feilin vacib forması iş, hal və hərəkətin gələcəkdə icrasının vacib olduğunu bildirir. Formal əlaməti isə *malı*, *məli* şəkilçiləridir. Vacib forma bütün şəxslər və zamanlar üzrə təsrif oluna bilir. Məsələn,

Mən almalıyam
Sən almalısən
O almalıdır

Biz almalıyıq
Siz almalısınız
Onlar almalıdırlar

Обязательное наклонение в русском языке отсутствует. В Азербайджанском языке обязательное наклонение образуется по модели: глагол + (malı, məli) +аффиксы категории лица.

Tapşırıq 124. Feilin vacib formasını düzəldən şəkilçilər vasitəsilə keçmiş və gələcək zamanda işlənmiş misallar tərtib edin, cümlədə işlədin. Cümlələri dəftərinizə köçürün.

Mələkə bunu yaxşı bilməlidir ki, Qızıl Arslan mənim qardaşım və Azərbaycanın hökmdarıdır.

M.S.Ordubadi

FEİLİN LAZİM FORMASI

Feilin lazım forması, adından da göründüyü kimi, iş, hal və hərəkətin icrasının gələcəkdə lazım olduğunu bildirir. Bu forma feil köklərinə *ası*, *əsi* şəkilçiləri artırmaqla düzəlir. Məsələn,

gələsiyəm, alasısan, biləsidir.

Keçmiş zamanda: *gələsi idim, alası idiim, biləsi idi.*

Наклонение необходимости в русском языке отсутствует. В Азербайджанском языке наклонение необходимости образуется по модели: глагол + (*ası*, *əsi*) + аффиксы категории лица.

Tapşırıq 125. Feilin zaman formasının təsriflənmiş bütün şəkillərinə aid cümlələr tərtib edib dəftərinizə köçürün.

FEİLİN ARZU ŞƏKLİ

Feilin bu forması iş, hal və hərəkətin gələcəkdə icrasının arzu olunduğunu bildirir. Bu forma *kaş*, *barı* ədatları ilə və feil kökünə *a*, *ə* şəkilçiləri artırmaqla düzəlir. Məsələn,

*Kaş sən bizə gələsən.
Barı uşaqlar dərsə gələ və s.
Biz də ilham alağ, sevinək barı
İşıqlat bu dibsiz qaranlıqları.*

S.Vurğun

*Gəl qardaşım, gəl,
Onsuz canını almışdır əcəl
Gəl məni parçala öz əllərinlə,
Sonra baş götürüb dön bir ağ yelə.
Qayıt evimizə gözləyir anan.
Barı kor olmasın o ağlamaqdan.
Sən qayıt. Qardaşım barı sən yaşa.
Mən ölsəm də ölüm. Sən son beşiknən.*

S.Vurğun

Желательное наклонение в русском языке отсутствует. В Азербайджанском языке желательное наклонение образуется по модели: глагол + (а, ə) + аффиксы категории лица.

Tapşırıq 126. Yuxarıdakı şeirdə işlənən feillərin formalarını seçib qruplaşdırın. Şeiri əzbərləyin.

SƏRT FORMASI

Feilin şərt forması iş, hal və hərəkətin hər hansı şərtlə bağlı olduğunu bildirir. Yəni işin icrası müəyyən şərt ilə baş verə bilər. Bu formanın şəkli əlaməti *sa, sə* şəkilçiləridir. Məsələn,

*Sel gəlsə, bu körpü gedəcək.
Neylərsən əgər atan eşitsə,
Qəsd ilə sənə səyasət etsə...*

Условное наклонение означает, что действие связано с определенным условием.

Tapşırıq 127. “Vergül konfransı” hekayəsində işlənmiş feillər üzərində linqvistik təhlil apararaq feil formalarını seçin və hər formanı ayrıca qruplaşdırın.

Vergül konfransı

Neçə müddət idi ki, tələbə yoldaşım Yazıq Fağırzadəni görmürdüm. Bir gün işə gedərkən onunla təsadüfən rastlaşdım.

–Yazıq? Hə xoş təsadüf? Sən allah niyə görsənmirsən?

Dostum da məni gördüyünə çox sevindi:

–Nə yaxşı oldu ki, görüşdük! Səni elə arzulayırdım ki!

–Nə əcəb?

–Elə belə sənsizləmişdim.

Biz söhbət edə-edə mənim iş yerimə doğru gedir əziz tələbəklik illərinin unudulmaz yadigarı kimi bir-birimizdən doymaq, ayrılmaq istəmirdik. Mən artıq idarəyə çatdığımdan əl verib ayrılmalı idik. Dostum əlimi əlində bərk-bərk sıxıb – sən allah, – dedi sabah bir bizim instituta gəl.

–Nə var ki?

–Sabah elmi konfrans var. Orada yaxşı məsələlər olacaq.

–Nə konfransdır belə?

–Vergül konfransı!

–Vergülə nə konfrans?

–Xahiş edirəm sorğuya-suala tutma. Sabah bir az tez gəl. Hər şeyi sənə danışım, yoxsa konfransın mahiyyətini başa düşməzsən – deyə Yazıq zarafata keçdi.

–Yaxşı, mənim əziz Yazığım. Sabah görüşənədək, – deyib ondan ayrıldım. Amma səhərə qədər vergülə elmi konfrans həsr etmiş alimlərin xüsusi tədqiqatı haqqında düşüncələr məni rahat buraxmırdı. Ona görə də səhər konfrans başlamazdan iki saat əvvəl tələbəklik yoldaşım Yazığın yanına getməyi qərara aldım. Mənim bu dostum çox qərribə bir adam idi. Mehriban, sədaqətli, səmimi! Anlaşıqlı desək, adı xoşuma gəlmirdi. Tələbə olanda ondan neçə dəfə adını dəyişməsinə xahiş etmişdim. Amma o razı

olmamışdı ki, bu ad mənim təbiətimə çox uyğun gəlir. Ona görə də mən ona ikilikdə həmişə yazığımı Yazıq deyərdim. Nə isə. Yazıq, doğurdan da, yazıq oğlan idi...

Sabah tezdən dostum Yazığın yanına getdim. O, yoldaşlarından ehtiyat etdiyindən mənimlə dəhlizdə danışmağı qərara aldı. Biz dəhlizə çıxdıq.

–Hə, bilirəm, – dedi – səni nigaran qoymuşam.

–Doğrudan da, bu günkü konfransı vergülə həsr ediblər? Axı bu nə olan işdir? Bu ideya kimin ağına gəlib? Belə kiçik şeyə də böyük konfrans həsr edərlər? – deyə təəccübləndim.

Dostum güldü:

–Əlbəttə, o adamına baxır: hələ biimək istəsən vergülün vəziyyəti adlı sərgi də düzəltmişlər. Sərgi nə sərgi. Vergülün müxtəlif ölçüdə, müxtəlif rənglərlə çəkilmiş şəkilləri sərgini bəzəyir.

Bunlar öz yerində, belə böyük elmi məclisə camaatı kim toplayır? Yəni bu konfransın təşəbbüsçüsü kimdir?

–Kim ola bilər. Ağıncı? Bizim müdir.

–Sizin müdirin ki, mən biləsi o qədər də dərin tədqiqat qabiliyyəti yoxdur. Bəs necə olub?...

–Eh, bunun qəribə bir tarixi var. Sən allah, heç kimə deməyəsən.

Mən sirri heç kəsə deməyəcəyimə and içdikdən sonra dostum sözə başladı.

–Uzun illərdən bəri məni narahat edən bir mövzu üzərindəki axtarışlarımı ümumiləşdirib bu qərara gəlmişdim ki, elə bu işi namizədlik dissertasiyası mövzusu kimi təsdiq elətdirim. Ona görə geniş planlarımı və bəzi tədqiqat məxəzlərimi götürüb səliqə ilə qovluğa yığıb müdirimiz Haray Həşirzadənin qəbuluna getdim.

Katibə qız bir-bir adamları içəri buraxırdı. Məndən qabaq içəri girən bir oğlan da elmi-tədqiqat işi ilə əlaqədar bir məsələdən danışırdı.

İçəridən Haray Həşirzadənin nəritisi eşidildi:

–Mızıldama, de görüm, nə istəyirsən?

–Professor, xahiş edirəm, mənim namizədlik mövzumu təsdiq edəsiniz.

–Mövzun nədir, alim olmaqda məqsədin nədir?

–Mən alim olmaq üçün yazmıram. Bu mövzu çox yaxşı mövzudur.

–Ədə, – deyə Həşirzadənin harayı eşidildi – məni ələ salmısan, namizəd olanda alim olmayacaqsan?

–Yox, yoldaş Həşirzadə, məndən nə alim, allah sizi bizim başımızın üstündən əskik eləməsin ki, bizi də sizə görə tanıyırlar.

Dostum deyəsən Haray Həşirzadənin yaxşı damarından tuta bilmişdi. Ona görə də kişi əməlli-başlı yumşaldı.

–Yaxşı, mövzunun adı nədir?

–Siz məndən də yaxşı bilirsiniz ki, Olub Unudulmuşzadənin elmimizin inkişafında rolu böyük olmuşdur. Ona görə də onun həyat və yaradıcılığına elmi iş həsr etməyə dəyər.

–Yox, dəyməz, – deyə Həşirzadənin səsi ucaldı.

–Axı, professor, bizim ixtisas üzrə o, ən çox tədqiqat aparən alimlərdən biridir!

–Ədə, sən dəlilsən? Bəs mən yekəlikdə kişidən onda niyə yazmırsan? Olub Unudulmuş zadələrdən yazırsan, ölənlərdən yazırsan, hə?

–Əsəbləşməyin, yoldaş Həşirzadə, sizdən də yazacağam.

–Yəqin, mən öləndən sonra yazacaqsan tənqid eləsən də cavabını verən olmasın bisavad.

–Professor, bisavad niyə deyirsiniz?

–Çünki səni başqa adla institutdan kənara atmaq olmaz!

–Professor, axı mən nə eləmişəm ki, məni kənara atasınız?

–Hələ, indi danışdıqların sənə kənara atılmağına əsas verir. Ərizəni yaz!

Özü isə düyməni basıb müavini Lal Dinməzovu yanına çağırırdı.

–Yoldaş Dinməzov, bu əfəlin məsələsini həll edin, qoy çıxıb getsin.

Həşirzadə belə şeylərdə həddindən artıq cəsarətsiz idi, ona görə də hər şeyi Dinməzovun əli ilə edirdi. Dinməzov isə vəzifəsini bilirdi. Əlini gözünün üstünə qoyub lal-dinməz geri qayıtdı.

İndi mənim də başıma belə iş gələ biləcəyindən qorxub geri qayıtmaq istəyirdim ki, qəribə bir hadisə baş verdi.. Bir nəfər usta, görünür, təmir sənədlərinə imza etmək üçün icazəsiz olaraq başını Həşirzadənin qapısından içəri uzatdı. Alim elə qışqırdı ki, ustanın rəngi ağardı, özünə gələndən sonra qəribə bir müqayisə elədi.

–Əşi, – dedi, – Sirkdə artistlər başlarını şirin ağzına qoyur, kişi deyirəm bu müdirin kabinetinə baş uzatsınlar.

Hamı gülüşdü. Bu, katibənin acığına gəlmişindən hamını bayıra çıxardı. Məni isə içəri buraxdı. Mən içəri girəndə, açığını deyim ki, bədənim əsirdi.

–Hə, sən nə istəyirsən?

Başına gələn başmaqçı olar, deyirlər, mən özümdən əvvəlkilərdən ibrət dərsi götürmüşdüm. Ona görə də ayrı taktika ilə müdiri ələ almaq istədim.

–Professor, Sizin rəhbərliyinizlə bir elmi iş yazmaq istəyirəm.

Bu, kişinin xoşuna gəldi. Ona görə də mənə əyləşməyi təklif etdi, oturdum.

–Nə mövzusu üzərində işləmək istəyirsən?

Professor, mövzum o qədər də böyük deyil. Durğu işarələri, onların işlənmə tarixi və məqamları üzərində işləmək istəyirəm.

Kişi bir qədər fikrə getdi. Siyirtmədən bir dəftərçə çıxarıb mövzunun adını yazdı. Sonra astaca mənə:

–Yox, bu mövzu olmaz.

–Niyə professor, balaca bir mövzudur, sizin rəhbərliyinizdə işləyirəm.

Mən mövzunun elmi əhəmiyyətini kiçiltməkdə təvazökar bir işçi kimi professorun xoşuna gəlmək istəyirdim. Ancaq əksinə oldu.

–Necə yəni balaca? Bilirsənmi ki, bu mövzunu mən işləyirdim. Mövzuya balaca deyirsən?

Mən də ərizə yazmalı olacağımdan qorxub deyə bilmədim ki, a kişi, axı bu mövzunu sən indi bloknotuna yazdın! Kişi o vaxtdan həmin mövzunu işləyir. Altı aydır ki, tədqiqat aparır. Mən də mövzu axtarmaq üzərində işləyirəm.

Dostum Yazıq bu sözləri deyib qolumdan yapışdı.

–Əşi, düzələr, gəl gedək görək necə məruzə edəcək.

Biz içəri girəndə, salon, doğrudan da, adamlarla dolu idi. Hamı kiçik vergülə həsr edilmiş böyük konfransın açılmasını səbrsizliklə gözləyirdi. Professor Həşirzadə

müxtəlif yerlərdəki dostlarını da konfransa dəvət etmişdi. Söz Haray Həşirzadəyə verildi. O, ayağa qalxıb tribunaya yaxınlaşdı. Gözlüyü gözünə taxıb sözə başladı.

–Yoldaşlar, vergül elə böyük əhəmiyyətə malikdir ki, ona hamı tabe olmalıdır. Necə böyük adam, necə məsul şəxs olursa olsun, vergülü görən kimi dayanmalı, səsini alçaltmalı, tonunu dəyişməli, sonra isə oxumağa davam etməlidir.

Həşirzadə sözlərini belə qurtardı.

–Gördüyünüz kimi, vergülün özü kiçik olsa da, əhəmiyyəti çox böyükdür. Mən deyərdim ki, elmdə vergüldən böyük əhəmiyyətə malik heç nə yoxdur. Təkcə onu deyə bilərik ki, heç bir elmi əsər vergülsüz keçinə bilməz!

Həşirzadənin sözü qurtardı. Onu təkcə Lal Dinməzov alqışladı. Çünki o da Həşirzadə kimi inkişaf yolunda gənclərin qabağına qoyulmuş bir vergül idi.

Dostumun qulağına yavaşcadan dedim:

–Yazıq, sən necə də yoldaşlarını tapmısan?

–Niyə?

–Çünki elə bunların hamısına adamın yazığı gəlir.

Hər ikimiz birdən:

–Vay Həşirzadə kimi müdiri olanların halına dedik.

–Elə o özü də gənclərin inkişaf yolunda bir vergüldür.

–Yaxşı ki, nöqtə deyil!

Adil Babayev, 1970

Lügət:

Yazıq – бедный

Fağır – тихий

Haray – крик, шум

Həşir – беспокойство

Lal – немой

Dinməz – молчаливый

FELİN ZAMAN, ŞƏXS VƏ KƏMİYYƏT BİLDİRMƏYƏN FORMALARI

MƏSDƏR

Məsdər şəkilçisi *maq* və *mək*–dir.

Məsdər feilin başlanğıc və qeyri–müəyyən forması olub yalnız iş, hal və hərəkətin adını bildirir. Buna görə də məsdərdə isimlik əlamətləri də vardır. Belə ki:

1. Məsdərlər isim kimi hallanır. Məsələn,

Oxumaq

Oxumağın

Oxumağa

Oxumağı

Oxumaqda

Oxumaqdan

2. Məsdərlər isim kimi mənsub olur. Yəni mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri qəbul edir. Məsələn,

Təkdə	Cəmdə
<i>Oxumağım</i>	<i>oxumağımız</i>
<i>Oxumağın</i>	<i>oxumağınız</i>
<i>Oxumağı</i>	<i>oxumaqları</i>

3. Məsdər xəbər şəkilçisi qəbul edir. *Oxuyuram*. Məsdərlər cəmdə isim funksiyasını yerinə yetirə bilir. Belə ki:

a) *Mübtəda rolunda* çıxış edə bilir. Məsələn, *Oxumaq hamının arzusudur*.

b) *Tamamlıq rolunda*. Məsələn, *Onun oxumağı bütün məclisi heyran qoymuşdu*.

c) *Xəbər rolunda*. Məsələn, *Onun arzusu oxumaqdır*.

d) *Zərflik rolunda*. Məsələn, *Mən Bakıya oxumağa gedirəm*.

Tapşırıq 128. Məsdərin isim kimi hallanmasına mənsubiyyət üzrə dəyişməsinə aid cümlələr tərtib edib dəftərinizə yazın.

FEİLİ SİFƏT (Причастие)

Feili sifətlər aşağıdakı şəkilçilərlə yaranır.

1. **An, ən.** Məsələn, *Oxuyan bülbüldür, dinləyən qazdır.*

2. **Mış, miş, muş, müş.** Məsələn,

Saqqalı ağ, saçı ağ, əlində zorba çomaq
Gəldi qocalmış baba, qarlı baba, qış baba.

Bütün bir səhəri yalvardım, durdum,
Boş qalmış qoynuna çiçək doldurdum.

Əhməd Cavad

Ey könlümü bir yol güldürən pəri,
Niyə ağlar qoydun illərcə məni.

Əhməd Cavad

3. *Acaq, əcək* şəkilçiləri ilə
Salam gətirmişəm hüzuruna mən,
Bu gündən gələcək qərinələrdən.

S.Vurğun

Hələ bundan sonra görülməli işlər çoxdur.

4. **Malı, məli** şəkilçiləri vasitəsilə. Məsələn, *Görməli günlərimiz hələ qabaqdadır. Kəndimizdə gəzməli yerlər çoxdur.*

5. **Ası, əsi** şəkilçiləri vasitəsilə.

*Danışası sözlərin hamısını danışib qurtardıq.
Şəhərə gələn kimi xalam oğlumun yanına getdim,
ona deyiləsi sözüm var idi.*

6. *Dıq, dik, duq, dük* və ya *dığım, diyim, düyüm, duğum.*

Canına fəda olduğum özü bilir nə edir.

Feili sifətlərdə həm feillik, həm də sifətlik əlamətləri vardır. Feilə aid xüsusiyyətlər aşağıdakılardır.

1. Zaman kateqoriyası aşağıdakı xüsusiyyətləri daşıyır. Məsələn, *oxunmuş kitab, gələcək iş.*

2. Təsirlik kateqoriyası aşağıdakı əlamətlərə malik olur. Məsələn, *oxuyan, danışan.*

3. İnkərlıq kateqoriyası aşağıdakı əlamətlərə malik olur. Məsələn, *Oxunası–oxunmayası, danışılması–danışılmaması.*

4. Növ kateqoriyası aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olur. Məsələn, *oxuyan–oxutduran, göndərən–göndərilən.*

Tapşırıq 129. *Feili sifətlərə aid 10 misal tərtib edib dəftərinizə yazın.*

Feili sifətlərin sifətə aid oxşar xüsusiyyətləri. Feili sifətlər sifətin suallarına daha çox cavab verir. Məsələn, *Qaçan at–hansı, qaçağan at–necə* sualına cavab verməklə sifətlərdən seçilir. Bundan əlavə feili sifətlərdə feillik əlamətləri güclü olduğu halda, feildən düzələn sifətlərdə hərəkət zəif olub sifətlik daha güclü olur. Feili sifətlərin sifətə uyğun gələn əlamətləri bunlardır.

1. Feili sifətlər də sifət kimi əlamət bildirir. Məsələn, *tanınmış müğənni, geyilmiş paltar, dərilmiş meyvə*.

2. Feili sifətlər substantivləşdikdə sifət kimi hallanır və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir. Məsələn,

<i>Yazan</i>	<i>mənim gələnim</i>
<i>Yazanın</i>	<i>sənin gələnin</i>
<i>Yazana</i>	<i>onun gələni</i>
<i>Yazanı</i>	<i>bizim gələnimiz</i>
<i>Yazanda</i>	<i>sizin gələniniz</i>
<i>Yazandan</i>	<i>onların gələni</i>

Tapşırıq 130. Əhməd Cavadın “Qurban olduğum” şeirindən feili sifətləri seçib səciyyələndirin. Şeiri əzbərləyin.

Qurban olduğum

Bir xeyli zamandır getdi, gəlmədi,
 Əhdi peymanına qurban olduğum!
 İstədi can verdim, qədir bilmədi,
 O şirin canına qurban olduğum!

Dedim: ayrılığa yoxdur tavanım,
Ayrılıb getməsin sərv-i-rəvanım!
Bir daha dönməzmi yosma tərlanım,
Adına, sanına (O təmiz canına) qurban olduğum!
(O təmiz qanına qurban olduğum!)

Könül vermək istər bir müjdə yenə,
Sevgili yurdumun gözəllərinə!
Şeirimə can verib, göylərdən enə,
O haqq divanına (Şöhrət və şanına) qurban olduğum!

O mənim şeirimizin ruhu, rəvacı,
Bütün gözəllərin başının tacı!
Bilməzmi ki, onsuz ömrüm çox acı,
O haqq divanına qurban olduğum!

Gözəlliklər yapma, duyğular cansız,
Mənə tən eləyir hər yetən qansız,
Atılan oxlardan, çıx gəl ziyansız,
Namu - nişanına qurban olduğum!

Lügət:

Təvan – терпение

Ruh– душа

Tac – корона

Yarma – фальшивый, производный

Nam – имя, признак

FEİLİ BAĞLAMALAR (Причастие)

Feili bağlamalar iş, hal, hərəkəti, zamana və tərzə görə tamamlamağa xidmət edir. Azərbaycan dilində feili bağlama dedikdə əsas feillə bağlı onu izah edən feil forması nəzərdə tutulur.

Dilimizdə feili bağlama şəkilçiləri aşağıdakılardır.

1. *ib, ıb, ub, üb.* Məsələn, *Yoldaşın sənəti başqadı, yəni bir daxmaya üç–dörd qutu duz, bir qutu kişmiş və dörd beş paçka tütünü qoyub satır və o da bu cür rüzgarını keçirir.*

2. *araq, ərək.* Məsələn, *Qız balaca olduğu üçün anasının ətəyindən tutaraq gəzirdi.*

3. *Anda, əndə, yanda, yəndə.* Məsələn, *Nə olar ki, danışanda bir qədər gözləri xumar olur.*

Gedəndə demişdi baharda gəlləm.

Quşlar oxuyanda hasardan gəlləm (*Xalq mahnısı*)

4. *dıqda, dikdə, duqda, dükdə.* Məsələn, *Xudayar bəy mollanın yanında oturduqda onun nə işə hazırladığını gördü və bildi ki, kəbin kəsməyə hazırlaşır.*

Bunlardan başqa dilimizdə *madən, mədən; kan, kən; inca, incə, unca, üncə; alı, əli; dıqca* və s. şəkilçilərlə də feili bağlama yaranır.

Tapşırıq 131. Yuxarıda verilmiş feili bağlama şəkilçilərinin hər birinə aid bir cümlə tərtib edib dəftərinizə köçürün.

Tapşırıq 132. S.Vurğunun “Azərbaycan” şeiri üzərində feilə aid linqvistik təhlil aparın. Şeiri əzbərləyin.

Azərbaycan

Çox keçmişəm bu dağlardan,
Durna gözlü bulaqlardan;
Eşitmişəm uzaqlardan
Sakit axan arazları;
Sınamışam dostu, yarı...

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam məskənimdən,
Anam, doğma vətənimdən!
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!

Mən bir uşaq, sən bir ana,
Odur ki, bağlıyam sana:
Hankı səmtə, hankı yana
Hey uçsam da, yuvam sənsən,
Elim, günüm, obam sənsən!

Lügət:

Sınamaq – испытывать

Voğmaq – душить

Qınamaq – упрекать

Vəhr (dəniz) – море

Ömür – жизнь

Sevran – джейран, газель

FEİL BƏHSİNƏ AİD TƏKRAR SUALLAR

1. Feillər nə bildirir?
2. Feilin əsas əlamətləri hansılardır?
3. Feillərdə inkarlıq necə ifadə edilir?
4. Feillərdə təsirlik necə ifadə edilir?
5. Feilin növləri hansılardır?
6. Feilin formaları hansılardır?
7. Feilin məsdər formasının əsas xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?
8. Feili sifətlər nəyi izah edir?
9. Feili bağlamalar hansı xüsusiyyətlərə malikdir?

ZƏRF (Наречие)

Zərf əsas nitq hissələrindən biri kimi iş, hal, hərəkətin icra olunduğu yeri, zamanı, tərz, miqdarı və eləcə də əlamətin – feilin əlamətini bildirir. Başqa əsas nitq hissələri kimi zərfin də quruluşca üç növü vardır:

1. *Sadə zərflər (простое наречие);*
2. *Düzəltmə zərflər (производное наречие);*
3. *Mürəkkəb zərflər (сложное наречие).*

Sadə zərflər

Sadə zərflər heç bir şəkilçi qəbul etmədən, söz kökü olaraq zərf funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, *tez, gec, indi, bayaq, asta.*

*İndi gələcək buraya özü
Görək nə olacaqdır sənə sözü.*

Adil Babayev

*Amerika – yeni dünya vətənimdir.
Dedim bayaq.*

S.Vurğun

*Asta qanad çalın qafil telləri
Qorxuram salasız düzə durnalar*

Vaqif

Düzəltmə zərflər

Sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə müxtəlif nitq hissələrindən düzələn zərflərə düzəltmə zərflər deyilir. Məsələn, *indicə, yenicə, ucadan, birdən, astaca, astadan, bərkdən, yavaşdan, ağayana, saymazıyana, təzədən, qəzəblə, diqqətlə*. Məsələn,

*Düşünür, düşünür bu dəmdə birdən.
Yazıq bir top kimi qalxıb yerindən
Qıvrılı–qıvrılı dəyir daşlara. (S.Vurğun)*

Mürəkkəb zərflər

İki sözün birləşməsindən yaranan zərflər mürəkkəb zərflər adlanır. Məsələn, *üzbəüz, göz–gözə, dalbadal, çiyin–çiyinə, ağır–ağır, yavaş–yavaş, məyus–məyus, sakit–sakit, heyran–heyran, tərs–tərs, qırmızı–qırmızı* və s.

Tapsırıq 133. Aşağıdakı şeirdə zərfləri tapıb quruluşca növlərini göstərin.

O gün naqiş çıxdı sandıqdan çölə
Yola hazırlandı şad, gülə–gülə.
Axtardılar gecə yarıya qədər,
Ümid qalmayanda geri döndülər.
Taxtdan düşdü yerə çox qəmli–qəmli,
Başı torpaqlarda gözləri nəmli.

Qəmindən başını o qucaqladı,
Tökdü göz yaşını, yaman ağladı.
Ahu kimi, söylə birdən, ey nigar,
Hansı bir aslana sən oldun şikar?..
Gecə səhərədək bəlkə ağladı,
Qəmi-qəmə, dərdi-dərdə bağladı.
O yanda Şəbdizin belində Şirin,
Ölçürdü dünyanı Cahan pərvizin.
Bir qəfil düşməndən o xof edirdi,
Yoldan qıraq, dağda, çöldə gedirdi...
Atını o, yeltək çapdığı zaman,
Arxada qalırdı toz dağ tək ondan.
Fələyin ölkəri sürmeyi geydi
Nilufərin əli Nəsrinə dəydi.

Nizami Gəncəvi

Zərfin mənaca dörd növü vardır:

- 1) *Tərzi-hərəkət zərfi* (Наречие образа действия).
- 2) *Zaman zərfi* (Наречие времени).
- 3) *Yer zərfi* (Наречие места).
- 4) *Kəmiyyət zərfi* (Наречие количества).

TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRFİ

Hərəkətin icra tərzini və ya onun vəziyyətini bildiren zərflərə təzi-hərəkət zərfi deyilir. Təzi-hərəkət zərfləri *necə?, nə cür?, nə halda?, nə vəziyyətdə?* suallarından birinə cavab verir. Məsələn,

Sədr əvvəlcə yavaş danışdı, sonra birdən qızıxdı, əlini stola elə çırpdı ki, bayaqdan ona sakit-sakit baxan adamlar qəflətən sarsıldılar.

Sən gülə-gülə adamın evini yıxırsan.

Pərişan halım oldu sormadın hali pərişanım,

Qəmindən dərdə düşdüm, qılmadın tədbiri-dərmanım.

Sadə təzi-hərəkət zərfləri. Tez, cəld, ağır, sərt, asta, təkrar, xəlvət, məyus, pərişan.

Düzəltmə təzi-hərəkət zərfləri. Belə zərflər dan, dən, yana, la, lə və s. şəkilçilər artırmaqla düzəlir. Məsələn, birdən, bərkdən, saymazıyana, ağayana, heyrətlə, təəccüblə, qəflətən, qəsdən və s.

Mürəkkəb təzi-hərəkət zərfləri. Mürəkkəb təzi-hərəkət zərfləri müxtəlif üsullarla yaranır:

1) Sifət və ya təzi-hərəkət zərfliyinin özünün təkrarı ilə. Məsələn, *şirin-şirin, yekə-yekə, acı-acı, tez-tez, asta-asta, yavaş-yavaş* və s.

2) Eyni sözün arasına *bə* şəkilçisi artırmaqla *üzbəüz*, *dalbadal*, *yərbəyer*, *sözbəsöz* və s.

Tapşırıq 134. Verilmiş misallar əsasında tərzihərəkət zərflərinə aid cümlələr tərtib edib (ya da bədii ədəbiyyatdan seçib) dəftərinizə köçürün.

ZAMAN ZƏRFLƏRİ

Adından göründüyü kimi, zaman zərfləri iş və hərəkətin icrasının zamanını, hadisənin vaxtını bildirir. Zaman zərfləri *nə vaxt, nə zaman, haçan* suallarından birinə cavab verir.

Zaman zərfləri quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə zaman zərfləri heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmədən bir kökdən ibarət olaraq iş və hərəkətin icrasının zamanını bildirir. Məsələn, *tez, gec, indi, bayaq, dünən, sabah gecə, səhər, axşam, əvvəl, sonra, qabaq, dərhal, həmişə* və s.

Düzəltmə zaman zərfləri. Düzəltmə zaman zərfləri çox vaxt sadə zaman zərflərinə, bundan əlavə başqa nitq hissələrinə, məsələn, əvəzlilərə şəkilçilər artırmaqla yaranır. Məsələn,

Zərflərdən yarananlar: *hələlilik, indicə, tezliklə, tezdən, dünəndən, həmişəlik, çoxdan* və s.

Əvəzlilərin sonuna şəkilçi artırmaqla. Məsələn, *hərdən, onda* və s.

Mürəkkəb zaman zərfləri adından da göründüyü kimi, iki sözdən ibarət olur. Məsələn, *tez-tez, səhər-səhər,*

indi-indi, yenicə-yenicə, gecə-gündüz, səhər-axşam, gec-tez, hanan-hana və s.

Tapşırıq 135. Verilmiş misallar əsasında cümlələr tərtib edib (ya da bədii ədəbiyyatdan) seçib dəftərinizə köçürün.

YER ZƏRFİ

Hərəkətin icra olunduğu yeri, onun icra istiqamətini (yönəldiyi yeri), çıxış nöqtəsini bildiren zərflərə yer zərfləri deyilir. Yer zərfləri *harada, hara, haraya, haradan* suallarından birinə cavab verir.

Sadə yer zərfləri. Heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etməyən hal, hərəkətin və işin yerini bildirir. Məsələn,

<i>İçəri</i>	<i>irəli</i>	<i>yuxarı</i>	<i>geri</i>	<i>bura</i>	<i>ora</i>	<i>yaxın</i>
<i>İçəriyə</i>	<i>irəliyə</i>	<i>yuxarıya</i>	<i>geriyə</i>	<i>buraya</i>	<i>oraya</i>	<i>yaxına</i>
<i>İçəridə</i>	<i>irəlidə</i>	<i>yuxarıda</i>	<i>geridə</i>	<i>burada</i>	<i>orada</i>	<i>yaxında</i>
<i>İçəridən</i>	<i>irəlidən</i>	<i>yuxarıdan</i>	<i>geridən</i>	<i>buradan</i>	<i>oradan</i>	<i>yaxından</i>

Düzəltmə yer zərfləri. Düzəltmə yer zərfləri bir kök, bir şəkilçidən ibarət olur. Belə zərflər dilimizdə geniş inkişaf etmişdir. Məsələn, *Ara+lıq* sözünü müxtəlif hallarda işlətdikdə: *aralığa, aralıqda, arasında* və yaxud *Orta+lıq+da, ortalıqdan, ortalığa*.

Mürəkkəb yer zərfləri. Mürəkkəb dedikdə adətən iki və daha artıq sözün birləşərək hər hansı bir zərf mənasının yerinə yetirilməsi rızərdə tutulur. Mürəkkəb yer zərfləri əsasən aşağıdakı qaydalarla düzəlir:

1. *Yaxın mənalı sözlərin təkrarı ilə.* Məsələn, *yan-yörə, yan-yöyürə, yan-yörədə, yan-yörədən* və ya *ara-bərə, ara-bərədə, ara-bərədən*.

2. *Əks mənalı sözlərin yanaşı işlədilməsi ilə.*
Məsələn, *irəli–geri, orda–burda, oraya–buraya, dala–qabağa, dalda–qabaqda.*

3. *Bir sözünün yan, tərəf sözləri ilə yanaşı işlənməsi.*
Məsələn, *Birtərəf, birtərəfdə, birtərəfdən.*

Tapşırıq 136. Verilmiş misallar əsasında cümlələr tərtib edin (və ya bədii ədəbiyyatdan seçin). Cümlələri dəftərinizə yazın.

Vaqif:

Yox, xala! Heç qorxma, indi bahardır.
Qarabağ, doğrudan, bir laləzardır.
Bir yanda tar səsi, bir yanda qaval,
Bükür dağ döşündə boynunu maral.
Yenə yanaqlara sığal vurulur,
Hər daşın dibində bir toy qurulur.
Axır şırıltıyla köpüklü çaylar,
Gəlir salamına ulduzlar, aylar...
Gedək! Bizim yerlər xoş keçər sizə!

S.Vurğun

KƏMIYYƏT ZƏRFLƏRİ

Kəmiyyət zərfləri iş, hal, hərəkətin və əlamətin kəmiyyətini bildirir, *necə, nə qədər, neçə-neçə* suallarından birinə cavab verir.

Dilimizdə olan qeyri-müəyyən saylar iş və hərəkətə aid olduqda *sadə zərfləri* bildirir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: *çox, az, xeyli*. Məsələn,

*Sən bir hüma quşusan, şərəfli iş gör əlbət,
Az ye, az danış, vermə başqasına əziyyət. (Nizami)*

Düzəltmə kəmiyyət zərfləri əsasən sadə kəmiyyət zərflərindən və başqa nitq hissələrindən morfoloji sözyaratma yolu ilə əmələ gəlir. Məsələn, *tamamilə, təxminən, təkrarən* və s.

Mürəkkəb kəmiyyət zərfləri. İki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn kəmiyyət zərflərinə mürəkkəb kəmiyyət zərfləri deyilir. Mürəkkəb kəmiyyət zərflərinin əmələ gəlmə üsulu çoxdur:

1. *Az* və *çox* sözlərinin təkrarı ilə. Məsələn, *az-az, çox-çox*.

2. Bu iki *az* və *çox* sözlərinin birləşməsi ilə. *Az-çox*.

3. Sayların təkrarı ilə. Məsələn, *bir-bir, iki-iki* və s.

4. *Qat, təkrar* sözləri ilə. Məsələn, *qat-qat, təkrar-təkrar*.

5. *Qat, kərə, dəfə* sözlərinin işlənməsi ilə. Məsələn, *beş qat, üç kərə, yeddi dəfə* və s.

Tapşırıq 137. Verilən misallar əsasında cümlələr tərtib edin (və ya bədii ədəbiyyatdan seçin). Cümlələri dəftərinizə köçürün.

Tapşırıq 138. “Mehr və Müştəri” poemasından verilmiş bir parçadan zərfləri seçib mənaca və quruluşca qruplaşdırın. Şeiri əzbərləyin.

Müəllimin şahı xəbərdar etməsi

Axşam günün aynasını aldı ələ asıman,
Saldı gecə zülmətinin qutusuna durmadan.

Qaş qaraldı, müəllimsə tez saraya yollandı,
Hüzurunda Şapur şahın çox ədəblə dayandı.

Öpüb yeri tez başladı əvvəl şahı duaya,
Ondan sonra sürü etdi sonsuz mədhü sənaya.

Dedi: “Şahın bəxti gülsün, yarı olsun səadət,
Tacü taxtı möhkəm olsun, yaşasın şən, səlamət.

Təxirsiz bir məsələ var etmək lazım onu həll,
Şah icazə versə əgər söyləyəyəm müfəssəl.

Xəlvət olsa məclis əgər söhbət daha xoş olar,
Daha geniş şərh edərəm məsələni aşikar”.
Bu sözləri eşidəndə maraqlandı padişah,
Əmr elədi hamı getsin xəlvət olsun barigah.

O sadədil müəllimə dedi: “Buyur, sirri aç,
Gizli qalan xəstəliyə çünki olmaz bir əlac”.

Həvəsləndi müəllim bu iltifatdan, açdı dil,
Tuti kimi təkrar edib eyni sözü dedi: “Bil,

Padşahın kərəmindən pay almışam mən hər vəqt,
Ola bilməz xidmətində indi çəkim xəcalət.

Bircə zərrə səhvim olsa qoy adlanım günahkar,
Xain bilib qoy qətlimə fərman versin hökmdar.

Böyük şaha bu aydındır, işdə yoxsa ciddü cəhd
Gözlərə nur dolmaz əsla, işıqlanmaz fəzilət.

Ancaq səyü ehtimamla gülər elmin gəlini.
Bilik layiq olanların tutar möhkəm əlini.

Çalışmayan ən sadə bir məsələni anlamaz,
Bilik əmək tələb edir, tənbel bilikli olmaz.

Müştəridə mən görmürəm dərəcə həvəs, ciddiyyət,
Onda yoxdur bilik üçün ən azacıq ləyaqət.

Vaxtlarını boş keçirir, işi ləhvü ləəbdir.
Dərslərini hazırlamır, özü də biədəbdir.
Yoxdur onda nə oxumaq, nə də yazmaq həvəsi,
Fəzilətdən yoxdur onun bir azacıq bəhrəsi.

Əssar Təbrizi

Lügət:

Şüru etmək (başlamaq) – начинать

Mədh – хвала

Səna – молитва

Barigah – дворец

Fəzilət – достоинство, совершенство

Ehtimam – старание

Ləhvü-ləəb – забава, развлечение

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

(Служебные части речи)

Köməkçi nitq hissələrinin əsas xüsusiyyətləri haqqında məlumatı əsas nitq hissələrindən bəhs edəndə vermişdik. Köməkçi nitq hissələri dildə qrammatik məna daşıyır. Onlar ya cümlə üzvləri və cümlələr arasında əlaqə yaradır (Məsələn, qoşmalar və bağlayıcılar), ya da cümlənin mənasını qüvvətləndirir (Məsələn, ədatlar). Köməkçi nitq hissələri aşağıdakılardır:

1. *Qoşma;*
2. *Bağlayıcı;*
3. *Ədat;*
4. *Modal sözlər;*
5. *Xüsusi nitq hissələri;*
6. *Yamsılamalar.*

QOŞMA (Послелог)

Qoşmalar adətən, əsas cümlə üzvlərindən birinə qoşularaq müəyyən qrammatik məna yaradır. Qoşmalar tarixən müstəqil sözlərdən əmələ gəlib şəkilçiləşməyə doğru inkişaf edir. Qoşmalar da təklidə müstəqil mənaya malik olmur, heç bir suala cavab vermir. Həmişə sözün sonuna qoşulur. Qoşmalar qoşulduğu sözlə birlikdə bir məna kəsb edir.

В Азербайджанском языке послелогои выполняют функции предлогов русского языка.

Qoşmalar ismin yalnız yiyəlik, yönlük və çıxışlıq halında olan isimlərlə işlənə bilər. Bəzi müqayisə bildirən qoşmalar adlıq halla da işlənə bilər. Məsələn, *Qızıl kimi, Əhməd kimi*.

Qoşmaları işləndiyi – idarə etdiyi hallar üzrə və idarə etdiyi mənalara görə qruplaşdırmaq olar.

Qoşmaların hallar üzrə işlənməsi – Elə qoşmalar vardır ki;

a) Həm adlıq, həm yiyəlik, həm də yönlük halda idarə edə bilər. Məsələn, *bal kimi, qızıl kimi, sənin kimi, evə kimi* və s.

Eyni vəzifəni *qədər, can, cən* qoşmaları da yerinə yetirə bilir. Məsələn,

*Onun alim qədər savadı vardır.
Onun qədər işə can yandıran yoxdur.
Biz evə qədər onunla birlikdə getdik.
Səhərə qədər yağış yağdı.*

b) Yalnız adlıq və yiyəlik halda idarə edə bilir. Məsələn, *üçün* qoşması.

*İnsan üçün arzuya çatmaqdan böyük şey yoxdur.
Onun üçün öyrətdim ki, əlimi bu sənətə,
Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə. (Nizami)*

c) *Yalnız* yönlük halda idarə edənlər.

Belə qoşmalar həm məkan, həm zaman etibarı ilə istiqamət və zaman sonluğu bildirir. Məsələn, *evə tərəf, evə sarı, evə doğru, dair, qarşı*.

*Artıq qorxusu yoxdur, üzü yaza doğru gedir.
Mənim fikrimə qarşı çıxan olmaz.*

d) *Yalnız* çıxışlıq halda idarə edənlər. Məsələn, *ötrü, savayı, qeyri, bəri*.

*Ey sevgilim, səndən qeyri kimim var,
Gəl üstümə aman öldüm, dad öldüm! (Vidadi)*

*Mən aşıq bir az bəri
Gəncədən bir az bəri,
Ürəyimin özüsən,
Dilimin də əzbəri.*

Tapşırıq 139. Verilmiş qoşmaların hər birinə aid bədii ədəbiyyatdan misal seçib dəftərinizə yazın.

Tapşırıq 140. Aşağıdakı parçada qoşmaları seçib hansı halda işləndiyini göstərin. Şeiri əzbərləyin.

Məryəm:

Şirin, qulaq as, bir zaman mən də,
Gül kimi idim çöldə, çəməndə,
Mən də gözəl idim lap sənin qədər,
Ağıldan gedərdi məni görənlər.
Xosrovun vəfası olsaydı bir an,
Bir an qaçırmazdı öz peymanından.
O mənim qəlbimi alıb oynatdı,
İndisə gül kimi qoxlayıb atdı.

S.Vurğun

Qosmaların mənaca növləri

Yuxarıda deyildiyi kimi, qoşmalar qoşulduğu sözlə birlikdə müəyyən leksik və qrammatik mənə kəsb edir. Bu mənada qoşmaları aşağıdakı kimi mənə qruplarına ayırmaq olar.

1. Məsafə, istiqamət, müqayisə bildirən qoşmalar. Bu qoşmalar yönlük halla işlənə bilən qoşmalardır. *Doğru, sarı, tərəf, qədər, can, cən, dək, kimi*. Buraya *bəri* qoşmasını da əlavə etmək olar ki, o da çıxışlıq halda işlənir. Məsələn, *Gəncədən bəri – haradan bəri?*

2. Yönlük məkan bildirən qoşmalar eyni zamanda zaman istiqamətini də bildirə bilər. Məsələn, *sabaha qədər, sabahacan, axşama kimi, səndən sonra* və s.

3. Müqayisə bildirmək üçün *kimi, təki, qədər, can, cən* qoşmalarından istifadə edilir. Məsələn, *sənin kimi, onun təki, səncən bilən yoxdur, Valeh qədər əziyyət çəkən yoxdur*.

4. Səbəb və məqsəd bildirən qoşmalar həm yiyəlik, həm yönlük, həm də çıxışlıq halda idarə edə bilən qoşmalardır. Məsələn, *sənin üçün, sənə görə, Səndən ötrü*.

5. Qoşmalar içərisində *ilə* qoşması xüsusilə diqqəti cəlb edir. Çünki birgəlik, iştirak, vasitə bildirən *ilə, la, lə* qoşmaları *ilə* şəklində işləndikdə həm bağlayıcı, həm də qoşma funksiyasını yerinə yetirir. Burada kiçik bir şərti nəzərə almaq lazımdır ki, *ilə* sözünü və bağlayıcı ilə əvəz

etmək mümkün olduğu məqamlarda o bağlayıcı funksiyasında çıxış edir. Əgər sözlərə qoşulursa, onda qoşma kimi çıxış edir.

Tapşırıq 141. “Dəli Kür” romanından verilmiş aşağıdakı parçadan qoşmaları seçin. Onların məna növünü və ifadə etdiyi halları göstərin. Mətnin məzmununu öyrənin.

Mələk, Cahandar ağanı bir həftəlik ayrılıqdan sonra öz istəkli ərinin həsrətini çəkən təzə gəlinlər kimi mehribanlıqla qarşıladı. Qəmər at evə çatdığını hiss edib bərkdən kişnəyəndə, şalını başına salıb həyəətə yüyürdü, nökərlərdən əvvəl cilovu tutub, kişinin üzəngisini basdı. Belə şeylərdən və tez-tez “mən ölənəcən üzəngini basmağa qoymaram” – deyən Cahandar ağa bu dəfə də dinmədi. Görünür, son vaxtlar Mələyin bu cür hərəkətlərinə alışmış olduğundan, sakitcə, atın tərəkindəki iri xurcunu yerə düşürdü. Bu bir neçə gündə sir–sifəti durulan təzə arvadını gözaltı süzdü. Kişinin odlu baxışlarını üzərində hiss edən Mələk azca qızarıb həyalandı. Bunu ərinə sezdirməmək üçün sürüşüb boynunun dalına düşən şalını yavaşca gözünün üstünə çəkdi. Kişi Mələyin həm utandığını, həm də gözəlliyini duyan qadınlar kimi qəmzələndiyini hiss etdi. Hətta onun ürək çirpıntılarının koftasını titrətdiyini də gördü. Biruzə verməsə də belə bir cavan gəlinin qəlbini ovxalaya bildiyi ilə qürurlandı. Mələk ərini altdan-yuxarı ürkək baxışlarla süzdü.

–Əyə, nə yaman ləngidin?

–Mənsiz darıxıbsan?

Kişinin zahirən laqeyd, bir qədər də kobud şəkildə yoğun səslə dediyi bu sözün arxasında incə bir eyhamın olduğunu, arvadı üçün darıxan bir adamın öz həsrətini sezilməz dərəcədə ustalılıqla etiraf etdiyini zərif bir qadın həssaslığı ilə duyan Mələk hər şeyi açıb söyləmək, “sənsiz lap qəribsəyirdim, yadıma düşəndə burnumun ucu göynəyirdi”, demək istədi. Çoxdan bəri qəlbində yatan bir hissini alovlandığını duyan cavan qadınlara xas olan bir işvə ilə ərinin oxşamaq istədiyini dərk etdi. Amma tezcə də öz hissələrini cilovladı: “Bəlkə. Onun bu cür şeylərdən xoşu gəlmir? Mənim mehribanlığımı yüngüllük kimi başa düşsə hirslənməzmi?” Mələk dilinin ucuna gələn sözü uddu. Ərinin sualına cavab vermədi. Əyilib xurcunu yerdən qaldırmaq istədi. Cahandar ağa həyadanmı, yoxsa xurcunun ağırlığındanmı, nədənsə qulağının dibinəcən qızaran Mələyin qolundan tutdu.

İ.Şıxlı

Lüğət:

Kişnəmək – ржат

Cilov – узда

Qəmzə – кокетство, жеманство

Eyham – намек

Qəribsəmək – тосковать, чувствовать себя
ОДИНОКИМ

BAĞLAYICI (Союз)

Bağlayıcılar ikinci dərəcəli nitq hissələrindən biri olub, cümlə üzvləri və cümlələri bir-biri ilə qrammatik və məntiqi cəhətdən əlaqələndirilir. Məsələn,

İndi baxaq görək bu üsulün yamanlığı və yaxşılığı nədədir.

(Ü.Насибəyov)

Союз являясь служебной частью речи, связывает члены предложения или отдельные предложения.

Bağlayıcıların bağladığı üzvlərin və cümlələrin bir-birinə münasibətindən asılı olaraq onlar tabeli və tabesiz olaraq iki qrupa bölünür. Yəni bağlayıcılar tabe edən və tabe etməyən olur. Tabesizlik bağlayıcıları adətən cümlədəki eyni qrammatik vəziyyətdə olan üzvləri bir-birinə bağlayır. Yəni sadə cümlədə həmcins üzvləri və ya bir-birinə tabe olmayan üzvləri, çox komponentli cümlələrdə – tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərəfləri bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Məsələn, *Müəllim bayaqdan bəri məsələni bir neçə dəfə izah etmişdi, amma tələbələr mövzunu mənimsəyə bilməmişlər.*

Tabesizlik bağlayıcıları aşağıdakı qrammatik funksiyaları yerinə yetirirlər.

1. Birləşdirici bağlayıcılar (Соединительные): *və, ilə.*

2. Qarışıqlıq və ya ciddiyyət bildirən bağlayıcılar (Противительные): *amma, ancaq, lakin, isə*.

Dilimizin tarixində *amma* və *lakin* bağlayıcıları daha çox işlənmişdir. Ərəb və fars mənşəli olan *amma* və *lakin* bağlayıcıları *leykən, leyk* şəklində işlənmişdir. *Ancaq* bağlayıcısı danışıqda işlənmişdir. Məsələn,

*Yaxşı görünür surəti məhvəşlərin, əmma
Yaxşı nəzər etdikdə sərəncanı yamandır.*

(Füzuli)

3. Bölüşdürmə bağlayıcıları (Разделительные): *ya, yaxud, gah, gah da*.

4. İnkarlıq bildirən bağlayıcılar (Отрицательные):
nə

5. Aydınlaşdırma bildirənlər (Разяснительные): *yəni*

6. İştirak bildirənlər (Означающие присутствие):
həm, həm də, da, də.

Tapşırıq 142. Verilmiş tabesiz bağlayıcılara aid cümlələr tərtib edin (və ya bədii ədəbiyyatdan seçin), cümlələri dəftərinizə köçürün.

Tapşırıq 143. Şekspir haqqında məlumatı öyrənin.

Vilyam Şekspir (1564 –1616)

Böyük ingilis dramaturqu, dünya şöhrətli sənətkar Vilyam Şekspir 23 aprel 1564-cü ildə Stratford-on eyvonda anadan olmuş, 23 aprel 1616-cı ildə anadan olduğu gün – ad günündə həmin şəhərdə vəfat etmişdir. Böyük dramaturqun həyatı haqqında məlumat azdır. Uşaqlıq və gənclik illərini doğma şəhərində keçirən V.Şekspir, qrammatika məktəbində təhsil almışdır. Təxminən 24-25 yaşlarında Londona gəlmiş teatr mühitində dolaşmış, kiçik xidmət işlərində işləmiş, sonra səhnə ilə əlaqəsini gücləndirərək aktyor, sonra iş dramaturq kimi fəaliyyət göstərmişdir. Yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü hələ o zamanlar Londonun ən məşhur teatrı olan “Qlobusla” bağlı olmuşdur. Onun bir çox əsəri məhz bu teatrın səhnəsində oynanmışdır. 48 yaşlarında Londondan doğma şəhərinə qayıtmış, ömrünün axırına qədər bu şəhərdə yaşamışdır. V.Şekspirin nə özü, nə də bioqrafları dramaturqun həyatı və fəaliyyəti haqqında geniş və dolğun məlumat vermədiklərindən çox vaxt adi texniki teatr işçisini belə dahiyana əsərlər yazma bilməsi şübhələr doğurmuşdur.

Şekspir özündən sonra çox zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir. O, 37 pyesin; o cümlədən komediyaların, tarixi faciələrin, habelə “Verona və Adonis”, “Lukressiya” poemalarının, çoxlu sonetlərin müəllifidir. Dünya dramaturgiyası tarixində Şekspir yaradıcılığı faciə mənəviliyinin yeni mərhələsini təşkil edir. Onun əsərləri dəfələrlə Azərbaycan səhnəsində oynanmış, böyük bir aktyor nəslinin kamilləşməsinə kömək etmişdir.

(Bax: ASE. X c., səh.490)

TABELİLİK BAĞLAYICILARI (Подчинительные союзы)

Dilimizdə işlənən bağlayıcıların ikinci qrupuna daxil olan bağlayıcılar əlaqələndirdikləri cümlə üzvlərini və cümlələri bir-birinə tabe edir. Tabe edən bağlayıcılar öz növbəsində müxtəlif qruplara bölünür.

1. *Aydınlaşdırma bağlayıcıları* (Разъяснительные союзы): *Ki, zira.*

2. *Müqayisə bildirən bağlayıcılar* (Сравнительные союзы): *Guya, sanki, elə bil ki.*

3. *Şərt bildirən bağlayıcılar:* (Условные союзы): *Əgər, hərgah.*

4. *Səbəb bildirənlər* (Причинные союзы): *Çünki.*

5. *Güzəşt bildirən bağlayıcılar* (Уступительные союзы): *Hərçənd, hərçənd ki, madam ki və s.*

Tapşırıq 144. Verilmiş bağlayıcılara aid cümlə tərtib edib dəftərinizə köçürün.

Tapşırıq 145. “Müalicə” hekayəsinin məzmununu danışın.

Müalicə

Sənə kimdən deyim qardaş, özümdən. Günlərin bir günü, qardaş, özümə bəzəkli bir otaq düzəltdim. Vaqona oturub getdim kəndə. Neçə il idi anamı qoyub gəlmişdim. Orada baxanı yox idi. Həmişə şikayətlənirdi ki, saymırsan. Onun haqlı şikayəti bir yana dursun, özümün arzum var idi. Cavanlıqda, Həmişə ürəyimdən keçirdi: gətirim, anam Bakıda yanımda olsun. Sovet hökumətinin sayəsində bu mərtəbələrə çatan oğlunun bir xeyrini, bəhərini görsün: o hisli ocaq-bucaqdan qurtulsun, ömrünün bu çağında dincəlsin; evdəcə əyləşib sağlıq istəsin.

Anam da çox sevindi. Ev-eşiyini yığışdırdı, yar-yoldaşı ilə vidalaşdı. Qonşumuz Bəsti qarı, Həmzət xala, Gülbadam qarı ilə dönə-dönə öpüşdülər, halallaşdılar.

–Qonşuluqdur, – dedi, arada söz-sovumuz olub allah şeytana min lənət eləsin. Keç, ay bacı, halallıq ver, işdir, qəzadır, bəlkə də qayıtmadım.

Gülbadam qarı ağzı dualı arvad idi. Dişsiz ağzında xəmir kimi yastılanan, saqqız kimi səslənən sözləri ilə bizi yola saldı. Qərəz, nə basını ağrıdım, kənddən çıxdıq. Anamı sağ-salamat gətirdim gəldim. İki gün çəkmədi, vurdu anam xəstə düşdü.

Dostumdan soruşdum:

–Xəstəliyi nə idi?

–Elə məsələ ondadır. Söhbətimin canı da ondadır. Yaxşı qulaq as, görəcəksən nə idi. Xəstə düşdü, bərk düşdü. Durduğu yerdə arvadı qızdırma götürdü. Qapı-bacanı açıdırıb, otağı yelə verirdim, olmurdu. Yaxasını, başını söküüb bağırırdı. “Çatladım, boğuldum ki, ay oğul!” –

deyə qışqırırdı. “Ay oğul, mənə çarə, partladım!” Doğrusu, mən özüm də yaman qorxdum. Dedim evim yıxıldı, arvadın başına hava gəlib, arvad əldən getdi. O yandan da qardaşlarım məndən görəcəklər, deyəcəklər: “Anamız rahat oturduğu yerdə niyə qoymadın otursun. Arvadın başına nə oyun açdın, a biqeyrət!..” Dünyada bundan da pis işmi olar? Anana qulluq eləmək üçün ev düzəldərsən, işdən-filandan izin alıb gedərsən, vaqona əyləşdirib (özünü də yumşaq vaqona) gətirərsən, bir də belə mərəkə başlanar. Məni dərd götürdü. Fikirləşdim ki, arvada nə oldusa, məndən oldu. Kənddə sapsağlam, top kimi arvad idi. Mən bədbəxt olmasaydım, rahat yaşayacaqdı. İndi bunun başına bir iş gəlsə, mən el üzünə çıxma bilmərəm, özümü dənizə atmalıyam, ya da tramvay altına yıxılmalıyam.

Yoldaşımın təfəsilatına dözə bilmirdim, tez soruşdum:

–Bəs xəstəliyi nə idi, axı?

–Darıxma, – dedi, – qulaq as! Anam: “Bağrım çartladı” deyəndə qalxıb, əlimi başına qoyub, hərərətini ölçürdüm. Termometr bir şey göstərə bilmirdi. Tez pəncərələri, qapıları açardım. Anamın qoluna girib, pəncərə qabağına gətirirdim. O, sağına-soluna göz gəzdirib, yerə baxır, zıqqıldayırdı, mən ha soruşurdum:

–Haran ağrıyır, ay ana, nəyəndir, dərdin nadir, anacan?

O bir cavab vermirdi. Dik-dik üzümə baxırdı.

Buz gətirdim, camış qatığı tapıb ayran elətdim, sərin şeydir, dedim bəlkə ürəyini basa. Qonum-qonşudan gələnlər olurdu. Di su səp, əl-ayağını ovxala, damcı dərmanı ver... Bir saat, iki saat kiryirdi. Bir də görürdün yenə başladı.

Həkim çağırıdım. Əhvalatı danışdım. Müayinə elədi. Əvvəl ciyərlərinə baxdı. Nəbzini yoxladı, qan dövranını ölçdü, üzümə baxdı, soruşdu:

–Bu ağır işdən-zaddan yapışmayıb ki?

–Yox, – dedim, – doktor, beş-altı gündür kənddən gəlib, gələndən evdəcə oturub, heç bir işə əl vurmağa qoymuram; xörəyi, çayı da hazır gətirirəm. Qaldı ki, kənddə olanda işləmirdi. Balaca həyətimizdəcə oturub, tay-tuşları ilə vaxt keçirirdi. Ağır işi harda gördü.

–Əsəbi deyilsən ki, ay ana?

Anam mənim üzümə baxdı və soruşdu:

–Bu nə deyir?

–Hirsli deyilsən ki, deyir, acığın tutmur ki?

Anam elə bildi ki, həkim onun döş-başına əl vurduğu üçün üzr istəyir. O:

–Nə bilim, – dedi, – acığım niyə tutur. Qiyamətin günündə o da mənim oğlum...

Mən həkimə cavab verdim ki, xasiyyəti mülayimdir.

–Bəlkə qorxubdur?

–Ay ana, bir şeydən qorxub eləməmişən?

Anam başı ilə yox işarəsi versə də, həkimin sözü ağılıma batdı. Dedim yəqin belə nəgəhanı iztirab ancaq qorxudan ola bilər. Yavaşca həkimə pıçıldadım. O əsəbləri və ürəyi sakit etmək üçün dərman yazdı. Evdən çıxanda mənə dedi:

–Anan çox sağlam adamdır, haracan desən! O xəstəlik ki, sən deyirsən, doğrusu mən onda tapa bilmədim. Bu dərmanları verərsən içər. Amma səndən xahiş edirəm nəticəsini mənə deyərsən. Mən özüm bu xəstə ilə maraqlanıram...

Mir Cəlal

Lüğət:

Biqeyrət – беспечный, беззаботный

Mülayim – тихий, умеренный

Nagahanı – внезапно *iztirab* – страдание

Çimçəşmək – брезгать, чувствовать отвращение

Tapsırıq 146. *Da, də, və, ilə, ki, sanki, amma, agar, nə, nə də* bağlayıcılarını cümlədə işlədin. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

QOŞMA VƏ BAĞLAYICILARA AİD SUALLAR

1. Qoşmalarla bağlayıcıların oxşar cəhətləri hansılardır?
2. Qoşmalar bağlayıcılardan nə ilə fərqlənir?
3. Qoşmalar hansı hallarla idarə edə bilər?
4. Qoşmaların mənacə hansı növləri vardır?
5. Bağlayıcıların cümlədə vəzifəsi nədir?
6. Bağlayıcılar nəyi bağlayır?
7. Bağlayıcılar xarakterinə görə hansı qruplara bölünür?
8. Bağlayıcıların məna növləri hansılardır?

ƏDAT (Частица)

Azərbaycan dilində ən çox işlənən köməkçi nitq hissələrindən biri də ədatdır. Ədatların cümlədə iştirakı nitqi ekspressivlik cəhətdən effektivdir. Adətən ədatlar cümlə üzvü olmur. Lakin bunların cümlədə işlənməsi, nitqin səlislənməsinə, fikrin daha dəqiq ifadə edilməsinə, dinləyiciyə daha tez çatmasına xidmət edir. Ədatlar da qoşmalar kimi. Əvvəlcə müstəqil söz olub, sonra öz müstəqilliyini itirərək şəkilçiləşməyə doğru inkişaf edir. Bu mənada ədatları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1. Həm müstəqil nitq hissəsi, həm də ədat olanlar.*
- 2. Həm ədat, həm də bağlayıcı kimi çıxış edənlər.*
- 3. Yalnız ədat kimi çıxış edənlər.*
- 4. Şəkilçiləşən ədatlar.*

1. Həm müstəqil nitq hissəsi, həm də ədat kimi işlənənlər.

Частицы не выполняют функции членов предложения, повышает эффективность и экспрессивность речи.

Azərbaycan dilində elə sözlər vardır ki, müstəqil nitq hissəsi kimi işlənə bildiyi halda bəzən cümlədə öz müstəqilliyini itirərək ədat mövqeyində çıxış edir. Məsələn,

1. Həm feil, həm da ədat olanlar: *bax, gəl, qoy, gör, görüm* və s.

Bu sözlər cümlədə həm ədat kimi, həm də müstəqil feil kimi çıxış edir. Məsələn,

a) *Getmə bu naz ilə bir dayan görüm,
Eşqində mən yanan tək sən də yən görüm.*

Vahid

b) *Şəban: Səni bu kəndə uşkol göndərənin görüm
atəsinə...*

C.Məmmədquluzadə

c) *Şirin: Ah dünya nə qədər gözəlləşdi bax!
Elə bil qəlbimə günəş doğacaq*

S.Vurğun

d) *Azər baba: Bu böyük sənətin bir kəmanadır.
Ancaq o qalanın zirvəsinə bax.*

Bu cümlələrdə işlənən 1-ci əsas feil, 2-ci ədat, 3-cü ədat, 4-cü müstəqil feildir.

Tapşırıq 147. Yuxarıda verilmiş ədatları feil və ədat kimi cümlədə işlədin. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

2. *Belə, elə* sözləri həm işarə əvəzliyi, həm də ədat kimi çıxış edir. Məsələn,

*Elə demə qəm eylərəm sevgilim,
Yadlar mənə gülər, sənə ar olar.*

(Xalq mahnısı)

*Deyirdi... elə mən çıxdım gəldim, olardan soruşdum
bə siz nə vaxt gedirsiniz?*

C.Məmmədquluzadə

Mən də elə onu deyirəm də!

C.Məmmədquluzadə

Bu cümlələrin ikisində *elə* işarə əvəzliyi, üçüncüdə isə *elə* sözü ədatdır.

3. Həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənənlər. Məsələn, *da, də, ki, hətta, amma, ancaq*.

*Kişi and içib deyirdi hər ikisini bazarda gördüm;
yəni Xudayar bəyi, Əhmədi də*

C.Məmmədquluzadə

*Axı o kişiyə nə olub yalandan desin? Olmasa deməz
də!*

Bu cümlələrdə *də* birincidə işlənən *də* bağlayıcı, ikincidə ədatdır.

4. *Axır* və *artıq* sözləri cümlədə müstəqil üzv kimi də, ədat kimi də çıxış edə bilər. Məsələn,

Axırı güclə və artıq yalvarmaqlıq ilə və o üzündən bu üzündən öpməklik ilə İzzət Əhmədin qolundan yapışıb, gətirib ötürdü palazın üstünə ki, oğlan rahatlansın.

C.Məmmədquluzadə

*Bu fani aləmi artıq unudun,
İndi üzünüzü qibləyə tutun!*

S.Vurğun

İnsanı bu qədər incitmək olmaz axı!

Birinci cümlədə *axır* və *artıq* sözləri müstəqil cümlə üzvü, ikinci və üçüncü cümlələrdə işlənən *artıq* və *axır* sözləri ədatdır.

Sabit ədatlar

Dilimizdə işlənən ədatların bir qrupu artıq sabitləşmiş ədat funksiyasında çıxış edir. Onlar müstəqil məna daşımır. Cümlə üzvü olmur və ayrılıqda suala da cavab vermir. Məsələn, *lap, məhz, axı, kaş, məgər, bəs, bə bəri, mağul.*

Mən ölsəm də olüm bəri sən yaşa!

S.Vurğun

Kaş ki, düşməyəydin bu saraylara!

S.Vurğun

Tapşırıq 148. *Lap, məhz, axı, kaş, mægər, bəs, barı, bə, mağul* ədatlarının hər birini cümlədə işlədin. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Şəkilçiləşən ədatlar

Yuxarıda dediyimiz kimi, ədatların bir qrupu artıq şəkilçiləşmişdir. Bunlar: *ca, cə, ma, mə, mi, mu, mü, sana, sənə* ədatlarıdır. Bu ədat şəkilçilər sözlərə qoşularaq onların mənasını qüvvətləndirir, dəqiqləşdirir. Məsələn,

*İlyas: Batmaq olarmı xana?
O, top, tufəng topxana
Zarafatdır, ya nədir?*

S.Vurğun

Tapşırıq 149. Şəkilçiləşmiş ədatların hər birinə aid bir cümlə tərtib edin.

ƏDATLARA AİD TƏKRARLAYICI SUALLAR

1. Ədatların əsas xüsusiyyəti nədən ibarətdir?
2. Eyni sözün müstəqil nitq hissəsi və ya ədat olduğunu necə müəyyənləşdirmək olar?
3. Sözüin bağlayıcı və ya ədat olduğunu necə müəyyənləşdirmək olar?
4. Ədatların mənaca hansı növləri var?

Tapşırıq 150. Aşağıdakı ədatlara aid cümlələr düzəldin və ya bədii ədəbiyyatdan seçin.

Barı, təki, yox, xeyr, heç, heç də, bəli, bəli də, bəli ha, di, ha, görək, gərək, gəlsənə, alsana və s.

MODAL SÖZLƏR

(Модальные слова)

Dilimizdəki nitq hissələrindən bir də modal sözlərdir. Danışanın öz nitqinə olan münasibətini bildirən modal sözlər cümlə üzvu olmasalar da, bağlayıcı və ədatlardan fərqli olaraq, müstəqil məna xüsusiyyətlərini saxlayır.

Модальные слова выражают отношение говорящего к своей речи.

Modal sözlərin bəziləri müstəqil sözlərlə eyniləşir. Məsələn, *görəsən, deyəsən, deməli, görünür, demək, şübhəsiz, olsun ki, demə* və s. Məsələn,

Gözün aydın, gözümə surəti canan görünür

Nizami

*Görünür, şöhrəti çox sevır qadın,
Ah mənsəb, ah şöhrət yaranmasaydm.*

S.Vurğun

Birinci misalda *görünür* müstəqil söz, ikincidə isə modal sözdür.

Modal sözlərin bir qrupu isə yalnız modal söz kimi işlənir. Məsələn, *təəssüf ki, həqiqətən, şübhəsiz, təbii, təbiidir ki, doğrusu.*

Modal sözlər ifadə vasitələrinə görə iki qrupa bölünür: *ismi modal sözlər, feili modal sözlər*

Feili modal sözlər feillərlə ifadə olunur: *deyəsan görəsən, deməli, demək, demək ki* və s.

2. İsmi modal sözlər: *təəssüf, heyf, heyf ki* və s.

Tapşırıq 151. Verilmiş modal sözlərə aid misallar tərtib edib dəftərinizə yazın.

Tapşırıq 152. Aşağıdakı hekayədə işlənmiş modal sözləri seçib dəftərinizə yazın. Hekayənin məzmununu danışın.

Qiraət

Yayın isti günlərindən birinin günorta zamanı idi. Məşədi Qulam dükanda əyləşib nahara hazırlayırdı. Məcməni qabağına qoyub üstünə bir dənə çörək, yarım çetver pendir qoyub qarpızı kəsməylə məşğul idi.

Bilirəm, bu sözləri oxuyan sual verəcək:

–Məgər qarpız kəsmək də bir səliqə istər?

Əlbəttə, istər, böyük səliqə istər. İnanmayan, Məşədi Qulamin dükanına buyurub tamaşa etsin. Sizi inandırırım ki, əgər Məşədi qarpız kəsdiyi kimi diqqətlə ticarət etsəydi, indi onun pulu əlli min deyildi, yüz əlli min idi. Əgər bu

diqqəti namaza versəydi, yəqin cənnət vağzalında yetmiş min huri indidən onun gəlməyinə müntəzər olardı.

Bəli, Məşədi papağını və çuxasını mismardan asıb, başında araçqın, qolları çirməkli, bir əlində bıçaq, bir əlində qarpız. Kəməli-ədəblə əyləşib qarpızı əlində dolandırırdı. Qarpızın saplağı tərəfini dairə kəsib, sonra dörd bölüb yerə atdı. Qabıq parçalarının ikisi qara tərəfinə düşəndə Məşədi sevindiyyindən qarpızı və bıçağı yerə qoyub, iki şəhadət barmağını bir-birinə “oxay, yəqin barışacaq” deyib bərk şaqqıldatdı.

Mən çox istərdim ki, mənim yazdıqlarımı oxuyanlar mənim özümə də bir az bələd olsunlar; ona görə özümü oxucularıma nişan vermək istəyirəm.

Cəmi oxucularıma məlum olsun ki, mən indiyədək heç bir kəsin sirrini açmamışam. Hər kəs mənə xəlvət bir söz desə, yəqin etsin ki, o söz mənimlə qəbrə gedəcək. İnanın və etiqad edin ki, əgər İsgəndəri-Zülqərneynin başını qırخان dəllək mən olaydım və onun buynuzlarını görəydim, gedib quyuya da deməzdim və oradan da qəmiş bitib xalqa xəbər verməzdi.

Mən heç kəsə deməmişəm və qiyamətədək demərəm ki, Məşədi Qulamın arvadından başqa bir Nataşa adlı aşnası da var və Nataşa üç gün bundan qabaq Məşədi ilə dava edib, onu evdən qovub. Səbəb də bu olub ki, Nataşa Məşədidən brilyant üzük xahiş edib, Məşədi də ona yaqut üzük gətirib.

Xəyal etməyin ki, Məşədi bunu xəsislikdən edib. Xeyr. Məşədi Nataşanın yolunda canından da keçər. Məhz yaqutu brilyantdan gözəl hesab edib, alıb. Ancaq Nataşa yaqutdan əlavə, bir brilyant üzük də almaq istəyib.

Məşədiyə: “Ləin, xəsis! Sən məni istəmirsən!”, – deyib qovub

Bu sirri əgər mən bir adama açıb desəm, dilim lal olsun və qiyamətdə Məşədi Qulamın yanına Hacı Molla Baba sifətində gəlim. Xülasə, Məşədi Qulam yenə qarpızı əlinə alıb iki tərəfdən kəsib yerə vurdu. Qarpız iki parça oldu. Bunu da deyim ki, əgər qarpızın parçalarını tərəziyə qoyub çəksəydin, bir-birindən nə bir misqal ağır, nə də bir misqal yüngül gələrdi. Bu da səliqənin nəticəsi idi.

Məşədi başını aşağı salıb qarpızın parçalarını bir-bir içəri ötürməkdə idi. Bir də başını qalxızıb gördü, Nataşanın nökrəri balaca rus uşağı gəlib, əlində kağız, qapıda durub. Məşədinin gözləri məşəldar pişiyin gözlər kimi şəfəq verdi, soruşdu:

–Nə var, bala? Xeyir ola?

–Nataşa kağız göndərib.

Uşaq kağızı Məşədiyə verdi. Məşədi kağızı alıb açanda ətir qoxusu dükanı başına götürdü. Sonra uşağı içəri çağırıb kağızı ona verdi və dedi:

–Yavaşcadan oxu, qulaq asım.

Uşaq başladı oxumağa:

“Mənim əziz Maşaduşqam o gün mən səni incitmişəm. Hərçənd təqsir sənin özündədir. Amma yenə peşman olub, səninlə barışmaq istəyirəm. Bu gecə səni gözləyəcəm. Əlbəttə gələrsən və əgər tapşırdığım üzüyü gətirsən, sənin qırxıq başından üç dəfə öpüş alacağam”.

Ətrafdan baxan olmasaydı, Məşədi qalxıb dükanın ortasında bir “uzundərə” oynardı. Uşağın ovcuna bir dənə kök on şahılıq basıb dedi:

–Get deginən “xoroşo!”.

Ə.Haqverdiyev

Lügət:

Kəmali-ədəb – вежливость, корректность

Şəhadət barmağı – указательный палец

Buynuz – рог

Xəsis – скряга, скупой, жадина

Təqsir – вина, проступок

Şuru etmək, başlamaq – начинать

Azərbaycan dilində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsünə axırını yeri xüsusi nitq hissələri deyilən iki nitq hissəsi tutur. Bunlardan biri yamsılamalar, ikincisi isə nidalardır.

YAMSILAMALAR

Dildə bir sıra sözlər təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə əlaqədar olan səslərin təqlid edilməsi ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Hələ dilin özünün yaranması haqqında səs təqlidi nəzəriyyəsinin də olduğunu nəzərə alsaq, dediklərimiz bir daha təsdiq olunmuş olar. Bu nəzəriyyəyə görə, insan özü təbiətdən ayrıldığı kimi, dilini təbiətdən ayırmışdır. Yaranma mənbəyinə görə yamsılamaları iki qrupa bölürlər:

1. Səs yamsılamaları: *vız, dız, çaq, çiq, şırr, pırr, qurr, şıq, çiq-çiq, şır-şır, taraq-turaq, fis, tap, hır* və s. Məsələn,

*Tarap-turup atlılar,
Atlılar, qanadlılar,
Xan evinə gedərsiz,
Siçan bəyə deyərsiz.*

A.Şaiq

Və yaxud:

*Axır şırıltıyla köpüklü çaylar,
Gəlir səcdəsinə ulduzlar, aylar.*

S.Vurğun

Telli: Səni geyindirirlər, bəzəyirlər, sonra faytona mindirib allah–allah ilə aparırlar, hələ desən, ayağının altında bir qurban da kəsirlər, sonra otağa aparıb gərdək

*dalında oturdurlar, ürəyin tıp-tıp, tıp-tıp döyünə-döyünə
gözlüyürsən.*

Ü.Hacıbəyov

*Taxçadan düşdü tap elədi,
Gülsənəm onu happ elədi.*

(Tapmaca)

*Bizim evdə bir kişi var,
Xor-xor yatışı var.*

(Tapmaca)

2. Görünüşə qərə olan yamsılamalar: *bildir-bıldır, gildir-gildir, puçur-puçur, par-par, işim-işim* və s. Məsələn,

*Tökərək alnından puçur-puçur tər,
Deyir son sözünü komsomol Yetər.*

S.Vurğun

*Xəzərin sinəsi parladı par-par,
Yel əsdi, titrədi əldəki şamlar.*

(Mahnı)

Tapşırıq 153. Verilmiş yamsılamalara aid olan misallar tərtib edib (və ya bədii ədəbiyyatdan seçib) dəftərinizə yazın. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

NİDALAR (Междометия)

Cümlədə xüsusi grammatik vəzifə daşımayan, hiss, həyəcan, şadlıq, təəccüb, qəzəb bildirən nitq hissəsi nida adlanır. Nidalar bəzən adi sözlərlə eyni olur. Məsələn,

*Olsaydı məndəki qəm Fərhadı-mübtəladə,
Bir ah ilə verərdi min bisütunu badə.
Versəydi ahi-məcnun fəryadımın sədasın,
Quşmu qərar tutardı başı üstəki yuvadə.*

Füzuli

*Vay-vay deməklə adama heç kəsin yazığı gəlməz.
İlyasın boynuna ipi keçirəndə – dayanın, – deyər
aman dilədi.*

(Nağıllar)

Canana can verəsən, qanana qan! və s.

Bu misallarda *ah*, *vay*, *can* sözləri müstəqil sözlərdir. Aşağıdakı misallarda isə həmin sözlər nida kimi işlənir.

*Vay-vay deyəsən bəşər deyil bu
Bir şəklə uyan təhər deyil bu.*

Sabir

*Ah, nələr var imiş dünyada, nələr,
İçimdə kimsəsiz bir quzu mələr.*

S.Vurğun

*Ah, Allah... nə böyük zülmün olarmış!
Başımın nə yaman bəlası varmış!...
Vay! Sənin gözlərin kor olsun Qatar!
Bir gör Vaqifə də heç adam qıyar!*

S.Vurğun

Bu cümlələrdə isə *vay, ah* sözləri nidadır. Dilimizdə elə nidalar da vardır ki, onlar yalnız nida kimi işlənir. Məsələn, *a, ə, o, ay, oy, uy, ax, of, ux, oh, of, əh, ba, fu, tfu, puf, paho* və s. Məsələn,

*Paho! Böyümüşdür yekə cavandır
Toyudur, gəldim ki, aparım sizi.*

S.Vurğun

*Tfu! Sənin taxtına ey çərxi-fələk
Daşdan yaranmamış, ətdəndir ürək.
Ha, ha, ha... Buna bax!
Çıxar qılincim südəmər uşaq!
Of! Ötür qəlbimdə min sədəfli saz!
Əyləşin, əyləşin, dincəlin bir az!*

S.Vurğun

Aha! Dərdlisiniz, danışın bir az!

S.Vurğun

*Ah! Oğlum, of mənim qəhrəman oğlum!
Bu qədər qəm yemə, qurbanın olum.*

S.Vurğun

*Məşədi İbad: Vaxsey! Atamm adını da bilir!
Vaxsey!... Bəs mənim pullarım.*

Ü.Hacıbəyov

*Hamı: Paho!... Bu nə işdir ki, o görübdür, belə də
adam aldatmaq olar?!*

*Hamı: Hə!... Bu başqa məsələ, nə eləmək, o olmasın,
bu olsun.*

Ü.Hacıbəyov

Nidaların mənaca növləri

1. Qorxu, hiss, həyəcan bildirənlər: *vay-vay, ey vay, vaxsey* və s.

2. Sevinc, şadlıq bildirən nidalar: *pəh-pəh, bəh-bəh* və s.

3. Əmr nidaları: *ilahi, pərvərdigarə, a, ə, ay* və s.
Məsələn,

*Ay allah, indi mən baş götürüm hazaya gedim?
Pərvərdiqarə! Bu musibəti görürsənmi?*

4. İmdad, nifrət, qəzəb nidaları: *haray, ay haray, aman, ay aman* və s.

Tapşırıq 154. Nidaların mənaca növlərinə aid bədii ədəbiyyatdan misallar seçib dəftərinizə yazın. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

NİDALARA AİD TƏKRAR SUALLAR

1. Nidaları əsas nitq hissələrindən ayıran cəhət hansılardır?
2. Hansı nidalar müstəqil söz kimi işlənir?
3. Təkcə nida kimi işlənənlər hansılardır?
4. Nidaların mənacə hansı növləri var?
  - a) Qorxu, hiss, həyəcan nidaları hansılardır?
  - b) Sevinc, şadlıq bildirən nidalar hansılardır?
  - c) Əmr nidaları hansılardır?
  - ç) İmdad, nifrət, qəzəb nidaları hansılardır?

MORFOLOGİYANIN TƏKRARI ÜÇÜN ÇALISIMALAR

Tapşırıq 155. Aşağıdakı parçada köməkçi nitq hissələrini seçib ayrıca yazın. Mətni öyrənin.

Axır zamanlarda bir musiqi eşidəndə heç bilməyirsən ki, bu hardandır. Bu barədə “Krokodil” jurnalında yaxşı bir şey yazmışlar: “Bəstəkar Volqakovski öz əsərinin mühüm bir hissəsini itirmişdi. Onu axtarıb tapmaq üçün it gətirir, it də Çaykovskinin şəklinin qabağında durub hürür, yəni şəkildə onu göstərirlər ki, bəstəkar Volqakovskinin əsərinin mühüm hissəsini Çaykovski oğurlamışdır”. Bizdə də bir-birindən köçürmə yox deyildir.

Aramızda çox pis adət var: Bəstəkar hazırca el havasını götürüb, ora-burasını dəyişib, altında yazır ki, filankəsin əsəridir.

Bu, yaxşı deyil... Radio konsertləri nümunəvi olmalıdır. Hər bir çalan, oxuyan öz işinə məsuliyyətlə yanaşmalıdır. Musiqi təbliğində intizam daha çox tələb olunur. Hərgah bir yerdə epidemiya varsa, həkimlərimizdən tələb edirik ki, tezliklə bunun qarşısını alsınlar.

Ü.Hacıboyov

P.S. *Allah sənə rəhmət eləsin, Üzeyir bəy! Başını qaldır, gör indi musiqimizdə nələr olur.*

Tapşırıq 156. Aşağıdakı mətndə isimlər üzərində linqvistik təhlil aparın. Mətni öyrənin.

Təəssüflər olsun ki, bizim millətdə mühitə tez qapılmaq kimi böyük bir naqisə vardır. Qədimdən bəri bugünkü adət bizdə mövcuddur. Səviyyeyi-mədəniyyəti bizdən yüksək olan Əqvanın dilinə, adətinə, etiqadına asanlıqla qapılıb alışmışıq. Məsələn, bir vaxt ərəblərin hakimiyyəti altında olduğumuz zaman onların dillərinə, adətlərinə elə alışmışdıq ki, İbn Sina kimi, Fərabî kimi dahilərimiz türk oğlu türk olduqları halda on cildlərlə çox qiymətli əsərlərinin heç birini türkcə yazmamışlar. Onlardan sonra yetişən türk şairlərinin, türk ədiblərinin ümumi yazdıqları fars dilində olmuşdur. Hələ şairlərimiz, ədiblərimiz dursun bir yanda, hətta bütün türk sülaləsindən yetişən hökmdarlarımızın, padşahlarımızın da yazdıqları, danışdıqları dil fars dili olmuşdur.

(A.Səhhət. Sovqat oxucularına)

Tapşırıq 157. Aşağıdakı mətndə – Əliqulu Qəmküsarin 1907-ci ildə yazdığı “Qatış-bulaş” felyetonunda ümumi isimləri və əvəzlilikləri tapın. Mətnin məzmununu öyrənin.

Sərkər Molla Əmi, özümü tərif etmək olmasın, mən tamam üç dilə: türk, fars və ərəb dilinə vəqifəm, mən haman üç dildə danışa və yaza bilirəm. İndi sənin əqlincə mən bu üç dillərin hansı birisində məqalə yazsam, mənəm üçün

şöhrət daha artıq olar? Mənim bu kəm əqlimə görə, bu dillərin heç birisində məqalə yazmaq mənə əl verməz. Çünki, əgər türk dilində yazsam, deyərlər fars və ərəb dillərini bilmir, əgər fars dilində yazsam, deyərlər türk və ərəb dillərini bilmir, onlardan xəbəri yoxdur. Və əgər ərəb dilində yazsam, deyərlər türk və fars dillərindən məhrumdur.

Yaxşısı bilirsən nədir? Yaxşısı budur ki, mən məqalədə bu üç dili bir-birinə qatış-bulaş edəm. Bu belə. Bundan əlavə, heç bilirsən qatış-bulaş dillərində yazılan məqalənin bir böyük və ümdə fəziləti nədədir?... Camaat başa düşər, düşsün, düşməz, düşməsin. Mənə deyən gərək camaat ilə nə işin, sən öz fəzilətinə çalış.

Lüğət:

Şöhrət – слава

Kəm – недостача, нехватка

Məhrum olmaq – лишенный, обездоленный

Fəzilət – достоинство, превосходство

Tapşırıq 158. Nərimanovun 1906-cı ildə müəillimlər qurultayının açılış münasibəti ilə yazdığı “Bu gün” məqaləsindən ana dili haqqındakı hissədə feilləri tapıb zamanına, formasına, növünə görə qruplaşdırın. Mətni öyrənin.

Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali, qəlb hissiyyatını od kimi yandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə!

Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücut, öz məhəbbətli ana şəfqətini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sən daha beşikdə ikən bir layla şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhunun ən dərin guşələrində nəqs bağlayıbdır!

Bir dil ki, həyat və kainat haqqında ilk əvvəl o dil sayəsində bir fikir hasil edibsən, cisim və ruhun möhtac olduğunu həmişə o dildə tələb edibsən.

Bir dil ki, o dildə yaxşı-yamanı bilibsən, səni yaradanı tanıyıbsan, haman dil ki, qürbət eldə, yadlar içində düşəndə ona həsrət qalırısan. Lakin onu təsadüfən eşidəndə ürəyin döyünməyə, üzün gülməyə başlayır... Bir dəqiqənin içində vətənin gözünün önünə gəlir...

Lügət:

Rəfiq (dost) – друг, близкий

Hissiyat – чувство

Vücut – существо

Möhtərəm – уважаемый

Müqəddəs – святой

Ruh – дух, душа

Kainat – вселенная, мироздание

Möhtac – нуждающийся

Qürbət – чужбина

Tapşırıq 159. Həsən bəy Zərdabinin “Əkinçi” qəzetinin 2 dekabr 1875-ci il tarixli nömrəsində dil və qeyrət məsələsinə aid yazdığı məqalədə köməkçi nitq hissələrini tapıb qruplaşdırın.

Dünyada xəlq olunan millətlər dillərinə ana dili deyib o dil ilə Xudavəndi-aləmə ibadət edib insanlıq edirlər. Bunun üçün bir dil bir millətin olanda və dilin dəxi əsası millət olduğundan hər bir kişiyyə vacibdir ki, daima onun irəli getməsinə canını fəda etsin və millətin xidmətində dayanmayan kişiyyə bir kəs yaxşı deməyəcəkdir.

Əgər xalq içində eşidilə ki, filan kişi öz anasını yaxşı saxlamayıb, ona çörək və libas vermir, o vaxt hər kəs o kişiyyə yaman sözlər deyib yoldan keçərkən rastına gəlsə, “bu, anasına baxmayan kişidir” – deyibən allahın salamını da ona verməyi çox görəcəkdir... Qədim zamanlarda əfkar sahibi kişilər həmişə millətin irəli getməyi üçün ağıl tökürdülər. Xəlqə öz əfkarından bəxş edirdilər. Amma indi o deyilənləri yaddan çıxarıb ancaq pul qazanmağa, zəngin olmağa, yaxşı yeməyə və geyməyə çalışırlar. Və özləri elm və ədəb kəsb etmədiklərindən başqa övladlarını dəxi allahlütfündən geri buraxırlar... Bir kişi onlardan soruşsa ki, nə üçün övladınızı məktəbxanaya göndərmirsiniz, cavab verirlər ki, oğlum çox oxuyub mollamı olacaq?

İndi bir sual: Əgər bir kişi elmi, ədəbi, tərbiyyə və mədəniyyəti birtərəf edib pul qazanmağı ondan yaxşı tutursa, o kişidən millətpərvərlik gözləmək olarmı?

Lügət:

Xudavəndi aləm – бог

İbadət – молитва

Canını fəda etmək – пожертвовать жизнью

Libas – одежда

Əfkar (fikirlər) – мысли

Kəsb etmək – зарабатывать, добывать

SİNTAKSİS

SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR

Sintaksis sözü yunanca *syntax* – tərtib etmə, birləşmə mənasını verir. Sintaksis dilin ən ali səviyyəsidir. Dil vahidləri məhz sintaktik səviyyədə ünsiyyət elementinə çevrilir. Bunun üçün sözlər bir–biri ilə əlaqələnməlidir. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də sintaktik əlaqələrin iki növü qeyd olunur: tabelilik və tabelilik əlaqələri.

TABESİZLİK ƏLAQƏSİ

(*Сочинительная связь*)

Tabesizliklə əlaqələnmiş sözlər və cümlə üzvləri qrammatik cəhətdən bir-birindən asılı olmur. Onlar eyni qrammatik vəziyyətdə olduğundan, eyni qrammatik vəzifəni daşıyırlar. Məsələn,

Əsmər yerindən qalxdı,
Tez kalendara baxdı.
Gördü mayın biridir,
Gözəl ayın biridir.
Məktəbə gəldi Əsmər,
Bir az keçincə Zivər,
Məmməd, Adil və Xavər,
Əli, Sultan, Dilavər,

Bir-bir məktəbə gəldi
Şənlik səsi yüksəldi.

Tapşırıq 160. Aşağıdakı mətndə tabesizlik əlaqəsi ilə birləşən sözləri dəftərinizə köçürün (“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1917, № 24).

Azərbaycan

Ax unudulmuş vətən, ax yazıq vətən!

Dünyalar titrədi, aləmlər mayallaq aşdı, fələklər bir-birinə qarışdı, millətlər yuxudan oyanıb gözlərini açdılar və pərakəndə düşmüş qardaşlarını tapıb, dağılmış evlərini bina etməyə üz qoydular.

Bəs sən haradasan, ay biçarə vətən?!

Dünya və aləm dəyişdi, mənalar özgə təbir əxz elədi, yəni bizim dilcə söyləsək, o şeylər ki, əsl mənalarını itirmişdi, qayıdıb əslini tapdı, inna lillahi və inna ileyhi raciun; amma buna hamı nail oldu ki, vətən, vətən, dil, dil, millət, millət, millət!.. Dəxi bu dairələrdən kənar bəni-noi-bəşər üçün nicat yolu yoxdur...

Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyala cumuram, özümdən soruşuram ki:

–Mənim anam kimdir?

Öz-özümə cavab verirəm ki:

–Mənim anam rəhmətlik Zöhrəbanu bacı idi.

–Dilim nə dilidir?

–Yəni vətənim haradır?

–Azərbaycan vilayətidir.

Demək, çünki dilimin adı türk-Azərbaycan dilidir, belə məlum olur ki, vətənim də Azərbaycan vilayətidir.

–Haradır Azərbaycan?

–Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən; qalan hissələri də Gilandan tutub, qədim Rusiya hökumətilə Osmanlı hökuməti daxilindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdüstanından və Bəyaziddən ibarət olsun.

Ax, gözəl Azərbaycan vətənim! Harada qalmısan?.. Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşlarım, ay keçə-papaq xoylu, meşginli, sərablı, goruslu və moruslu qardaşlarım, ay marağalı, mərəndli, gülüstanlı vətəndaşlarım, ey ərdəbilli, xalxallı bəradərlərim! Gəlin, gəlin, gəlin mənə bir yol göstərin! Vallah aqlım çaşıb! Axır dünya və aləm dəyişdi, hər bir şey qayıdıb öz əslini tapdı, hər mətləbə əl vuruldu, gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək, haradır bizim vətənimiz?!

Gəlin, gəlin, ey unudulmuş vətənin qardaşları! Gəlin görək beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş, vətənimizdən yadırgamış və millətimizin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçılarımız sizə nə gün ağlayacaqlar?!

Niyə sakitsiniz, ey mənim vətən qardaşlarım?!

C.Məmmədquluzadə

Lügət:

- Unudulmuş** – забытый
Yazıq – бедный, жалкий
Pərakəndəlik – разбросанность
Təbir – выражение, слово
Əxz etmək – научиться, перенимать
Pəhlivan – силач
Əsnaf – ремесленник–кустарь
Bədnəzər – дурной глаз
Bəradər – брат
Ağlın çaşıb – Я сошел с ума
Lüt-üryan – голый, бедный

TABELİLİK ƏLAQƏSİ

(Подчинительная связь)

Sintaksisdə əsas rol oynayan tabelilik əlaqəsidir. Azərbaycan dilində tabelilik əlaqəsinin üç növü vardır:

1. *Uzlaşma* (Согласование).
2. *İdarə* (Управление).
3. *Yanaşma* (Примыкание).

UZLAŞMA ƏLAQƏSİ

Uzlaşma əlaqəsində uzlaşan tərəf (və ya üzv) uzlaşdığı tərəfin (və ya üzvün) tələbinə görə şəxs və kəmiyyət etibarilə onunla uzlaşır. Dilimizdə əsas uzlaşma mübtədə ilə xəbər arasında olur. Xəbər mübtədaya görə uzlaşır. Yəni mübtədanın tələbinə görə xəbər şəxs və kəmiyyət cəhətdən onunla uzlaşmalıdır. Məsələn, *Mən gəlirsən, Sən gəlir* şəklində işlətmək olmaz, bu halda uzlaşma pozulmuş olur. Bundan əlavə, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri arasında da uzlaşma olmalıdır. Məsələn, *Tələbə klubun, kolxozun-sədrin, anamın kitabımız* və s. şəklində işlətmək olmaz. Əvəzlilərdə işlədilən xəbərlilik və şəxs kateqoriyası şəkilçiləri burada da, uzlaşma prosesində iştirak edir. Məsələn,

<i>Mən gəlirəm,</i>	<i>Mən oxuyuram.</i>
<i>Sən müəllimsən,</i>	<i>Sən danışırısan.</i>
<i>O həkimdir,</i>	<i>O danışır.</i>
<i>Biz şagirdik,</i>	<i>Biz bilirik.</i>
<i>Siz tələbəsiniz,</i>	<i>Siz gedirsiniz.</i>
<i>Onlar gəmiçidir,</i>	<i>Onlar vuruşurlar.</i>

Qeyd etmək lazımdır ki, III şəxs təkdə və cəmdə uzlaşma o qədər də vacib deyil. Bundan əlavə, bəzi hallarda uzlaşma düzgün hesab edilmir. Məsələn, *gözlərim görmürlər, ayaqlarım ağrıyırlar* və s.

Tapşırıq 161. Aşağıdakı şeirdə uzlaşma əlaqəsinə diqqət edin. Şeiri əzbərləyin.

Vüsalsız bir eşqə hicran deyərlər,
Aşiqin qəlbinə o verir təpər.
Hicranda yananı milyonlar sevər,
Vüsala çatanı təkcə bir nəfər.

Hicran izzirabı eşqi yaşadır
Vüsəlin ləzzəti söndürür onu.
Məhəbbət hicranla əkiz – qoşadır
Vüsəllə yetişir hər eşqin sonu.

Məhəbbət vüsəli vecinə almır,
O vüsəl dəmindən daha alidir.
Vüsəl arzulansa, məhəbbət qalmır
Məhəbbət al bilməz, vüsəl al edir.

Ayrılıq oduna atırsan məni,
Bu mənim bəxtimdir, küsmürəm səndən.
Saxlamaq olarmı çıxıb gedəni,
Həmişə nə tapsam, itirmişəm mən.

Adil Babayev

Lügət:

Vüsal – соединение, встреча

Hicran – разлука

Təpər – сила

İztirab – страдание

Ləzzət – удовольствие, блаженство

Vecinə almaq – считаться с чем-либо

Ali – высший

Al – хитрость, притворство

Ayrılıq – разлука

İDARƏ ƏLAQƏSİ

Tabelilik əlaqəsi sistemində idarənin xüsusi yeri vardır. Burada da iki tərəf – *tabe olan* və *tabe edən tərəflər* mövcud olur. Tabe edən söz və ya üzv tabe sözü (üzvü) idarə edərək ismin müəyyən hallarına salır. Bu tabeçilik idarə adlanır. Bunu ismin bütün hallarına (adlıqdan başqa) aid etmək olar. Məsələn,

<i>İnstitutun binası,</i>	<i>kitabın vərəqi</i>
<i>İnstitutun binasının,</i>	<i>kitabın vərəqinin</i>
<i>İnstitutun binasına,</i>	<i>kitabın vərəqinə</i>
<i>İnstitutun binasını,</i>	<i>kitabın vərəqini</i>
<i>İnstitutun binasında,</i>	<i>kitabın vərəqində</i>
<i>İnstitutun binasından,</i>	<i>kitabın vərəqindən</i>

Burada birinci sözlər *institut* və *kitab* sözləri tabe edən tərəf olub, bina və vərəq sözlərini ismin müxtəlif hallarına salmışlar. İkinci komponentlərdəki hal şəkilçiləri idarə əlamətləridir.

Tapşırıq 162. “Bizim obrazovannılar” felyetonunda işlənmiş idarə əlaqəli sözləri seçib dəftərinizə yazın. Mətni öyrənin.

Mənim bir rəfiqim var, özü də müsəlmandır, amma məni görəndə rus dilindən savayı özgə dildə danışmaz.

Məsələn, söhbətimiz bu cür olur: Mən onu görəndə deyirəm:

–Haradan gəlirsən?

O mənə deyir:

–Ходил на почту.

Deyirəm:

–Dünən bizə niyə gəlmədin?

Savab verir:

–К нам пришли гости.

Deyirəm:

–Yaхşı, qonaqlar gedəndən sonra gələydin.

Savab verir:

–Нет, уже было поздно.

Deyirəm:

–Söz verirsən ki, sabah gələsən, bir az söhbət edək?

Savab verir:

–Постараюсь, но не обещаю.

Deyirəm:

–Xudahafiz.

Savab verir:

–До свидания.

Amma dostumun bir şeydən xəbəri yoxdur ki, mən də rusca bir az danışıqları bilirəm.

Axırı bir gün dostumdan soruşdum:

–Mən ölüm, mənə sözün doğrusunu de görüm, sən ki, otuz səkkiz il müsəlman içində tərbiyə tapıbsan, xəta olmadı ki, bir az rusca oxudun? Nə səbəbə sən mənimlə heç müsəlmanca danışmaq istəmirsən?

Yoldaşım mənə rus dilində belə cavab verdi:

–Слушай, как то стыдно когда образованный человек по-татарски говорит!... (Yəni obrazovannının müsəlmanca danışmağı eyıbdır)

–Çox sağ ol, rəfiqim, mən bunları bilirdim!

Deyirlər həmin rəfiqim bir gün rus şkolunda oxuyanda anasına deyib:

–Ана, пожалуйста, мənə bir şey сварит еlə (yəni bişir).

Anası cavab verib:

–Bala nə dedin?

Rəfiqim cavab verib:

–Ох, ох! Siz heç bir zad qanmırsınız! Yumru olur, əti döyüb sahlrlar çölməyə, ya qazana. Bir cür adı var...

–Bala, küftə deyirsən?

–Hə, hə... Гофта, гофта.

C.Məmmədquluzadə

Tapşırıq 163. Özünüz uzlaşma əlaqəsinə aid bir neçə cümlə tərtib edib, dəftərinizə yazın, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

YANASMA ƏLAQƏSİ

Dilimizdəki tabelilik əlaqələrindən biri də yanaşma əlaqəsidir. İki söz arasında tabelilik münasibəti uzlaşma və idarə deyilsə, belə əlaqələr yanaşma adlanır. Bu əlaqənin xüsusi morfoloji əlaməti olmur. Burada məntiqi münasibət əsas rol oynayır ki, yanaşan söz yanaşdığı sözü hər hansı cəhətdən müəyyənləşdirir. Məsələn, *yun şal, şirin çörək, qaçıb getmək, xəfif təbəssüm, vurub yıxmaq* və s.

Tapsırıq 164. Aşağıdakı cümlələrdə yanaşma əlaqəsini göstərin.

Təəssüf ki, bu gördüyüm fokuslardan hamısı məhərrəmlik əyyamında baş verir.

C.Məmmədquluzadə

İrəvandan bir belə kağız aldım: Bir gün Hacı Şeyx Ələkbər ağa, Hacı molla Sadıq ağanın təziyyəsində moizə edirdi. Əspayi moizədə dedi: Camaat, bir gün bir neçə adam gəldilər, ikinci Xəlifə Ömərdən sual elədilər ki, kimi tutub öldürək. Xəlifə çıxarıb bir ip verdi ki, bu sizin ölçünüz. Bu ip hər kəsin boyuna gəlsə öldürün. O şiədir.

C.Məmmədquluzadə

Rus yazıçılarından Krilov deyir ki, vay o gündən ki, çəkməçi şəkərçörəyi bişirsə, şəkərçörəyi bişirən də çəkmə tikə.

Ü.Hacıbəyov

Təpşiriq 165. Ü.Hacıbəyovun “Üsulu-tərcümə” adlı felyetonundakı sintaktik əlaqələri müəyyənləşdirin və qruplaşdıraraq dəftərinizə köçürün. Felyetonun məzmununu öyrənin.

Müəllim (şagirdə): Qulaq as görüm, rusca dərs deyirəm, книга – **kitab**, лежит – **uzanıbdır**, на – **üstündə**, столе – **stolun**, ниший – **dilənçi**, бродит – **ora bura dolanır**, под – **altında**, окнами – **pəncərələrin**, и – **və**, птичка – **quşcuğaz**, сидит – **oturubdur**, на – **üstündə**, дерево – **ağacın**, собака – **it**, лайет – **hurür**, на – **üstünə**, нишего – **dilənçinin**, дед – **baba**, едет – **bir şeyə minib gedir**, в – **içinə**, город – **şəhər**.

Şagird: лежит – kitab, лежит... qoy yadıma salım, лежит – durubdur.

Müəllim: Yox, əgər dursa idi, onda gərək bu cürə dik dura idi.

Şagird: Лежит, – Mirzə, yatıbdır... yox, yığılıbdır... Yox... belə zad eləyibdir. Mirzə, yəni kitabı stolun üstünə qoyubdur.

Müəllim: Yox, bilmədin. Лежит, yəni uzanıbdır.

Şagird: Mirzə, yəni uzunmu olubdur?

Müəllim: Adə, yox, uzanıbdır. Sən yatanda uzanmırsan? Kitab da o cürə uzanıbdır.

Şagird: Mirzə, kitab da uzanarmı?

Müəllim: Та çox ağ eləmə! Sənə deyirlər uzanıbdır, denən ki, bəli uzanıbdır, dalını oxu.

Şagird: Ниши – dilənçi, бродит – hərlənir.

Müəllim: Yox, ora–bura dolanır.

Şagird: Бродит – ora-bura dolanır. Под... под... Mirzə, под... dibində.

Müəllim: Yox, altında!

Şagird: Altında окнами – pəncərələrin. Mirzə, pəncərələrin altında ora-bura dolanmaq olar?

Müəllim: Rusca olar, oxu!

Şagird: и – və, просит – dilənk,

Müəllim: Yox, təvəqqe eləyir.

Şagird: Mirzə, təvəqqe eləyir nədir?

Müəllim: Yəni zad eləyir... yalvara–yalvara istəyir.

Şagird: просит – yalvara–yalvara istəyir,
милостью – dilənçi rayı.

Müəllim: Dalını oxu.

Şagird: Птичка – quşcuğaz, сидит – qoy deyim,
сидит – qonubdur.

Müəllim: Yox, oturubdur.

Şagird: Mirzə...

Müəllim: Səsini kəs, hər nə deyirlər, ona qulaq as.

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

(Словосочетания)

Biz leksikologiyada sözlərin sabit və sərbəst şəkildə birləşməsinə demişdik. Sabit birləşmələr dil vahidi kimi leksikologiyada, sərbəst birləşmələr isə nitq prosesində yaranan vahidlər kimi sintaksisdə öyrənilir. Sərbəst söz birləşmələri də iki və daha artıq sözün birləşməsindən, yəni məntiqi qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlir.

Sintaksisdə yalnız sərbəst söz birləşmələri öyrənilir. Sərbəst söz birləşmələri quruluşuna görə iki qrupa bölünür.

a) Quruluşuna görə: *sadə və mürəkkəb söz birləşmələri.*

b) Tərəflərin xarakterinə görə: *ismi birləşmələr, feili birləşmələr və zərf birləşmələri.*

Sadə söz birləşmələri

İki sözdən ibarət olan söz birləşmələrinə sadə söz birləşmələri deyilir. Məsələn, *qar havası, yağış suyu, qız uşağı, taksi maşını, çay kənarı, uşaq oyuncağı* və s.

Mürəkkəb söz birləşmələri

Mürəkkəb söz birləşmələrində isə iki və ya daha artıq söz birləşir. Məsələn, “Leyli və Məcnun” operası, Koroğlunun Bagdad səfəri, Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi, şəhərin düşmənlərdən azad edilməsi və s.

Tapşırıq 166. Üzeyir Hacıbəyovun “Ordan-burdan” felyetonunda söz birləşmələrini dəftərinizə köçürün. Mətni öyrənin.

Biz nə növ iş gördük?

Biz iş görmək istəyəndə bir şeyi yadımızdan çıxarıyıq.

O şey nədir?

O şey nərdivandır! – Necə yəni nərdivan? Nərdivan nədir?

Nərdivan bir alətdir ki, onun vasitəsilə adam tədriclə yuxarı çıxmağa bilir. Hər kəs nərdivansız yuxarı çıxmaq istəsə, elə yıxılar ki, təkəsi dağılar. Bu belə.

Bundan başqa, bir də biz həmişə başımızdan yekə iş görürük. Amma bunun səbəbi var, səbəbi də budur.

Qonşularımız (ermənilərin bizə qarşı fitnəkarlığını nəzərdə tutur – **A.B.**) siçan boyda iş gördükdə biz yatmışdıq. Sonra onların işi böyüyüb keçi boyda olanda da biz yatmışdıq. Sonra onlar eşşək boyda işlər görməyə üz qoydular, biz yenə də yattıq. Qonşularımızın eşşək boyda olan işi, irəliləyib camış boyda oldu. Amma biz yenə də yattıq və camış dönüb dəvə olanda biz yatmışdıq.

Biz ancaq o vaxt oyandıq, nə vaxt ki, qonşularımız fil boyda iş görməyə başladılar.

Qərəz gözümüzü ovxalayıb gördük ki nə? Nə var? Biz də o boyda işlər görə bilərdik və başladıq fil boyda işlər görməyə.

Axırı nə oldu?

Axırı belə oldu.

Filin bir ayağını qayırmamış yoruluruq və durub qaçıırıq. Sonra utanırıq, deyirik gəlin təzədən başlayaq, ancaq burasını iqrar eləyim ki, filə gücümüz çatmır. Deyirik ki, ondan balacasını qayıraq, başlayırıq. Amma yenə dəvənin ayağı tamam olmadan yorulub qaçıırıq. Sonra yığılırıq deyirik ki, dəvə iridir, ondan balacasına başlayaq, ondan balacası nədir? – camışdır. Başlayırıq camış boyda iş görməyə, camışa da gücümüz çatmır. Aşağı enirik (halbuki qonşular fildən yuxarı çıxırlar). Deyirik ki, eşşək boyda iş görək, amma eşşək də bizə güc gəlir (!! – **A.B.**)

Tuturuq keçini, görürük yox! Görürük keçiyə da tab gətirə bilmirik. Onda məsləhəti qoyuruq siçan üstünə.

Amma onda da görürsən ki, içimizdən bir pişik çıxdı və siçanı yedi. Biz belə iş görürük.

P.S. *Allah sənə rəhmət eləsin Üzeyir bəy, gör 1910-cu ildə bugünkü dərdlərimizi necə görürük.*

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN NÖVLƏRİ

Söz birləşməsinin ikinci tərəfinin növündən asılı olaraq söz birləşmələri 3 qrupa bölünür:

1. *İsmi birləşmələr* (*Именные словосочетания*)
2. *Feili birləşmələr* (*Глагольные словосочетания*)
3. *Zərf birləşmələri* (*Адвербиальные словосочетания*)

İSMİ BİRLƏŞMƏLƏR

İsmi birləşmələr dedikdə əsas aparıcı (sterjen) komponenti adlardan ibarət olan söz birləşmələri nəzərdə tutulur. Məsələn, *adamlardan beşi, qaçırılanlardan hamısı, gözəllər gözəli, uşaqların ən gözəli, danışanlardan biri, bizdən ən böyüyü* və s.

İSMİ BİRLƏŞMƏLƏRİN NÖVLƏRİ (Разряды именных словосочетаний)

İsmi birləşmələr iki qrupa bölünür:

1. Təyini söz birləşmələri.

2. Belə birləşmələrə – təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr.

Təyini söz birləşmələri

Təyini söz birləşmələrində birinci tərəf ikinci tərəfi hər hansı bir cəhətdən təyin edir.

Təyini söz birləşmələrinin üç növü vardır:

Birinci növ təyini söz birləşmələri.

İkinci növ təyini söz birləşmələri.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri.

Birinci növ təyini söz birləşmələri

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin komponentləri arasında qrammatik əlaqə olmur. Onlar yalnız məntiqi əlaqə ilə əlaqələnir. Məsələn, *dəmir qapı, daş bina, yun şal, asfaltyol, Aida xala, Qasım dayı, Səkinə bacı* və s.

Tapşırıq 167. Aşağıdakı cümlələri köçürün, birinci növ təyini söz birləşmələrinin altından xətt çəkin.

Qasım dayı bayaqdan bəri özü düzəltdiyi taxta balkonun kənarında Arif müəllimi gözləyirdi. Birdən qara bir maşın Qasım dayının qabağında dayandı. İki nəfər şəhər adamı maşından düşüb ona tərəf gəldi. Qasım kişi, – deyə onu səslədilər. Burada Həsən qala piri deyilən yer var. Oranı bizə göstərə bilərsinizmi? Qasım dayı onlara tərəf yaxınlaşıb sağ əlini qabağa uzatdı.

–Əvvəla xoş gəlmisiniz, ikinci də elə siz axtardığımız Həsən qala piri buradadır. Xahiş edirəm içəri gəlin.

Onlar dəmir darvazadan keçib taxta balkona qalxdılar. Oradan pirin içərisinə girdilər.

Tapşırıq 168. *Marşal Jukov, Sədr İdris, Aslan müəllim, Molla Qafar, şüşə lampa, dost xalq, keçən il* və s. kimi birinci növ təyini söz birləşmələrini cümlədə işlədin. Onları rus dilinə tərcümə edin.

İkinci növ təyini söz birləşmələri

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Məsələn, *taksi maşını*, *yazı maşını*, *armud ağacı*, *ana məhəbbəti*, *sahil bağı*, *dondurma kağızı* və s.

Tapşırıq 169. Aşağıdakı bayatılarda ikinci növ təyini söz birləşmələrinin altından xətt çəkin, bayatıları öyrənin.

Əzizim yar diyarı,
Hər ərin var diyarı.
Yatının uca dağlar,
Görünsün yar diyarı.

Əzizim gülüstandı,
Aç oxu, “Gülüstan”dı,
Bülbülün göz yaşından,
Bağçada gül islandı.

Əzizim, göz oduna,
Kabab qoy köz oduna.
Namərdə can yandırma,
Qoy yansın öz oduna.

Əzizim gül üzünə,

Şeh düşər gül üzünə.
Oturaydıq üz-üzə,
Baxaydıq gül üzünə.

Əziziyəm dur yeri,
Əlin yerə vur yeri.
Sağ olsun atan oğlu,
Hər kəsənin ər yeri.

Tapşırıq 170. *Kişi tayfası, baş ağrısı, pul xırdası, toyuq yumurtası, ayaqqabı bağı, at nalı, qadın paltosu* ikinci növ təyini söz birləşmələrini cümlədə işlədib dəftərinizə yazın. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Məsələn, *çayın kənarı, binanın qurtaracağı, işin əvvəli* və s.

Təyini söz birləşmələrinin bu növünün tərəfləri arasında istənilən qədər söz daxil etmək olar. Məsələn, *qadın paltosu – qadının keçən il alınmış, bu il dəbdən düşmüş paltosu* və s.

Tapşırıq 171. Aşağıdakı mətndə üçüncü növ təyini söz birləşmələrini tapıb dəftərinizə köçürün. Onları rus dilinə tərcümə edin.

1908-ci ilin qarlı qış günü idi. Yanvarın 25-də dünən yağan qar hələ küçələrdə əriməsə də, adamların “sirk binası”na axını hələ qaranlıq düşməmişdən güclənməkdə idi. Bu gün Azərbaycan ziyalılarının sevincinin həddi hüdudu yox idi. Onlar küçələrə vurulmuş afişaları dönə-dönə oxuyurdular: Üzeyir Hacıbəyov. “Leyli və Məcnun”. Bu sözlər neçə gün idi ki, ziyalıların ağızından düşmürdü. Axı bu, böyük bir hadisə olacaqdı. Şərqdə ilk opera... Salona iynə atsan yerə düşməz.

Nəhayət pərdə açılır. Böyük yazıçı, dramaturq, istedadlı alim Əbdülrəhim bəy Haqverdiyevin çubuğunun işarəsi ilə Şərqdə ilk opera uverturası – Üzeyir bəyin böyük ilhamla mahur-hindi muğamı üstündə bəstələdiyi məşhur “Leyli və Məcnun” uverturası səslənir. Bunun ardınca

“Şəbi Hicran” xoru isə pak bir məhəbbətdən, qadagan olunmuş bir eşqin faciəvi nəticəsindən xəbər verir. Sonra şərqlə və dünya eşqinin zirvəsində dayanan Məcnun – saç-saqqalı üzünə dağılmış vəziyyətdə səhnəyə çıxıb mahur-hindi üstündə yanıqlı bir ahənglə öz eşqini dünyaya bəyan edir:

Yandı canım hicr ilə, vəsli ruxi–yar istərəm,
Dərdiməndi firqətəm dərmanı didar istərəm.

Tamaşa çox uğurla keçdi. O gecə üç nəfər səhərə qədər sevinəndən yatmadı; Uzeyir Hacıbəyov, Əbdülrəhim bəy Haqverdiyev və Qurban Pirimov.

Onlar hey qəlblərində deyirdiləri Allah, Sənə şükür! Şərqdə ilk operanın pərdəsi Azərbaycanda açıldı.

Adil Babayev

Tapşırıq 172. Aşağıda verilmiş üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə aid cümlələr tərtib edib dəftərinizə yazın. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin. *Kəndimizin gözəlləri, şəhərimizin qonaqları, institutumuzun rəhbərliyi, fakültəmizin tələbələri, günəşin istisi.* Bu təyini söz birləşmələrinin arasına söz daxil edin.

İsmi birləşmələrin başqa növləri

Yuxarıda dediyimiz kimi, ikinci tərəfi adlardan ibarət olan birləşmələr təkcə təyini söz birləşmələrini əhatə etmir. Doğrudur, təyini söz birləşmələri daha geniş yayılmışdır. Amma bütün ismi birləşmələrin hamısında birinci tərəf ikinci tərəfi aydınlaşdırmır. Buna görə də ismi birləşmələrin bir qrupu dildə az işlənsə də, təyinedicilik münasibətilə birləşmir. Belə birləşmələr idarə olunmuş birləşmələrdir. Məsələn,

1. Birinci tərəf yönlük, ikinci tərəf adlıq halda olanlar: *alimə hörmət, Allaha ibadət, anaya məhəbbət, əmanətə xəyanət, düşməyə nifrət* və s.

2. Birinci tərəfi yerlik, ikinci tərəfi adlıq halda olan ismi birləşmələr. Məsələn, *dilində təvəkkül, əlində Quran, üzündə fırtına, gözlərində qan, könlündə nəğmə* və s.

3. Birinci tərəfi çıxışlıq, ikinci tərəfi isə adlıq halda olanlar. Məsələn, *daşdan bərk, daşdan keçən, vətəndən uzaq, gözdən uzaq, könlüdən iraq, dildən iti, əldən cəld, başdan boş* və s.

4. Hər iki tərəfi hal şəkilçisi qəbul etmiş birləşmələr. Belə birləşmələrin çoxunun birinci tərəfi çıxışlıq, ikinci tərəfi yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş olur. Məsələn, *əldən elə, dildən dilə, başdan ayağa* və s. Belə birləşmələri cümlə təhlili zamanı parçalamaq olmaz.

5. Qoşmalı ismi birləşmələr. Belə birləşmələrə başqa cür ad vermək olmur, çünki qoşma iki əlaqəsiz sözün arasına girərək onları əlaqələndirir. Qoşmasız hər iki ad müxtəlif mənalar verdiyindən məntiqi və qrammatik cəhətdən bir–birinə yaxınlaşa bilər. *Kimi, qədər, tək* və s. müqayisə bildirən qoşmalar iki ismi birləşdirib birləşmə yaradır. Məsələn, *ölüm qədər zəhərli, həyat qədər şəkərli, su kimi axar, bal tək şirin, daş tək bərk* və s.

Tapşırıq 173. Verilmiş ismi birləşmələrin hər birinə aid bədii ədəbiyyatdan misallar seçin. Misalları rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 174. Aşağıdakı mətndə təyini söz birləşmələrini növlərinə görə qruplaşdırın. Mətni öyrənin.

Azərbaycan dilçiləri

Azərbaycan dilçilik elminin tarixi eramızın IX əsrindən başlayır. Bu vaxt Azərbaycan alimləri öz əsərlərini ərəbcə yazırdılar. Məsələn, Məhəmməd ibn Marağı, Xətib Təbrizi (1030–1146), musiqişünas dilçi Səfiəddin əl-Ürməvi (1249–1323), Məhəmməd əl Bərdəi, Mahmud Zaiqanı, Məhəmməd Hüseyn, İbrahim Şəkəvi və onlarla başqaları Azərbaycan dilçiliyində şöhrət qazanmışlar.

Bunlar içərisində Əbu Zəkəriyyə Xətib Təbrizinin adını xüsusi çəkmək lazımdır.

Hübeyş Tiflisi, Əzzəncani, Şafii Xoylu (1228–1293) və başqaları görkəmli Azərbaycan dilçiləridir.

Fars dilçiliyinin əsasını qoyan azərbaycanlı alimlərdən Qətran Təbrizi, Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani, onun oğlu Məhəmməd Hinduşah Naxçıvani, A.Bakıxanov, Mirzə Kazım bəy kimi görkəmli dilçi alimlərimiz olmuşlar. İlk dəfə Azərbaycan dilinin qrammatikasını ana dilində azərbaycanlılar üçün yazan XIX əsrin axırlarında görkəmli maarif xadimi, ana dili müəllimi xələfi Mirzə Məhəmməd bəy Əfşar olmuşdur.

1920-ci ildən başlayaraq dilimiz nəzəri və praktik cəhətdən geniş tədqiq edilməyə başlamışdır.

Bu sahədə aparıcı rol prof. Bəkir Çobanzadəyə məxsusdur. O, dilçiliyimizin bütün sahələrində tədqiqat aparmaqla yanaşı, gözəl alimlər də yetişdirmişdir. Məsələn, Muxtar Hüseynzadə, Əzəl Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, İdris Həsənov, Əkrəm Cəfər, Feyzulla Qasımzadə, Məmməd Cəfər və onlarla görkəmli alimlərimizin yetişməsində xüsusi zəhmət və əzm göstərmişdir.

İndi Bəkir Çobanzadənin qoyduğu bünövrə üzərində dilçiliyimizin bütün sahələrində uğurlu iş aparılır. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan dilçiliyi bütün dünya türkologiyasının önündə gedir.

1. Ümumi dilçilik sahəsində: A.Axundov, A.Qurbanov, Ə.Rəcəbov.

2. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası sahəsində: Y.Seyidov, K.Abdullayev.

3. Germanastika və leksikologiya sahəsində: M.Qasımov, İ.Məmmədov.

4. Dil tarixi sahəsində: N.Cəfərov, N.Xudiyev, S.Əlizadə, R.Məhərrəmov.

5. Türkologiya sahəsində: T.Hacıyev, K.Vəliyev.

6. Dialektologiya sahəsində: M.İslamov, E.Əzizov və başqaları səmərəli fəaliyyət göstərir.

FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏR

Dilimizdə ismi birləşmələrdən sonra daha geniş yayılmış olan söz birləşmələri feili birləşmələrdir. Feili birləşmələrin aparıcı komponenti feil olur. Morfologiyadan bizə tanış olan feili sifət, feili bağlama və məsdər sintaksisdə bir və ya bir neçə sözü öz mənə təsiri altına alaraq birləşmə yaradırlar ki, bunlara feili birləşmələr deyilir. Buna görə də feili birləşmələrin (tərkiblərin) aşağıdakı növləri qeyd olunur:

1. Feili sifət tərkibləri (Причастные обороты).

2. Feili bağlama tərkibləri (Деепричастные обороты).

3. Məsdər tərkibləri (Инфинитивные обороты).

Feili sifət tərkibləri

Feili sifətin bir neçə sözü idarə edərək yaratdığı birləşməyə – tərkibə feili sifət deyilir. Məsələn, *başından yekə danışan, dilini farağat qoyan, ağzına su alıb oturan, beli bükülmüş, sözü keçən, gözünü yoldan çəkməyən* və s.

Feili bağlama tərkibləri

Belə tərkiblərdə – birləşmələrdə adətən feili bağlama bir neçə sözü məntiqi və qrammatik cəhətdən öz təsiri altına almış olur. Məsələn, *gəzə-gəzə gələndə, yadıma sən düşəndə, hüsnünə baxdıqca, ömür vəfa qıldıqca, səni gözlədikcə* və s.

Məsdər tərkibləri

Belə birləşmələrdə məsdər aparıcı rola malik olub bir və ya iki sözü qrammatik və məntiqi cəhətdən öz əhatəsi altına alır. Məsələn, *dərisini boğazından çıxartmaq, dalınca danışmaq, əməyini qiymətləndirmək, köməyini əsirgəməmək, dişini dəyişmək* və s.

Tapşırıq 175. Yuxarıdakı birləşmələrə aid cümlələr seçib yazın.

Feili birləşmələri bəzən onların komponentlərinin xarakterinə görə də təsnif edirlər. Bu zaman sterjen (aparıcı) tərəf öz əhəmiyyətini itirmiş olur.

Birinci tərəfi adlıq halda olan isim, ikinci tərəfi feili bağlama və va feili sifət. Məsələn,

Sən danışdıqca, o gələndə, atam gedəndə, Əli oxuyanda, sən güləndə, mən deyəndə.

Eşq bədəsini içirəm mən,

Sən güləndə, sən güləndə.

Əli oxuyanda bütün salon sükuta qərq olardı. Atam gedəndə dedi ki, baharda mütləq gələcəyəm. Sən danışdıqca mənim fikrim ötən günlərə gedir və s.

Tapşırıq 176. Aşağıdakı bayatılarda yuxarıdakı tipli feili birləşmələri tapıb altından xətt çəkin.

Dağlara çən düşəndə,
Sünbülə dən düşəndə
Ruhum bədəndə oynar,
Yadıma sən düşəndə.

Aşiq arannan bəri,
Zülfün hörənnən bəri.
İlan vurana döndüm
Səni görəndən bəri.

Əzizim bar düşəndə,
Dağlara qar düşəndə.
Gecələr yata bilməm,
Yadıma yar düşəndə.

Əzizim düyü dəmdə,
Su dəmdə, düyü dəmdə.
Əlli batman su axar,
Bir ovuc dən üyüdəndə.

Təsirlik hallı feili birləşmələr

Məsələn, *əlini yumaq, dərisini çıxarmaq, əlini sıxmaq, gözünü çıxarmaq, dadını öyrənmək, adını demək* və s.

Tapsırıq 177. Birinci tərəfi ismin təsirlik halında, ikinci tərəfi isə feildən ibarət olan aşağıdakı feili birləşmələrə aid misallar tərtib edib dəftərinizə yazın. Misalları rus dilinə tərcümə edin. *Şəhəri tanımaq, admı öyrənmək, sözünü unutmaq, sözünü çaşdırmaq, ailəni dolandırmaq, telini daramaq* və s.

Yönlük hallı feili birləşmələr

Bir qrup feili birləşmənin birinci komponenti yönlük halda olan isimlərdən ibarət olur. Məsələn, *keçəl suya getməz, uşağa ayna göstərməzlər, uşağa düz öyrət, ağlamayan uşağa süd verməzlər, dost başa baxar, düşmən ayağa, balalı qarğaya pay düşməz.*

*Cavanlıqda qocalığa güc saxla,
Pullu gündə pulsuz günə pul saxla,
Savaşanda barışığa üz saxla!*

Başı əlhəd daşına dəyməyib; başımı yarar, ətəyimə qoz tökür. Başımı kəs, xatirimə dəymə. Başına gələn başmaqçı olar. Başına gələn bilər. Başını divara vurur. Əlin yağlıdır, öz başma çək. (Atalar sözləri və məsəllər)

Feili birləşmələrin bir qrupunun birinci tərəfi yerlik halda olan isim, ikinci tərəfi feil olur. Məsələn, yarışda irəli getmək, əldə qalmaq, ayaqda qalmaq, başda olmaq, yuxarıda oturmaq, evdə yatmaq, seldə boğulmaq, çayda–göldə üzmək, göydə süzmək, tətikdə saxlamaq və s.

Tapşırıq 178. Bu söz birləşmələrini cümlədə işlədin.

Feili birləşmələrin elə bir qrupu da vardır ki, onların birinci komponenti çıxışlıq halda olan isim, ikinci komponenti feil olur. Məsələn, dağdan gələn, daşdan düşən, əldən gedən, ağızdan söz götürən, gözdən qıl qapan, xəcalətdən ağlamaq, axşamdan yatan səhərdən gedən və s.

Tapşırıq 179. Belə feili birləşmələrə aid bədii ədəbiyyatdan misallar seçin. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Feili birləşmələrin bir qrupunu da hər iki tərəfi feillərdən ibarət olan birləşmələr təşkil edir. Məsələn, durub getmək, yorulub əldən düşmək, düşünərək danışmaq, qorxub yerə mıxlanmaq və s.

Tapşırıq 180. Aşağıdakı cümlələrdə feil + feil tipli birləşmələrin aitindən xətt çəkin.

Evə çatan kimi Yaman qışqırır yığıldı. Yaman üç gün əzab çəkib çığırdı. Ondan sonra gözünü yumdu. Hamı lənət oxuya-oxuya onu torpağa tapşırtdı. Adamlar tökülüb gəldilər. Zeynəb xanım onun qolundan yapışdı, ağlaya-ağlaya dedi. Aşıq başını çevirəndə gördü ki, Zeynəbdir. Zeynəb aşığı bir təhər götürüb apardı. Aşıq səhər tezdən durub gecə Yaxşının qəbri üstünə gəldi. Qəbri görüb ağladı, ağı başından çıxdı. Burda bir şivən qopardı ki, göydə gedən quşlar lələk saldı. Aşıq huşunu itirib yığıldı. Onun qulağına bir səs gəldi: “Aşıq, özünü həlak eləmə, əzab çəkdiyən bəddi. Səni gözləyirəm”.

Aşıq qəbrin üstündən tullanıb ayağa durdu. Ölməyi ona əyan oldu. Aşıq gözünü yumub açanda, özünü çayın o tayında gördü. Aşıq öz çardağında dəfn olunmağını vəsiyyəət etmişdi. Odur ki, yığıla-yığıla getdi oraya. Muğan adlı kişi gördü ki, haqq aşığı söykənib can verir.

ZƏRF BİRLƏŞMƏLƏRİ

Sərbəst söz birləşmələrindən biri də zərf birləşmələridir. Bu növ birləşmələrdə birinci tərəf ad, ikinci tərəf zərf olur. Məsələn, *zəngdən tez, gözdən uzaq, kənddən yuxarı, dəyirmandan aşağı* və s.

*Aşıq eldən yuxarı,
Şana teldən yuxarı.
Aşıq bir şey görübdür,
Dizi beldən yuxarı.*

Tapşırıq 181. Aşağıdakı hekayədə ismi və feili birləşmələrə aid misallar seçib dəftərinizə yazın. Hekayənin məzmununu öyrənin.

Doğanaq

Allahqulu İmamqulu oğlu çoxdan arzusunu çəkdiyi vəzifəni əldə etdikdən sonra qapını bağlayıb içəridə fikrə dalmışdı. Çox şeyləri düşündü, daşındı. Xəyalından bu vəzifəyə çatana qədər keçirdiyi həsrət dolu gündüzlər, ümid dolu yuxusuz gecələr bir kino lenti kimi gəlib keçdi. Bütün tanışlarını götür-qoy elədi. Onları üç qrupa böldü: dost, müdara və zidd qruplarına. Sonra gələcək haqqında düşünməyə başladı. Yadına düşdü ki, birinci öz kabinetinin qapısına qəbul günlərini vurmaqdan

başlamalıdır. Birdən çöhrəsi avazıdı, yadına nə düşdü görəsən? Kimin qəbul saatları? – Bax bundan çox şey asılıdır – deyə düşündü.

İndi iki mərtəbəli adlar dəbdə deyil, həm də pis səslənir. Yaxşı, bu böyüklükdə təşkilatda məni necə çağırırsınlar? Düşünürdü:

–Allahqulu İmamquluyeviç?

–Yox, bu yaraşmır.

–Bəlkə adımın ikinci hissəsini ixtisar edim?

–Necə?

–Yəni Allah İmamoviç?

–Yox, elə şey olmaz. Allah imamdan daha qədimdir.

–Onda ən yaxşısı budur ki, birinci hissələri atım, onda olaram Qulu Quluyeviç. Bu oldu... Buna kimin sözü ola bilər?

Bu gündən Qulu Quluyeviç idarədə böyük səhman işlərinə başladı. Özü də hər şeyi öz məzəcına uyğun. Yəqin etdi ki, bütün işçilərım dünyaya mənim gözümlə baxmalı, aldıkları parçaları mənim arşınım ilə ölçməli, şəhəri mənim addımım ilə gəzməlidir. Ona görə də çox şey təzələnməli, çox şey dəyişməlidir.

Birinci katibədən başlamağa qərar verdi Qulu. Bütün dost adamlara bildirdi ki, mənə bir yaxşı, hal əhli, ağzı tikili, başı bütöv, əli təmiz, ayağı qısa, gözü açıq, dili şirin, övqətdən çağ, yanağı ağ... bırı katibə lazımdır.

Yaxın adamların zəmanəti ilə Qulu Quluyeviçin yanına gündə bir neçə nəfər qız gəlib geri qayıtdı. Amma Qulu Quluyeviçin saydığı əlamətləri özündə birləşdirən bir nəfər tapılmadı ki tapılmadı. Nəhayət, günlərin bir günü Qulu Quluyeviçin bəxti açıldı katibə sarıdan. Kabinətə yaş da, baş da, ayağı da, əli də, üzü də, gözü də

Qulunun çoxdan axtardığı keyfiyyətləri özündə birləşdirən bir qız gəldi. Rəisin kefi çağladı bu gün, hələ işdən sonra bu münasibətlə özünü təbrik etmək üçün sağlıq da dedi Qulu...

Ertəsi gün Qulunun qəbul otağında əntiqə bir canan peyda oldu. Rəis onun hər hərəkətinə göz qoyur, ilk gündən onu öz məzəcına uyğun tərbiyə edirdi. Paltarı xoşuna gəlmədiyini üçün qıza bir paltar da tapdı. Elə bir paltar ki, qızın gözəl baldırını örtüb rəisi feyziyab olmaqdan məhrum etməsin. Sozun düzü, bu paltarda qız Qulu düşündüyündən daha gözəl görünürdü. Bir gün işdən sonra zəngi basıb onu yanına çağırdı.

–Hə, bax ındi yönün-yöndəmin mən deyəndir. Davranışın, təkminin, aqlın da mən deyən olsun gərək.

Qız utancaq halda başını aşağı saldı, handan–hana rəisi üzücü intizarın əlindən xilas etdi:

–Necə desəniz, o cür işlərəm.

–Yox, bu olmadı. İkimiz olanda mənə siz demə, heç olmazsa, gündə bir neçə dəqiqəlik sənin gəlişin məni rəsmiyyətdən xilas etsin. İnşallah, sən bu idarənin doğanağı olacaqsan.

Qız doğanaq sözünün mənasını o qədər də başa düşmədi. Öz-özünə bu sözü başqa bir sözlə müqayisə etdi, utandı, qızardı.

Bu, rəisin ovçu gözlərindən yayınmadı. Qızda narazılıq yaranmasından qorxduğuna görə tez özü sükutu pozdu.

–Hə, indikilər hər sözün mənasını başa düşümlər. Eşitmişəm, deyərlər: “Örkən nə qədər uzun olsa da, yenə doğanaqdan keçər”.

–Eşitmişəm, amma doğanaq nədir, bilmirəm.

–Doğanaq uzun iplərin bir ucuna bənd edilən qısa haça ağacdandır. Əvvəllər ot, küləş, odun şələsi bağlayanda, ya da at, eşşək yükləyəndə doğanaqlı iplərdən, yəni örkənlərdən istifadə edərtilər. İpin o biri ucu mütləq gəlib bu ucdakı doğanaqda bənd olmalı idi. İndi bildin ki, doğanaq nə deməkdir?

–Bildim. Demək bu idarənin bütün işləri məndən keçəcəkdir.

–Bəli.

Qız daha sual verməyib çıxıb getdi. Sabahdan o, doğanaq vəzifəsini bitirəcəkdirdi...

Rəisin qəbul otağı adamla dolu idi. Amma katibə heç kəsi içəri buraxmırdı. Elə bəhanə gətirmişdi ki, hamı gözləməyə razı idi. Özü tez-tez içəri girir, birinci qarmağı rəisin boğazına keçirməyə çalışırdı...

Qəbul qurtardı, iş günü başa çatdı. Katibə isə rəisi “tərbiyə etməyə” təzəcə başlamışdı. Qızın sözlərinə qulaq asan Qulu Quluyeviç, kimisi ilə ucadan danışır, tez əlini telefona atıb harasa zəng vurmaqla söhbəti qurtarır, ya da zəngi basıb başqasını kabinetə dəvət edirdi. Bir başqası ilə daha mehriban olur, keçib aşağı başda uzbəüz oturur, bəzən çaya qonaq edirdi. Adamların bir qrupu isə katibənin doğanağından keçə bilmədiyini üçün heç rəisin qəbuluna düşə bilmirdi. Amma katibə hələ özündən razı deyildi. Çünki hələ idarəni tamamilə ələ ala bilməmişdi. Buna görə də, bəzi şöbə rəisləri ondan soruşmadan birbaşa içəri keçirdi. Qız bu fikirlərin təsiri ilə əsəblərini dartışdırdığı halda birdən qapı açıldı, şöbə rəislərindən birinci müavin Qulu Quluyeviçin yanına girməyə cəhd etdi.

–A yoldaş, ay kişi, hara soxulursan? Bir soruş rəis burdadır, ya yox, keçmək olar, ya yox.

–Bağışla, işim təcildir, idarənin ictimai işidir.

–Bəs biz onda kimik?

–Siz rəisin katibəsi.

–Rəisin yox, idarənin.

–Yaxşı, olsun idarənin, xanım qız. Özünü niyə belə aparırsan?

–Belə olmasam, rəisi işləməyə qoymazsınız. Deyin görüm hansı iş üçün qəbula gəlmisiniz?

–Şizə deyiləsi deyil.

–İdarənin məndən gizli işi yoxdur. Bəzi işləri aidiyyəti üzrə elə mən göndərirəm.

–Necə yəni, katibə problem həll edir?

–Bəli, hara getsən, örkən yenə doğanaqdan gəlib keçməlidir.

–Kimdir o doğanaq?

–Mən.

Gələn adam qızın qırımını pis görüb qovluğunu qoltuğuna vurub çıxıb getdi. Onun ardınca isə katibə xanım rəisin boğazına doğanaq keçirib düz plyaja – özü də ən gizlin guşəyə çəkdi. Öz yerinə şöbələrin katibələrindən birini qoydu ki, telefon zənglərinə cavab versin ki, rəis yuxarıya gedib, şikayətçilərə də desin ki, rəis xəstədir.

Neçə müddət idi ki, Doğanaq qız idarənin boğazına keçmişdi. Rəisin mərhəməti və özünün “qabiliyyəti” sayəsində idarənin bütün işləri bir ip kimi doğanaqdan keçirdi. Qız özü kimi bütün katibələrlə əlaqə yaratmışdı. Elə bir müşkül iş ola bilməzdi ki, bu qız doğanağını atıb onu həll edə bilməsin. Hər səhər rəis gəlməmiş katibələrə zəng vurub əvvəlcə öz işini görürdü.

–Alo, sənsən? Sağ ol, əzizim, çox köməyin dəyib, xalam oğlunun təyinatı düzəldi. Mən də qulluğunda hazır. Öpürəm səni... Və ya:

–Alo, sənə quzu kəsərəm, yerlim Cəfərin işi düzəldi. Hə, hə öz işinə bərpa olub. Şirinliyim məndə canını yeyərəm sənin... Bəzən:

–Alo, ə nə qəribə qızsan? Pah atonnan, guya böyük şeydir? Rəisini yola gətirə bilmirsən? Eyb etməz, mən sənin işini düzəldərəm. Özün utanarsan.. Keçəl halva yeyər...

Gah da:

–Alo, təşəkkür, yüz təşəkkür. Keçəl olma, onun bəxtində ol. Gədənin bütün əyər-əskiyyəni düzəlib. Bizə görə qulluq.

Qulu Quluyeviç doğanaqda elə ilişib, elə bənd olmuşdu ki, idarənin bütün işləri yaddan çıxmışdı. Evə də gedə bilmirdi, hara baxırdı onu görürdü. Yuxuda da qızın kəməndinə düşür, doğanaqdan keçirdi. İdarə Şurasının iclası yarım saatdan artıq çəkməzdi. Çünki doğanağa ilişib harasa sürünəcəkdə; ya şəhər ətrafı gəzintiyə, ya qəsəbələrədən birindəki kinolara, daha nə bilim hara. Əslinə qalsa, rəisin boğazına keçən doğanağın ipi keçdiyi yerlərdə iz qoymuşdu. Doğanaq ilişərək rəisi qabağa, idarəni isə dala çəkirdi. Bir ucuna doğanaq bağlanmış ip rəisin boynuna, bədəninə elə sarılmışdı ki, onların heç birinin xəbəri olmadan gizli işlər aşkar olmuşdu. Bu ip açılıb dolasmış, nəyə isə ilişmişdi. Rəisin boğazına ilişmiş doğanaq onu çəkib idarədən bayıra atdı...

O, yenə Allahqulu İmamqulu oğlu oldu.

Adil Babayev

Lügət:

Həsərət – тоска, скорб

Ümid – надежда

Müdara etmək – установить средние отношение

Məcəz – темперамент, характер, нрав

Canan – возлюбленная, зазноба

Peyda olmaq – появляться

Aidiyyatı – имеющее отношение

Qırım – настроение

Mərhəmət – милость, милосердие

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNƏ AİD TƏKRAR SUALLAR

1. Sərbəst söz birləşmələri nəyə deyilir?
2. Sərbəst söz birləşmələri ilə sabit söz birləşmələri arasında nə kimi fərqlər var?
3. Sərbəst söz birləşmələrinin hansı növləri var?
4. Təyini söz birləşmələrinin neçə növü vardır?
5. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin hansı növləri var?
6. Feili birləşmələr nəyə deyilir?
7. Feili birləşmələrin növləri hansılardır?
8. Feili birləşmələr tərəflərinin xarakterinə görə hansı qruplara bölünür?
9. Zərf birləşmələri nəyə deyilir?

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

(Члены предложения)

Cümlənin baş üzvləri *mübtəda* və *xəbərdir*. Çünki bu iki üzvün sintaktik uzlaşması nəticəsində fikir hasil olur. Mübtəda və xəbərin hər hansı biri iştirak etməsə, cümlə təktərkiibli adlanacaqdır.

Mübtəda

(Подлежащее)

Mübtəda cümlənin baş üzvü olub, iş və hərəkətin kim tərəfindən icra edildiyini bildirir. Mübtəda adətən ismin adlıq halında olur, *kim? nə? və hara?* suallarından birinə cavab verir. Mübtəda cümlədə heç bir üzvdən asılı olmur. Hətta xəbər onunla uzlaşmalıdır. Hər bir cümlənin bir mübtədası olur. Məsələn,

Mən gəlirəm.

Kitab buradadır.

Tapşırıq 182. *Əli, İnstitut, məktəb, kitab, Şərqiya, Telli, Zemfira, Volqa, Mars, Aytən, Yasəmən* sözlərini cümlədə mübtəda kimi işlədin. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Mübtədalar isimlə, əvəzlilə və substantivləşən sözlərlə ifadə edilə bilər.

Tapşırıq 183. Asağıdakı oçerkdə verilmiş mübtədaları dəftərinizə köçürün. Mətnin məzmununu danışın.

Odlar yurdunun od qızı

Gecədən xeyli keçmişdi. General pəncərənin önündə dayanıb şəhərə baxırdı. Qəzetlərin gözəlliyini göylərə qaldırdığı şəhəri tam görməsə də, iki günlük təəssüratı Bakı haqqında müəyyən fikir oyatmışdı. İlin ən soyuq ayı hesab edilən yanvarın 20-si olmasına baxmayaraq, şəhərdə qardan əsər-əlamət yox idi. Dünənə qədər öz adi həyatını yaşayırdı. Hamının çöhrəsində şərqlilərə məxsus bir təbəssüm var idi. General mülki paltarda bir gün əvvəl şəhəri gəzərkən hamının mehriban çöhrəsindən yəqin etmişdi ki, kimin qapısını döysə, onu tanımadan belə əziz qonaq kimi qəbul edər, hörmətini göstərərlər. Amma nə üçün kiminsə qapısını döymək, kiminləsə mehriban olmaq? Axı o bu şəhərə başqa məqsəd üçün gəlmişdi. Dünəndən şəhəri gəzəndə bu mehriban şərqlilərin çılğın zarafatlarını ekstemizm, siqaret çəkənləri narkoman, çevik görünənləri terrorçu, sakit dayananları millətçi-separatist, ucadan danışanları xuliqan, yanından sürətlə ötüb keçənləri düşmən kimi qiymətləndirmiş, iki milyonluq şəhərdə bir nəfər onun gözünə “kommunizm qurucusu” dəyməmişdi. Ona görə də şəhərin dinc əhalisinə qarşı amansız olmuş, tank təkərləri ilə küçələri naxışlamaq, evlərin balkon və divarlarını, pəncərə və qapılarını güllələrlə bəzəmək, qabağına çıxanları qırıb-tökmək, hamıya qulağı çıxınca qulaqburması vermək, beləliklə,

şəhəri öz “vəhşi” sakinlərindən “qorumaq” üçün qəti əmr vermişdi.

Pəncərənin qabağında dayanıb fikir dəryasına qərq olan General arabir onun əmrilə şəhərə yağan avtomat güllələrinin səsinə fikirdən ayrılır, yenidən əmrin necə yerinə yetirilməsi haqqında düşünürdü. O, təəssüf edirdi ki, şəhərə qulaqburması vermək üçün aviasiya niyə iştirak etmir. Qırx ildən artıqdır ki, uzaqgöstərən durbinlərlə düşmən tərəfə baxıb “Oqon!” deməyə həsrət qalan General takların, zirehli transportyorların, müxtəlif növ silahların səslərindən həzz alırdı. O, fikir dənizinin elə dərinliyinə batmışdı ki, növbətçinin bir qadınla içəri girdiyindən xəbər tuta bilməmişdi. Onu qadının təlaş və qəzəb, kin və izzirab dolu səsi fikrindən ayırdı:

–Atəşi dayandırın. Mən xahiş yox, tələb edirəm. Eşidirsiniz? Dayandırın atəşi! Adamlar qırılır! Günahsız insanların qanı tökülür, eşitmədiniz!?

General gözlərinə inanmadı. O, yavaş addımlarla gəlib qadının düz qənşərində dayandı. Qadın saçının dağılmasına, həyəcandan dodaqlarının quruyub çatlmasına belə fikir vermir, davam edirdi:

–Nə üçün günahsız, zavallı xalqa belə amansız divan tutursuz?

General şərqli qadının aslan kimi nəriltisindən daxili təkən yedi. Sanki ölümlə həvat üz-üzə durmuşdu. Bütün hərbcilərə xas olan quru rəsmilik, qan tökülməsinə biganəlik, kobudluga qədər yüksələn məğrurluq bu generalda da tamamilə özünü göstərdi. Doğrusu, general çox cəbhələrdə “Oqon!” sözü ilə çoxlu adamlar qırılması üçün əmr vermiş, hara getsə, yüzlərlə-minlərlə adamın fərəqat dayanıb ona rəsmi təzim etməsinə alışmışdı. Qəlbi

daş kimi bərkimiş bu kişi qadının qəzəbli baxışları qarşısında öz təmkin və qürurunu itirmiş, sanki nitqi tutulmuşdu. Qadını başdan ayağa süzüb sakitcə ona baxırdı. Qadın qəzəbdən səsinin tonuna da fikir verə bilmirdi:

–Bəlkə rusca bilmirsiniz? İngiliscə deyirəm: Atəşi dayandırın.

Nəhayət generalın dili açıldı:

–Nə istəyirsən?

–Əvvəla, mən qadınam, qadınla belə mədəni danışmaq sizin kimi alimənsəb cənaba yaraşmaz.

–Yaxşı, deyin görüm gecənin bu vaxtı burada nə edirsiniz?

–Gəlmişəm tələb edirəm ki, mənim günahsız xalqımı qırmayasınız.

–Günahsızlar gecənin bu vaxtı küçədə nə edirlər ki, qırılsınlar?

–Sizin əsgərlər onları mətbəxdə, balkonlarda öldürürlər. Qadınlar, uşaqlar qırılır. Siz cavab verməli olacaqsınız. Mən bu dəqiqə xəstəxanalara baş çəkib gəlmişəm. Ölənlərin və yaralanların sayı-hesabı yoxdur.

Mən bütün Azərbaycan qadınları adından tələb edirəm; əmr edin, atəşi dayandırın! Bilirsinizmi qadınların qəzəbi çox güclü olur.

–Onsuz da bir azdan daha atmayacaqlar. Çünki işıqlanır.

–Qara əməlinizi, qara niyyətinizi gecə həyata keçirirsiniz ki, görün olmasın, eləmi?

Mən daha sizdən heç bir mərhəmət gözləmirəm. Özüm dünyanın hər yerinə car çəkəcəyəm! Qoy sizin insanlığınız hamıya bəlli olsun.

Qadın bir az dayanıb nəfəsini dərdi. Udqunmaqla həyəcandan qurumuş boğazını təmizlədi. Alcaq, xahişedici tona keçdi; çünki yəqin etmişdi ki, amansız generalı bu minvalla yumşalda bilməyəcək.

–Onda icazə verin, başsağlığı verim.

–Bu mümkündür – deyə haçandan–haçana general dilləndi. – Ancaq mən başa düşən dildə.

–Axı mən bütün Azərbaycan xalqına başsağlığı verirəm. Başsağlığını yad dildə verirlər?

–Bəs mən nə bilim öz dilində sən nə danışacaqsan? Nə deyəcəksən? Axı bu efirdir!

–Qorxma, hər iki dildə təkcə dərdimizi deyəcəyəm.

General zəngi basmaqla bir zabit qadının qabağında peyda olub, ayaqlarını cütlədi.

–Tapşırın bu qadına radio ilə çıxış etməyə icazə versinlər. Özü də iki dildə. Özü də mətnləri diqqətlə tutuşdursunlar. Qoy bu gün səhər çıxış etsin.

Qadın təşəkkür edib otaqdan çıxdı. General diqqətlə radioya qulaq asırdı. Matəm musiqisi verilir. Heç bir nömrə elan edilmədən bir–birinin dalınca hüznvari musiqi adamların əsəblərini tarıma çəkir, gözlərdən yaş axırdı.

General bu musiqiyə heç əhəmiyyət vermirdi. Təki bir başqa söz deyilməsin. O, həmin zabiti çağırıb əmr etdi ki, qonşu kabinetdəki azərbaycanlını yanına çağırınsın. O hələ də bu qadının ötkəmliyi və cəsarəti, qətiyyəti və dəyanətindən aldığı təsirin altında idi.

Qonşu otaqda oturmuş azərbaycanlı qadının kim olduğunu və bura nə üçün gəldiyini bilirdi. Özü də generalın kabinetinə daxil ola bilməsi üçün çox iş görmüşdü. Bu bəstəboy, qarayanız, enlisifət, ortayaşlı bir adam idi. General olan otağa daxil olub:

–Buyurun, yoldaş general, sizi eşidirəm – dedi.

–Bura bax, indicə bura gələn qadın kim idi?

–O, respublika qadınlarından biri, Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professordur. İngilis, rus, fransız, Azərbaycan və başqa dilləri gözəl bilir.

–Heç özü də adını demədi. Elə içəri girən kimi başladı ki, tələb edirəm və s.

–Qoçaq qadındır, mənimlə elə danışdı ki, elə bil bu saat mənə hücum edəcək.

–Getmə, indi qadın radio ilə çıxış edəcək. Diktor yerinə azərbaycanca zəif bilən bir kürd əyləşdirmişdilər. O, musiqini kəsərək kobud bir səslə:

–Respublika qadınlarından biri mikrafon qarşısındadır – dedi.

–Əziz analar, bacılar – o, sözünün dalını gətirə bilmədi. Gözlərini yaş, boğazını qəhər tutdu. Əsgərin səsi aydınca eşidildi:

–Говори! Ну! Говори!

Nəhayət, o, özünü ələ alıb danışmağa başladı.

–Analar, bacılar... Düşmən xalqımıza amansız divan tutur. Qocalara, uşaqlara, qadınlara, əliyalın insanlara rəhm etmir. Dünənə qədər qulluğunda fərağat dayandığımız imperiya öz hərbi maşınıni bizə qarşı çevirmişdir. O heç kəsə aman verməyəcək! Ayıq olun, bacarıb sağ qalmalıyıq. Əgər bu gün bu birləşmiş mənfur qüvvələr bütün xalqımızı qırsa, min bir fırıldaq və bəhanə ilə özünə haqq qazandıracaq. Hələ səhər açılmamış mən xəstəxanalarda ölənləri, yaralıları görüb gəlmişəm. Amandır, ehtiyatlı olun! Düşmən çox amansızdır. Allah ölənlərimizə rəhmət eləsin. Bacarın namərd gülləsindən

uzaq olun. İndi əlac sənin özünə qalıb, mənim əziz vətəndaşlarım. Respublika rəhbərliyindən bizə haray yoxdur. Başını dik tut Azərbaycan, qətliaamları çox görmüsən.

General soruşdu:

–Nə deyir?

–Deyir ki, dərdimiz, kədərimiz böyükdür. Amma zülmün əsiri olmayan xalq, kədərin də əsiri olmamalıdır...

General laqeydliklə əlini yelləyib radionun səsini kəsdi və yanındakına:

–Siz azadsınız, gedin. Amma bu qadın haqqında mənə geniş bir məlumat hazırlayın.

–Nə mənada məlumat? İttiham etmək üçünmü?

–Yox, ondakı cəsarət və mərdlik xoşuma gəldi.

Qarayanız azərbaycanlı öz otağına çəkilib fikirləşməyə başladı. İnanmışdı ki, general məlumatı bədniyyət üçün istəmir. Elə belə maraqlanır ki, onun pis tanıdığı xalqın nə kimi uğurları ola bilər?

General qadının zəhmli görkəmini unuda bilmirdi. Öz–özünə:

–Какой удивительный народ! Если у них женщина такая удивительно грозная, тогда каким будет мужская месть у этих людей. Азербайджанцы – народ удивительный.

Buna görə də general sabahkı dəfn günü atəşi dayandırmağa əmr verdi.

*Adil Babayev
Yanvar, 1990*

Lügət:

Təəssürat – впечатление

Əsər–əlamət – следы

Çöhrə – лицо

Qulaqburması – наказание, нахлобучка, нагоняй

Qənşər – противоположная сторона, быть

ВИДИМЫМ

Qəzəb – гнев

Günahsız – безвинный

Zavallı – бедняга

Niyyət – намерение

Mərhəmət – милость, милосердие

Baş sağlığı – соболезнование

Hüznvari – грустный

Laqeyd – беспечно, беззаботно

XƏBƏR (Сказыемое)

Xəbər cütlərkibli cümlənin baş üzvü olub, qrammatik cəhətdən yalnız mübtədəyə tabe olur. Yəni şəxsə və kəmiyyətə görə onunla uzlaşır. Məsələn, *Mahmud sözünü tamama yetirdi. Ata, sənə bir söz deməliyəm. Çox dedilər, Mahmud az eşitdi. Mahmud əhvaltı bəziranbaşımdan öyrəndi. Ağcaquş Mahmudun yolunu qözləyirdi.*

Xəbərlər ifadə vasitəsinə görə ismi və feili ola bilər. İsmi xəbərlər adlarla ifadə olunan xəbərlərə deyilir. Məsələn,

1. İsimlə:

O mənim qızımdır, halaldır sana
Tacım da, taxtım da qurbandır sizə...
Hər namuslu oğul, hər namuslu qız
Elin balasıdır, elindir yalnız.

2. Sifətlə:

*Gözəldir, canlıdır qurduğun hasar
Lakin diqqət yetir, bir nöqsanı var...
Kamil bir palançı olsa da insan
Yaxşıdır yarımçıq paraqçılıqdan.*

Nizami

3. Sayla:

*Bəli, uzaqdadır, həsrəti çoxdur,
Ancaq sədaqətin mənzili yoxdur.*

S.Vüğün

4. Əvəzləklə:

*Mənəm kim, qafiləsalari-karivani qəməm
Fəqiri padişah asa gədəyi möhtəşəməm.*

Füzuli

Bütün günahların səbəbi sənsən.

5. Məsdərlə:

*Mənim arzum səni azad görməkdir,
Boynuna güllərdən çələng hörməkdir.*

6. Zərflə:

Artıq gecdir, gedək gəlini gətirək.

7. Söz birləşmələri ilə:

*O mənim ömrümün timsalıdır, bax,
Sənən bir varlığın xəyalıdır, bax.*

S.Vurğun

Tapşırıq 184. Aşağıdakı əsərdən xəbərləri seçib qruplaşdırın, mətni öyrənin.

Kaş Dədə Qorqud olaydım

Əgər bu gün Dədə Qorqud ola bilsəm – çünki Qorqud ata oğuz qovminin müşkilini həll edərdi. Hər nə iş olsa, Qorqud ataya danışmayınca işləməzlərdi. Hər nə ki, buyursa, qəbul edilərdi. – Kəpəzin ən uca zirvəsinə qalxaraq bütün Quzey Azərbaycanı əhatə edə biləcək qədər qollarımı açardım, elə haykırırdım ki, səsim Kəpəzdən qopub Xəzərin sularında əsk-səda versin, Dərbənd hasarına dəyib Əlincə qalasmda eşidilsin.

Haray çəkib deyərdim: Ehey, igid ərənlər! Qarı düşmənlər dost olmaz!

Məqamı əldən buraxmayın, bir də belə məqam ələ düşməz.

Əgər sabah Boris Yeltsin desə ki, səni özümə baş müşavir təyin edirəm, Qazanı qoşunuma baş sərkərdə, mən ona inanmaram. Əgər desə ki, “Yeni dövlətlər Birliyinin” paytaxtı Bakı, dövlət dili Azərbaycan-Türk dili olacaq, pulun üstündə Leninin kəlləsi deyil, Məhəmməd Əminin şəkli olacaq, gəl bura qol çək, mən çəkmərəm. Nə üçün? Çünki göz gördüyümdən qorxar.

Əvvələn elə əsrin birinci rübündə də sizə azadlıq, dövlətinizə istiqlal verəcəyik deyə aldatdılar. İgid ərənlərinizi, baş bilənlərinizi, Quran oxuyanlarından tutmuş, corab toxuyanlarımıza qədər məhv etdilər.

Sizin gözəl işlərinizə “antikonstitutsiyon” dedilər. Bəs özləri? Ozlərinin gücü ədalətindən yüz min dəfə çoxdur! Baxın Pyotrun vəsiyyətlərinə. Görün bircə xalqa, bircə qonşuya xeyirxahlıqla yanaşmaq buyurubmu o?

Uzağa niyə gedirsiniz?

70 ilin axarında 15-16 “qardaşın” qazanıb düzəltdiyi nə varsa “Böyük qardaş” hamısını özünə çıxdı... kim deyə bildi ki, bu “antikonstitutsiyon”dur?

Yayda – qora bişirən ayın 19-da bir neçə adam yığışib dəyirmanı köhnə kökünə salmaq, əvvəlki kimi işlətmək istədilər. İndiki bir nəfər baş bilən özünün dəyirməndə üyüdülcəyindən qorxub onları asırdı, adlarını da qoydu “antikonstitutsiyon”. Sonra gedib allah-allah ilə yüz min xristian Sələvati ilə Qorbaçovu Moskvaya gətirib əvvəlki taxtına mindirdi. Cəmi dörd aydan sonra onu özü qoydu böyrü üstə. Bəs bu “antikonstitutsiyon” deyil? Yazıq Qorbaçov hələ “Sodrujestvo” yaratmaq üçün planlar hazırlayıb Novoqaryovada yağlı yalvarışlarla imza etdirmək istəyirdi. Bunlar isə Minsk və Alma-Atada sövdələşib onu atdılar bayıra. Bəs bu “antikonstitutsiyon” deyil?

Qorbaçovu bütün xalq seçməliydi, eybi yoxdur, onu Vəkillər toplantayı seçdi. Onlar da cıxara bilərdi. Bəs əslində necə oldu? Bax bunu gözünüzə görə, qulağınıza sırğa edəsiniz. Hansını deyim, hansı qalsın? Hələ heç bir il keçməmişdi ki, bütün el-obanın rəyini soruşdular, adına da referendum dedilər ki, “Leninin qurduğu bu ittifaq qalsın, ya yox”. Babalı deyənlərin boynuna, çoxu demişdi ki, qalsın. Bəs ona niyə əhəmiyyət vermədi indiki böyük? Bəs bu “antikonstitutsiyon” deyil?

Bəzən xanlarınız və ağsaqqallarınız deyir ki, qorxmayın, bir-iki ilə möhkəmlənərik, sonra onların qoltuğundan çıxarıq! Yox, yox! Onlar sizdən tez möhkəmlənəcək, boynunuzu qoltuqlarına salıb elə sıxacaqlar ki, səsiniz də çıxmayacaq! Amandır, başınızı yenidən qoltuqlarına verməyin!

O ki qaldı torpağınıza, onu özünüz qoruyun, heç kəsə etibar etməyin. Sizin Qazandan, Koroğludan, İsmayıldan qalan qeyrətiniz var. Mənim sözlərimi unutmayın:

“Çala bilən igidə oxla qılıncdan bir çomaq yek.

Ata adını yürütməyən xoryad oğul ata belindən enincə enməsə yek, ana rəhminə düşüncə düşməsə yek”.

Doğrusu, bağrım yarıılır, qəlbim doğranır biqeyrət, laqeyd, hərcayı, axşamacan kef çəkən oğlanları görəndə. Bu “ana balaları” heç nəyə layiq olmadıqları halda, hər şeyə malikdir. Səhərdən axşama qədər avara-avara gəzir, çoxluca pul xərcləyir, nə el, nə vətən qeyrəti çəkir. Bunlara Qorqud nəvəsi deyilməsin!

Sözüm çoxdu, ərənlər! Amma səsim tutuldu. Dalısı sonra.

Sözümü dinləyin! Aranıza təfriqə salıb sizi bir-birinizə qaldıra bilərlər. Bir-birinizin qədrini bilin, birləşin!

Adil Babayev, 1991

İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏR (Второстепенные члены)

Cüttərkibli cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri bunlardır: *təyin*, *tamamlıq* və *zərflik*. Cüttərkibli cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri sırasında ilk öncə tamamlıqdan bəhs etmək lazım gəlir. Çünki o, cümlədə obyekt, yəni iş, hal və hərəkətin icra obyektini bildirir.

TAMAMLIQ

Tamamlığın iki növü vardır: *vasitəsiz* və *vasitəli tamamlıq*.

Vasitəsiz tamamlıq

Vasitəsiz tamamlıq ismin təsirlik halında olub *kimi*, *nəyi*, *nə* və *haranı* suallarından birinə cavab verir. Bu tamamlığa ona görə vasitəsiz deyilir ki, təsirli feillə ifadə olunmuş xəbərdən sonra mütləq *nəyi*, *nə* sualları meydana çıxır. Yəni belə tamamlığın müəyyənləşdirilməsi üçün heç bir əlavə sualdan və üzvdən istifadə edilmir. Məsələn, *Mən qapını bağlayıb çıxmışam. Dayan, sən öl, bu dəfə sözün doğrusunu deyirəm. Həyətdən kimsə gedib əhvalatı kəşiyə xəbər verib. Özü də bütün təfərrüatınacan danışblar. Köpək uşağını bircə-bircə məhkəməyə çəkdim. Amma heç biri heç nəyi boynuna almadı.*

İsa Hüseynov

Tapşırıq 185. Aşağıdakı mətni oxuyur, vasitəsiz tamamlıqları dəftərinizə köçürün. Mətnin məzmununu öyrənin.

Ertəsi gün Mehriban zavod məktəbində dərslərini qurtaran kimi, axşam işə tələsdi.

Qızlar onu müdiriyyətin əmr lövhəsinin yanında gözləyirdilər. Mehriban görünən kimi Məhbubə rəfiqələrinə işarə elədi, hamısı birdən ağız-ağıza verib nə işə şən bir mahnı oxumağa başladılar. Mehriban ayaq saxladı. “Görəsən bu qızlara nə olub, niyə belə şənlənirlər?” Hətta Cəmilə də oxuyurdu. Təkcə Leyla onlardan bir az aralı durub əllərini bir azca irəli çıxmış qarnının üstündə çarpazlayaraq gülümsünürdü.

Axşamkına baxmayaraq şəstlə yeriyən Simuzər dəhlizin o başında görünüb acıqlandı:

–Bu nədir? Bu nə hay-küydür salmısınız?

–Mehribanı təbrik eləyirik!

–Mehriban ştata keçibdir!

–Mehriban daha əsl telefonçudur, – deyə yerbəyerdən çığırdılar.

Simuzər gülümsündüsə də, həmişəki kimi quru bir tərzdə dilləndi:

–Çox böyük bir iş olub! Keçin otağa!

O, kommutator otağına qızlardan əvvəl girdi. Qızlar ləngidilər.

–Hanı bizim hədiyyəmiz? – deyə Məhbubə pıçılı ilə Validədən soruşdu. Validə cəld çantasını eşələyib kiçik bir qutu çıxartdı. Məhbubə qutunu alıb açdı və oradan qanadları al-əlvan Sibir daşları ilə bəzənmiş, qızıl suyuna

çəkilməmiş zərif bir kəpənək çıxarıb Mehribanın yaxasına sancdı.

–Təzə silahdaşlarımıza eşq olsun! – deyə ucadan səsləndi.

Qızlar Mehribanı araya alıb kommutator otağına apardılar. Növbəni təhvil verən qızlar da onu təbrik elədilər. Özünü itirmiş Mehriban hamıya təşəkkür edib öz yerinə keçdi və lövhə üzərində aramsız yanan işıqlar seyrəldikdə, Mehriban qızların kəsik-kəsik söhbətlərinə qulaq verirdi. O, ümid edirdi ki, bəlkə Zakirin haqqında bir şey öyrənsin. Amma heç kəs onun adını çəkmirdi.

Cəmilə əlindəki kitabdən bir anlığa ayrılıb ucadan dedi:

–Ərizəmlə sənədlərimi göndərdim.

–Bu dəfə hara? – deyə Nazilə soruşdu.

–Yenə Moskva, Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutuna.

–O gün olsun, səni də təbrik eləyək!

Cəmilə təşəkkür etmədi. Bir an fikrə getdikdən sonra yenə də burnunun ucunu kitaba dirədi.

Mehriban rahat nəfəs aldı: “Yox, Zakirə heç nə olmayıb. Sağ-salamatdır. Əgər onun başına bir iş gəlsəydi, hamıdan əvvəl telefonçu qızlar xəbər tutardılar. Axı bütün zavoda gələn xəbərlər bizim kommutator otağından keçir, bu xəbərlərin işığı bizim lövhələrdə yanır. Deməli, Zakir sağ-salamatdır. Elə isə, niyə dünən görüşə gəlmədi? Özü xahiş eləmişdi. Bəlkə məni ələ salır? Yox, yox, Zakir belə iş görməz. Heç vaxt, heç vaxt!”

Həsən Seyidbəyli

Lüğət:

Axsamaq – хромать

Acıqlanmaq – сердиться

Pıçılı – шепот, шептание

Ələ salmaq – издеваться

Vasitəli tamamlıq

Vasitəli tamamlıqlar adətən ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olur və həmin hallardakı sualları ilə müəyyən edilir.

Tapsırıq 186. Tamamlıqları hallara görə qruplaşdırın.

Göylərə dayansın qoy onun başı
Dibindən çay kimi axsm göz yaşı.
Onun zirvəsinə yalnız və yalnız
Vaqifin başını qoymalısınız...

Yalvarıram sana, onu ver mana,
Əllərin batmasın günahsız qana...
Yalvarma, yalvarma o cəllada sən,
Hələ baş əyməmiş bu böyük Vətən.

Vicdan!

O nə məndə, nə də səndə var...
Buyruq sizinkidir, adil hökmdar,
Sizdə ədalət də, fəzilət də var.

Yox... Qorxub eləmə, qızım Xuraman,
Səndən razı qalar xaliqi-subhan...

Basma ayağını bizim torpağa
İlandan, əqrəbdən yar ola bilməz...

Elə zənn etmə ki, qapıçınam mən,
Bir az seçilirəm nökərlərindən.
Fürsət axtarıram gələr bir zaman,
Doyunca içərəm sənin qanından.

S.Vurğun

TƏYİN (*Определение*)

Təyin də ikinci dərəcəli üzvlərdən biri olub, əşyalıq ifadə edən hər hansı bir sözə aid olaraq onu əlamət, keyfiyyət və kəmiyyət sarıdan müəyyənləşdirir. İfadə vasitələrinə görə təyinlər sifət, say, isim, feili sifət tərkibləri ilə ifadə oluna bilər. Təyinlər cümlədə *necə, nə cür, hansı və nə qədər* suallarından birinə cavab olur. Məsələn, *Onlar rəngi getmiş, bozarmış bir skamyada oturdular.*

Bu cümlədəki *rəngi getmiş və bozarmış* sözləri *skamya* sözünü təyin edir və *necə? nə cür?* suallarından birinə cavab verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təyin aid olduğu – müəyyən etdiyi sözdən əvvəl gəlir və onunla yanaşma əlaqəsi ilə birləşir. Məsələn, *qırmızı alma* dedikdə *qırmızı* sözü yanaşaraq *almanı* rəng cəhətdən təyin etmiş, özü isə heç bir semantik və qrammatik dəyişikliyə uğramamışdır.

Tapşırıq 187. Aşağıdakı cümlələrdə təyinlərin altından xətt çəkin.

Sənə başağrısı verdim, oğul, arvad xeylağının keçmiş dərdi açılanda uzun danışır.

İ.Hüseynov

*Mən bu cür nahaq söhbətlərə o qədər də qulaq
asmıram.*

İ.Hüseynov

*Əgər bu təsadüfi bir sual olsaydı, mən bəlkə də
ürəyimin səsini boğmağa çalışardım.*

İ.Hüseynov

*Nə olar, biri qaraqabaq qız olar, biri güləyən qız –
deyə Mehriban aralaşdı.*

H.Seyidbəyli

*Yox, bizim Simuzər kənar adamları kommutator
otağına yaxın buraxmır.*

H.Seyidbəyli

*Bilirsən burada ən çətin iş operatorun işidir. Əgər
qurğuda bir dəyişiklik əmələ gəlsə, operator da dəyişikliyi
göstərən cihazdan xəbər tutmasa, vay bizim halımıza.*

H.Seyidbəyli

Bəs siz qurğudan quyuya gələn nefti necə ayırırsınız?

H.Seyidbəyli

*Çayı sən içəcəksən, mənim üçün elə bu yaxınlardakı
mağazada yaxşı çaxır hazırlayıblar.*

O.Salamzadə

Təxminən, ay yarım bundan əvvəl uşaqlar dənizə çimməyə gedəndə görürlər ki, qovun qarpızla yüklənmiş bir araba dikdirdə qalıb, irəli gedə bilmir.

O.Salamzadə

Tapşırıq 188. Aşağıda “Afinalı Timon” əsərindən bir parça verilmişdir. Həmin parçada təyinləri müəyyənləşdirin.

Qızıl! O parlaq mədən, gözəl, qiymətli mədən
Odur qapqara şeyi təmiz, ağappaq edən,
Çirkini gözəl edir, günahı-haqq ədalət,
Alçaqları ucaldır, qorxağa verir cürət,
Qocalmış kaftarları təzə, cavan göstərir.
Köhnəliyə min rəvnəq, zinət, lətafət verir...
Ey Allahlar, söyləyin, bunun nə hikməti var?
Nə üçün yaratdınız qızılı, ey allahlar?
O ki, saf bəndələri qovur dərgahınızdən,
Xəstənin başı altdan odur balışı qapan.
O məlun parıltısı aldadır insanları,
Bu anda həm bağlayır, həm pozur peymanları.
O pərəstiş etdirir, ən iyrenc, pis bidətə,
Bəli, odur mindirən quldurları hörmətə,
Onlara ad-san verən, əyanlığa qaldıran,
Cavanlara qartımış qanları aldıran...
Sən də ey qoca dünya, rədd ol artıq gözümdən
Sən də bu kainata satılmış cariyəsən!

V.Şekspir

Lügät:

Parlaq – блестящий

Mädän – промысел, минерал

Cürät – храбрость

Rövnəq – укрощение, красота

Kaftar – престарелый, дряхлый

Peyman – соглашение

Pərəstiş – обожание, преклонение

Bidət – порядок, противоречащий религии

Qartımış – старый, дряхлый

ZƏRFLİKLƏR (Обстоятельство)

Zərflik cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub hərəkətin əlamətini bildirir. Zərflik cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən öz əhatəsinə və xarakterinə görə seçilir. İfadə vasitəsinə görə zərfliklər tək-cə zərflərlə deyil, feili sifət və feili bağlama tərkibləri ilə və başqa xüsusiləşmiş tərkiblərlə ifadə edilir. Məsələn,

*Bir qədər çaydan uzaq od qalamış dağda çoban.
Oyadır öz sürüsün otlaya yaylaqda çoban.*

Burada bir qədər *çaydan uzaq* və *yaylaqda* sözləri yer zərflikləridir.

Zərfliklər quruluşca cümlə üzvləri kimi sadə və mürəkkəb quruluşa malik ola bilərlər.

Sadə zərfliklər, adından da göründüyü kimi, bir sözdən ibarət olur. Məsələn,

*Ceyranam **düzə** gəlləm,
Otlaram **düzə** gəlləm,
Yüz il qazamat **çəksən**,
Qurtarsam, **sizə** gəlləm.*

(*Bayatı*)

Mürəkkəb zərfliklər bir neçə sözün birləşməsindən, hətta tərkiblərdən ibarət olur. Məsələn,

*Bilirsənmi səndən niyə küsmüşəm,
Kəc baxırsan **üzbəüzə** gələndə.*

Tapşırıq 189. *Zorla, tez, sabah, günorta, cəld, axşamdan xeyli keçmiş, səhərə bir az qalmış, xəstələndiyim üçün, utanaraq sözlərini cümlədə zərflik kimi işlədin. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

Zərfliyin mənaca növləri

Zərflilər öz qrammatik mənalarına görə aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. Tərzi-harəkət zərfliyi (Обстоятельство образа действия).

2.Zaman zərfliyi (Обстоятельство времени)

3.Yer zərfliyi (Обстоятельство места)

4.Kəmiyyət zərfliyi (Обстоятельство количества)

5.Səbəb zərfliyi (Обстоятельство причины)

6.Məqsəd zərfliyi (Обстоятельство цели).

Tərzi-hərəkət zərfliyi

Adından göründüyü kimi, tərzi-hərəkət zərfliyi iş və hərəkətin icra edildiyi tərzi bildirir. Tərzi-hərəkət zərfliyi *necə, nə cür* suallarına cavab verir. Yəni tərzi-hərəkət zərflikləri iş və hərəkətin *necə, nə cür* icra olunduğunu bildirir. Məsələn,

*Xeyr, fəzilətdən dəm vurma, vəzir,
Dayan bir qul kimi əmrə müntəzir.
Bir ağ gün görmədi bizim sonalar.
Öldü diri gözlü yazıq analar.*

S.Vurğun

Tapşırıq 190. *Tez, tez-tez, cəld, üz-üzə, dördgöz kosa, əlli-ayaqlı, nəriltili ilə, qijiltıyla, gurultuyla, soyuq (danışmaq), hərərətli (nitq söyləmək), yığıla-yığıla, başı gicəllənə-gicəllənə* tərzi-hərəkət zərfliklərini cümlədə işlədib dəftərinizə yazın. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 191. Aşağıdakı şeiri dəftərinizə köçürün. Tərzi-hərəkət zərfliklərinin altından xətt çəkin. Şeiri əzbərləyin.

Boranlı qış gecəsi

Boranlı qış gecəsi, şaxta şiddətilə kəsir,
Külək vıyıldayaraq səs salır biyabanə;
Cahan zülami-kədər pərdəsilə puşidə,¹⁰
Qaranlıq indi çöküb məclisi-şəbistanə.
Uzaqda, kənd kənarında bir uçuq evcik.
Budur, dağılmış, uçulmuş, xərabə bir məqbər.
Zülami-nikbət¹¹ içindən gəlir inilti səsi,
Baxanda xəstə uşaq, bür də xəstə bir madər.
Qaranlıq evdə uzanmış da bir cavan arvad,
Vərəmli çöhrəsi solğun, zülamə müstəğrəq;
Ağır nəfəslər alır, biməcəl olub bayılır,
O bir cənazə və ev bir məzardır mütləq;
Batıb zəif, sarımtıl yanaqları çuxura.
Nədir bu mənzərə, ya rəb? Nə qəmli simadır!

Cəfər Cabbarlı

Lüğət:

Boran – буран, метель
Şaxta – мороз
Biyaban – пустыня
Puşidə (geyinmiş) – одетый
Şəbistan, gecə – вечер

---

¹⁰ Örtülmüş, bürünmüş

¹¹ Bədbəxtlik; zülami-nikbət – bədbəxtlik zülməti

Zaman zərfliyi

Zaman zərfliyi iş və hərəkətin icra edildiyi zamanı bildirir. *Nə vaxt və haçan* suallarından birinə cavab verir. Məsələn,

Siz hələ o vaxtlar çox balaca uşaq idiniz.

Tapşırıq 192. Aşağıdakı mətni köçürün, zaman zərflərinin altından xətt çəkin. Mətni öyrənin.

Eh, indi yaşamağa nə var ki, a bala! Bundan əvvəl biz məktəbə gedəndə ayağımıza geyməyə ayaqqabı tapmazdıq. Anam paltarımı gecə yuyar, gündüz qurudardı ki, dərəcə gedə bilim. İki qardaşın bir ayaqqabısı, bir də şalvarı vardı. Əgər məktəbdən gec gələsəm, qardaşım dərəcə gec getməli idi, ya da heç dərəcə getməməli idi. İndi hər uşağın hər mövsümə aid öz paltarı olur, yəni, qışda bir ayaqqabı, yayda biri, yazda bir başqası, payızda daha bir özgəsi olmalıdır. O vaxtlar mən gələndə həmişə görürdüm ki, qardaşım hazır dayanıb məni gözləyir. Bir də görürdüm ki, küçədə getdiyim zaman üstümə palçıq atıldı. Ağlayardım ona görə ki, qardaşım dərəcə gedə bilməyəcəkdi. Evə gələndə özümü günahkar sayardım. Amma qardaşım məni bu vəziyyətdən çıxarmaq üçün tez quru əski götürüb üstümü təmizləyirdi. Mən də çay-çörək yemədən ona kömək edirdim. Bu vaxt anam bizim mehribanlığımıza baxıb sevincindən ağlayırdı ki, iki yetim gör bir-birini nə çox istəyir.

Adil Babayev

Yer zərfliyi

Yer zərflikləri hərəkətin icra olunduğu yeri və ya əşyanın yerləşdiyi yeri bildirir. Bundan əlavə, hərəkətin istiqamətini, son nöqtəsini və s. bildirir. Yer zərflikləri *haraya, harada, haradan* suallarından birinə cavab verir. Məsələn, *bulaq başında, evdə, evə, çölə, çay qırağında* və s.

Qarabağda nə day qaldı, nə dana.

Bu gsn sabah hərə qaçar bir yana.

Q.Zakir

Tapşırıq 193. Aşağıdakı şeiri dəftərinizə köçürün. Yer zərfliklərinin altından xətt çəkin.

Sığmazam

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam!
Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam!

Ərş ilə fərşi kafü nun, məndə bulundu cümlə çün,
Kəs sözünü və əbsəm ol, şərhü bəyanə sığmazam!

Həm sədəfəm, həm inciyəm, həşirü sürat əsənçiyəm,
Bunca gumanı rəxt ilə mən bu dükanə sığmazam!

Can ilə həm cahan mənəm, dəhr ilə həmzaman mənəm,
Gör bu lətifəyi ki, mən dəhrü zəmanə sığmazam.

Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm,
Surəti gör bəyan ilə, çünki bəyanə sığmazam!

Tir mənəm, kaman mənəm, pir mənəm, cavan mənəm,
Dövləti-cavidan mənəm, ayinədanə sığmazam!

Nəsimi

Lügət:

Sığar – поместится

Laməkan (məkansız) – беспространства

Kovkövn – взеленный

Ərş – небо

Fərş – земля

Əbsəm olmaq – молчать

Sirat – мост, дорога

Zərrə – крупинка, пылинка

Çar (çahar) – четыре

Pənc (beş) – пять

Tir – стрела

Pir – старый

Cavidan – вечный

Tapşırıq 194. *Yolda, eyvanda, burada, kolxozda, evin içində, bulaq başında, Bağdadın həndəvəridə, Qroznının yanında, Qarabağın ətrafında yer zərfliklərini cümlədə işlədib dəftərinizə yazın.*

Kəmiyyət zərfliyi

Kəmiyyət zərflikləri hərəkət və ya əlamətin kəmiyyətini–miqdarını bildirir. Kəmiyyət zərflikləri başqa zərfliklərdən fərqli olaraq, ismi xəbərlərə də aid ola bilər. Belə zərflilər *nə qədər, neçəyə* suallarından birinə cavab verir.

Kəmiyyət zərflikləri daha çox hərəkət və ya əlamətin miqdarını bildirir. Məsələn,

*Çox keçmişəm bu dağlardan,
Durna gözlü bulaqlardan;*

*Vətən! Çoxmu sevir məni o vətən,
Mənə həcv yazır hər yoldan ötən.*

*Çox da tərifləmə mənə Vətəni,
Bu qılinc olmasa, yeyərlər məni.*

*Mən ki çox keçmişəm sonalı göldən,
Bir ətir çəkmişəm hər təzə güldən.*

S.Vurğun

Tapşırıq 195. *Çox, xeyli, çoxlu, bir addım, bir qədər, doyunca, istəyincə, istədiyimcə* sözlərini kəmiyyət zərfliyi məqamında işlədin. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Səbəb zərfliyi

İş və hərəkətin baş verməsinin səbəbini bildiren zərfliklərə səbəb zərflikləri deyilir. Səbəb zərfliyi *niyə, nə üçün, nəyə görə, nə səbəbə* suallarından birinə cavab verir. Səbəb zərflikləri *üçün, görə, olduğundan, diyindən, olduğundan, düşündən* qoşma və şəkilçiləri ilə yaranır. Məsələn,

Sən özün pis adam olduğun üçün heç kəs səni sevmir.

Sən qorxduğun üçün, səndən qorxmurlar və s.

Tapşırıq 196. Aşağıdakı cümlələrdə səbəb zərfliklərini tapın.

Ayaz Əlipaşanın fikrini anladığından başını aşağı saldı. Əlipaşa ağaya təsir etdiyi üçün xoşhal oldu, çünki bilirdi ki, anası onun xiffətindən, yolunda ağlamaqdan gözləri kor olmuşdur. Ayaz Əlipaşanın bu halını gördüyündən bir az yumşaldı, dilini qısa elədi. Həm də dünən bərk azarladığından səsinin xorultulu olduğunu heç kəs bilməsin deyə səsinə çıxarmadı.

Məqsəd zərflikləri

Belə zərfliklər iş və hərəkətin icrasının məqsədini bildirir, *nə üçün, niyə, nəyə görə, nə məqsədə* suallarından birinə cavab verir. Məsələn,

*Al almağa gəlmişik,
Şal almağa gəlmişik.
Öğlənin adamıyıq,
Aparmağa gəlmişik.*

Burada *almağa, aparmağa* sözləri məqsəd zərflikləridir.

Tapşırıq 197. *Oxumağa, çimməyə, danışmağa, gətirmək üçün, görmək üçün, bilməyə, imtahan verməyə, təmizləməyə, qulluq etmək üçün, öyrənməyə, qurmağa, tikmək üçün* sözlərini məqsəd zərflikləri mövqeyində işlədin.

Zərfliklərin ifadə vasitələri

Bütün cümlə üzvlərinin əhatə dairəsi nitq hissələrindən geniş olur. Yəni bir cümlə üzvü bir neçə nitq hissəsi ilə ifadə oluna bilər.

1. Zərflə.

Əlbəttə, zərflilər daha çox zərflə ifadə olunmalıdır.
Məsələn,

*İndicə burdaydı şeyx ilə qarı.
Mən də qapımızda pusdum onları.*

S.Vurğun

Və yaxud:

*Yenə gözlərimdə hava qaralır,
Yenə dağ başını duman, qar alır.*

S.Vurğun

2. Feili bağlama ilə

*Biz eyvanda görüşəndə,
Toyumuzdan söz düşəndə,
Gəl naz eləmə yara qız,
Ay qaşını gözü qara qız*

İ.Səfərli

3. İsimlə

*Mən ki çox keçmişəm sonalı göldən,
Bir ətir çəkmişəm hər təzə güldən,
Vaqif! Ayırı düşdün obadan, eldən,
Ömrümün nəvrağı yadıma düşdü.*

S.Vurğun

4. Feili sifətlə

Atam ağaca çıxma bilmədiyini üçün tut yeyə bilmirik.

5. Söz birləşmələri ilə

Yayın yay günündə adam bu qədər geyinərmidi?

Bir qul qaçırmişəm Ərəbistana,

Tez olun, axtarın, tapın, gətirin,

Əgər girmiş olsa daşın qoynuna

Fərhadı aparın, çapın, gətirin.

Koroğlu

Tapşırıq 198. “Dədə Qorqud” dastanları üzərində zərfliyə aid olan linqvistik təhlil aparın. Mətni öyrənin.

Türkdilli xalqların ədəbiyyatı tarixində səsi uzaq əsrlərdən gələn, gur işığı ilə tarixləri yarıb keçən yenilməz bir kitab var – “Kitabi Dədə Qorqud”. Bu adla yaddaşımıza həkk olunmuş qədim oğuz dastanları həqiqətən də, bir çox türk xalqlarının yaratdığı milli mədəniyyətin ən zəngin, ən ulu qaynaqlarından biridir.

“Kitabi Dədə-Qorqud” çiçəkləri solmaq bilməyən, əbədi təzə-tər qalan, zaman-zaman nəsilləri heyran qoyan bir sənət gülşənidir. Bu kitabı cəsarətlə Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın babası adlandırmaq olar. Qədim ədəbiyyatımızın təlqin və təqdir etdiyi müdrik, mənalı fikirlər, zərif bəşəri duyğular öz başlangıcını böyük “Kitabi Dədə Qorqud”dan götürür. Oğuz dastanlarına maraqlı və rəngarəng süjetlər, canlı həyat

müşahidələrindən doğan motivlər, şeir və nəsr parçalarının əlaqəli, harmonik düzümü onlarca parlaq və orijinal linqvistik vasitələr nağıl və dastanlarımıza, orta əsr yazılı ədəbiyyatımızın samballı nümunələrinə dərinlən təsir göstərmişdir. “Kitabi Dədə Qorqud” lakonik olduğu qədər də monumentaldır; artıq torpağın dərinliyinə işləyən, öz dadı-duzu, şirinliyi ilə əcdadımızın zəngin idrak və təfəkkürünün məhsulu olan möhtəşəm bir abidədir.

“Kitabi Dədə Qorqud” koloriti, pak və tərəvətli sətirlərindən oğuz igidlərinin hay-harayını, döyüşən qılıncların sədalarını, axan suların şırıltısını, şahənə atların nal səslərini aydınca eşidirik. Ulu dədələrimiz, ozanlarımız elin mənəvi aləminin tərcümanı idilər. Onlar bu kitabın boylarını qoşub düzdülər, tarixin qaranlıq keçmişinə gələcəyin poza bilməyəcəyi nurlu səhifələr yazdılar. “Kitabi Dədə Qorqud”un hər boyu el-obaya, atanaya, qardaş-bacıya ülvi məhəbbətin canlı salnaməsidir, mərdlik və qəhrəmanlıqla, yer üzündə səadət və bəxtiyarlığa qüdrətli himndir. Ona görə də dastanların tədqiq, kəşf və təbliğ edilməsi təbii görünür.

F.Zeynalov, Ə.Əlizadə

Ulu əcdadımız Qorqudun bir neçə nəsihəti:

1. Allah-allah deməyincə işlər önməz.
2. Qadir allah verməyincə ər bayınmaz.
3. Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz.
4. Əcəl vədə verməyincə kimsə ölməz.
5. Təkəbbürlük edəni tanrı sevməz.
6. Könlün uca tutan ərdə dövlət olmaz.
7. Yad oğlu saxlamaqla oğul olmaz, böyüyəndə salur gedər, gördüm deməz.
8. Kül tərəcik olmaz, kütəkü (kürəkən) oğul olmaz.
9. Qara eşşək başına yüyən vursan, qatır olmaz.
10. Qaravaşa don geydirsən, qadın olmaz.
11. Əski pamuq bez olmaz.
12. Qarı düşmən dost olmaz.
13. Ər malına qıymayınca adı çıxmaz.
14. Oız anadan görməyincə öyüd almaz.

15. Oğul atadan görməyincə süfrə yaymaz.

Lüğət:

Yaddaş – память

Cəsərətlə – смело

Təlqin – внушение

Təqdir – оценка, одобрение

Müşahidə – наблюдение

Siqlət – тяжесть

Əcdad – предки

Təxəyyül – мечта без реальной основы

Nal – подкова

Ülvi – высокий

Salnamə – летопись

Ölmək – идти вперед, перегнать

Bayınmaq – богатеть

İrmək (çatmaq) – добраться, доходить

Təkəbbür – гордость, высокомерие

Dövlət (ağıl) – ум, богатство

Tərəsik – холм

Kürəkən – зять

Qatır – мул .

Qarı burada köhnə – старый

Ər – мужчина

Öyüd – воспитание

Süfrə yumaq – принимать гостей

ZƏRFLİYƏ AİD TƏKRAR SUALLAR

1. Zərfliyi başqa cümlə üzvlərindən fərqləndirən cəhətlər hansılardır?
2. Zərfliklərin quruluşca hansı növləri var?
3. Zərfliklərin mənaca növləri hansılardır?
4. Zərfliklər hansı vasitələrlə ifadə oluna bilər?

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN QURULUŞU MƏSƏLƏSİ

Məlumdur ki, cümlə üzvləri ya sadə, ya da mürəkkəb ola bilər. Əgər bir sözdən ibarətdirsə, belə cümlə üzvü sadə hesab edilir. Məsələn, *Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar*. Burada mübtəda (*dağlar*) və xəbər (*geyinir*) sadə üzvlərdir.

Mürəkkəb cümlə üzvləri isə söz birləşmələri, tərkibi feillər və s. ilə ifadə edilə bilər. Məsələn, *Azərbaycan Respublikasının dövlət himni səslənəndə hamı ayağa qalxdı*.

Burada mübtəda (*hamı*) sadə, xəbər (*ayağa qalxdı*) isə mürəkkəbdir. Zaman zərfliyi isə (*Azərbaycan Respublikasının himni səslənəndə*) tərkiblə ifadə edilir.

Tapşırıq 199. Cümlə üzvlərinin sadə və mürəkkəb olması şərtilə (5-5) 10 cümlə tərtib edin.

Tapşırıq 200. Aşağıdakı şeiri köçürün. Sadə cümlə üzvlərinin altından xətt çəkin. Şeiri əzbərləyin.

Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar,
Göz kimi durulur qaynar bulaqlar
Əriyir güneylər döşündəki qar,
Yağış da isladır o göy çəmənini—
Təbiət ilhama çağırır məni!

***

Ürək dil açır ki, hələ sönməmiş odum,-
Hücuma başlayır mənim söz ordum...
Könüllər mülkündə min yuva qurdum,
Unutmaz aləmdə sevən sevəni.
Məhəbbət ilhama çağırır məni!

***

Görürəm, dan yeri yenə sökülür,
Göydən yer üzünə nurlar tökülür.
Zəmilər, tarlalar üzümə gülür,
Gözümdə saralır sünbülün dəni...
Bu nemət ilhama çağırır məni!

***

Mən yaranmamışam göylər övladı,
Əzəl şöhrətimdir torpağın adı...
Bu eşqim çoxuna qismət olmadı,
Şairim! Aç, paylaş söz xəzinəni,
Şeiriyət ilhama çağırır məni!

***

O kimdir külüngü dağ kimi vurur?
Keçici bayraq da yanında durur?
Görürəm, o yeni bir dünya qurur,
Loğmanlar yazacaq bu qərinəni,
Bu hikmət ilhama çağırır məni!

S.Vurğun

Lüğət:

Durulur – становиться чистым
Güney – место, освещенное солнцем
Zəmi – поле, нива, плантация
Tarla – поле, пашня
Külüng – кирка
Loğman – Гиппократ
Qərinə – промежуток времени, равный 35 годам,
век, эпоха

Tapşırıq 201. Aşağıdakı atalar sözlərini öyrənin.

Bildiyindən danış, bilmədiyin səni güdaza verər.

Doğru danışanın papağı yırtıq olar.

Əvvəl danış, sonra gül.

Deyirəm dilim yanır, demirəm ürəyim.

Gəzəyən gəzə bilməz, gəzməsə dözə bilməz.

Aman diləyəni öldürməzlər.

Axar suya dayanma, hər deyilənə inanma.

Bunu eləyəcəyəm demə, bunu eləmişəm de.

Söyləyənə baxma, söylədiyinə bax.

Analı qızın işi görünər, anasız qızın dişi.
Naxırçı qızı naxırçı çörəyi arzular.

Naxırçı qızın verdi, torba dağarcığını da üstəlik.

Od qalar köz olar, qız qalar söz olar.

Xəstəlik üz qızartmaz, qızardar üz adamı.

El çalan zurnanın səsi uzaqdan gələr.

Eli olmayanın dili də olmaz.

El nəğməsinə eldən öyrənərlər.

El qalxdı, sən də qalx.

El eyibini sənə deyən, sənənin eybini elə deyər.

Oba köməksiz olmaz.

Xalq kəsən barmaq qanamaz.

Aləmə iman verdim, özüm imansız qaldım.

Əgər varındı, aləm yarındır.

Birlik harda, dirilik orda.

CÜMLƏNİN HƏMCİNS ÜZVLƏRİ *(Однородные члены предложения)*

Cümlənin hər bir üzvü – istər baş, istərsə də ikinci dərəcəli üzv olsun, fərqi yoxdur, tabelilik əlaqəsinin hər hansı bir növü ilə cümlədə heç olmasa bir üzvlə sintaktik əlaqəyə girir. Amma cümlə üzvləri bəzən tabesizlik münasibətində (öz aralarında) hər hansı bir üzvlə eyni qrammatik münasibətdə olur. Başqa sözlə desək, eyni sintaktik-qrammatik vəzifə daşıyan – eyni cümlə üzvü rolunda çıxış edən, bir-birini təyin etməyən üzvlər olur ki, bunlar eynicinsli olduğu üçün cümlənin həmcins üzvləri adlanırlar. Cümlənin bütün üzvləri həmcins ola bilər.

Həmcins mübtədalar *(Однородные подлежащие)*

Xəbərlə eyni münasibətdə olan bir neçə mübtəda həmcins adlanır. Məsələn,

M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ə.Qəmküsar, “Molla Nəsrəddin məktəbi”nin ən istedadlı nümayəndələridir.

Nizami, Füzuli, Hafiz, Sədi, Nəsimi Şərqi dahi şairləridir.

Ankara, İstanbul, Antaliya Türkiyənin ən gözəl şairləridir.

Tapşırıq 202. Şəxs əvəzliliklərindən, isimlərdən (şəhərlərdən, adlardan, bitkilərdən, çaylardan, ölkələrdən) və sifətlərdən ibarət həmcins mübtədalar işlənmiş cümlələr tərtib edin.

Misallar:

Mənsiz də, əmin ol, sizə rəhbərlik edən var,
Şahlar, ulu xaqanlar, o çılğın dərəbəylər,
Altun və qadın düşkünün divanə bəbəklər,
Kafi, əvət onlar sizi məhv etməyə kafi.

H.Cavid

Nə deyirdi Şəkinin, Gəncənin imanlıları
Tiflisin bir para məzhəbli dəliqanlıları,
Culfanın, Naxçıvanın, Ordubadın hampaları,
Bakının zorbaları, Lənkəranın canlıları.

Sabir

Həmcins xəbərlər (*Однородные сказуемые*)

Həmcins xəbərlər bir-birinə tabesizlik əlaqəsi münasibətində olub, ya tabesizlik əlaqəsi, ya da sadalama intonasiyası ilə bir-birinə bağlanıb eyni bir mübtədaya aid olur. Həmcins xəbərlər də sadə və mürəkkəb, eləcə də ismi və feili xəbərlərdən ibarət ola bilər. Məsələn,

Nəriman hamı ilə yaxşı rəftar edir, bilməyənləri başa salır, gecikənləri danlayır, pis işləyənlərə amansız olur.

Vətən mənim həyatımdır, ciyərimdir, canımdır.

Mən Qacar nəsliyəm, şahlar şahıyam.

Mən də yer üzünün bir allahıyam.

S.Vurğun

Mən əvvəlcədən bilirdim ki, sən məni sevmirsən, ələ salıb əylənir, öz vaxtını şən keçirmək istəyirsən.

Doğrudur, mən həyatın pis üzünü görmüşəm, yoxsul olmuşam, ac qalmışam, günlərlə çörək görməmişəm, ancaq insanlığımı itirməmişəm.

Tapşırıq 203. Həmcins xəbərlərə aid 10 cümlə tərtib edin.

Həmcins təyinlər (*Однородные определения*)

Həmcins təyinlər cümlədə bir üzvə aid olur. Onu müxtəlif aspektlərdən deyil, adətən bir cəhətin müxtəlif aspektlərini təyin edir. Həmcins təyinlər də başqa həmcins üzvlər kimi bir-biri ilə ya tabesizlik bağlayıcıları, ya da intonasiya ilə birləşirlər. Məsələn,

Gəncədən bir az bəri hara baxsan qırmızı, ağ, sarımtıl, qarabağırılı lalələr görünürdü.

*Bakının sayrıışan ulduzlarından,
Çadrasız, boyaqsız türk qızlarından.*

S.Vurğun

Çiçəksiz, sözsüz, insansız, səadətsiz bahar olmaz.

S.Vurğun

Aqşin: – Bax, Elxan, dinlə, gör bu səsdə nə qədər dərin, böyük və qüvvətli bir məna çırpınır.

C.Cabbarlı

Musa qarabənizli, orta yaşlı, orta boylu, qorxunc simalı bir kişidir.

H.Cavid

Tapşırıq 204. Həmcins təyinlərə aid 10 cümlə tərtib edin.

Həmcins tamamlıqlar (*Однородные дополнения*)

Həmcins tamamlıqlar da bir-birinə ya tabesizlik əlaqəsi, ya da bitişdirmə (yəni tabe etməyən) bağlayıcısı, ya da sadalama intonasiyası ilə bağlanır. Məsələn,

*Qarnın yardım qazmaynan, belinən
Üzün yırtmış, dırnağınan, əlinən,
Yenə məni qarşıladı gülünən
Mənim şadlıq yarım yenə vətəndir.*

*Son verəlim iftiraya, böhtana,
Qardaşanə sevimli can-cana,
Əlbirləklə çalışım Vətənə,
Çox məktəb, fabrika quralım qardaş.*

*Veysəl örnək olsun, sən də gül yarım,
Daha bəsdir kərəm eylə gəl yarım,
Lalə, sünbül, tər bənövşə də yarım,
Sən bir çiçək olsan, mən bir yaz olum.*

Aşıq Veysəl

Elxan: – Bir az bəridə amansız qanlı iplərdən asılan məzlumların, diri–diri qara torpaqlara badırılmış gücsüzlərin, zavallıların, kimsəsizlərin də ürək qaldıran qanlı heykəllərini görürsənmi?

C.Cabbarlı

Tapşırıq 205. Həmcins tamamlıqlara aid 10 misal yazın.

Həmcins zərfliklər
(*Однородные обстоятельства*)

Başqa həmcins üzvlər kimi, həmcins zərfliklər də biri digəri ilə tabesizlik əlaqəsi əsasında bağlanır. Başqa sözlə, bunları ya tabesizlik bağlayıcıları, ya sadalama intonasiyası, ya da birləşdirici fasilə semantik cəhətdən birləşdirir. Qeyd etməliyik ki, zərfliklərin bütün növləri həmcins ola bilər.

Həmcins zaman zərflikləri

*Gecəli, gündüzlü çalışaraq mən
Vətən torpağına xidmət edirəm.
Payız vaxtı, bağçamızın meyvələri dəyəndə
Şaftalılar şirələnib, budağını əyəndə,
Xonça tutub göndərərəm sənə də öz payıru
Sən də artır öz əlinlə zəfərlərin sayını.*

S.Vurğun

*Küçəni keçdikcə, Hüseyinin pilləkənlərini çıxdıqca, ta
yaralının yanına girincə Vera nə qədər həyəcan keçirdi.*

S.Rəhman

Tapşırıq 206. Həmcins zaman zərfliklərinə aid 10 misal yazın.

Həmcins tərzi-hərəkət zərflikləri

Həmcins tərzi-hərəkət zərflikləri də başqa həmcins üzvlər kimi aid olduğu üzvü yaxın relyativ münasibətlərlə aydınlaşdırır. Yəni həmcins tərzi-hərəkət zərflikləri bir iş və hərəkətin uyğun yaxın cəhətlərini müəyyənləşdirir. Məsələn,

*Getdikcə gərdi-rahi yad edərdi,
Gah otura, gah dura gedərdi.*

M.Füzuli

*Mansur kişi öskürə-öskürə, boğula-boğula arvadının
hikkəli sözlərini cavabsız qoymadı*

Q.Mehdiyev

*Şaxta baba salona daxil olan kimi uşaqlar qısqıra-
qısqıra əl çala-çala, oynaya-oynaya onu dovrəyə aıdılar.*

*Beş milyon bacı və qardaşlarımız ac, torpaqsız, işsiz,
əzablar içində imperialist nöqərlərin təpikləri altında
əzilərək yaşamaqdadır.*

Ə.Sadiq

Sən də ərinin bu hərəkətindən riqqətə gələrək allərini yellədə-yellədə, basını əsdirə-əsdirə. belini daha qabağa əyə-əyə ona naz eləməyə başladın.

Tapşırıq 207. Həmcins tərz-i-hərəkət zərfliklərinə aid 10 misal yazın.

Həmcins yer zərflikləri

Həmcins yer zərflikləri də eyni qrammatik vəziyyətdə iş, hal, hərəkətin müxtəlif yerlərdə icra olunduğunu bildirir. Məsələn,

İstanbul sammitində, Kosovada, Çeçenistanda, Balkanlarda gedən siyasi oyunlar haqqında xeyli danışıldı.

Zəlzələ vaxtı hamı evdən çıxıb küçələrə, bağçalara, ağacların altına qaçmağa başladı.

Məhsulu hara göndərəcəyik?

–Onu da bilmirsən? Ukraynaya, Özbəkistana, Moskvaya. (qəzetlərdən)

Biz inanırıq, elə bir gün gələcək ki, mahnılarımız Şuşada, Xankəndində, Xocavənddə, Sırxavənddə səslənəcəkdir.

Əgər bu gün Atatürk sağ olsaydı, “Ehey türk ərənləri” – deyə saslənsəydi, səsi Azərbaycanda, Türkmənistanda, Qazaxıstanda, Özbəkistanda əks-səda verərdi.

Tapşırıq 208. Həmcins yer zərfliklərinə aid 10 misal yazın.

Həmcins səbəb zərflikləri

Həmcins səbəb zərflikləri iş və hərəkətin eynicinsli səbəbini bildirir. Bu zərfliklər də sadalayıcı intonasiya, birləşdirici fasilə ilə, feili bağlama və feili bağlama tərkibləri ilə (*dığından* şəkilçisi qəbul etmiş) yaranır. Məsələn,

Qız üz-gözü pörtdüyündən dodaqları uçuqladığından, sifəti dəyişdiyindən qonaqların gözünə görünmək istəmədi.

Anar bu günkü hərəkətlərini anasından gizlətdiyi, anasını aldatdığı üçün daxilən narahat idi.

Qız İlyasın sözünü mütiliklə qarşılacağı, ona heç bir söz demədiyini, onun abrını ətəyinə bükmədiyini üçün özünü bərk danladı.

Qaragöz xala vaxtlı-vaxtında yemədiyini, gecə-gündüz övladlarının xiffətini çəkdiyini, özünə heç cür baxa bilmədiyini üçün lap əldən düşmüşdü.

Tapşırıq 209. Həmcins səbəb zərfliklərinə aid 5 misal yazın.

Həmcins məqsəd zərflikləri

Başqa həmcins üzvlər kimi, həmcins məqsəd zərflikləri də tabesizlik əlaqəsi ilə (tabesizlik bağlayıcıları və ya birləşdirici fasilədə) bir-birinə bağlanır. Həmcins məqsəd zərfliklərində ötrü və üçün qoşmaları birləşdirici vasitə kimi xüsusi rol oynayır. Amma cümlədə neçə həmcins məqsəd zərfliyi iştirak edirsə, onların hər birindən sonra üçün və ötrü qoşmalarını işlətmək məqsədə müvafiq deyil, çünki bu zaman dildə artıq sözlər işlənir və ağırlıq yaranır. Məsələn,

Əzizim, mən səni görmək, gözlərinə doyunca baxmaq, arzularını gözlərinlə oxumaq, nəhayət eşqimə cavab almaq üçün bu dəqiqələri səbirsizliklə gözləmişəm.

Tapşırıq 210. a) Həmcins məqsəd zərfliklərinə aid 5 misal yazın. b) Aşağıdakı mətndə həmcins üzvləri seçib dəftərinizə yazın. Mətni öyrənin.

Seyidlidə də oğullar cərgələndilər

Bacı qardaşını son dəfə qucaqladı:

–Sənə öyüdümmüz, sözumüz odur ki, özün yaxşı bilirsən ki, müharibə dinc həyat deyildir. Atdığın hər addımı yüz ölç, bir biç.

Hidayət zarafatından qalmadı. Aidəyə:

–Bacı, oğlunu dayısı tanıdar, ay bacı! – dedi. – Gərək bu ermənilərə elə bir toy çalım ki, oğlanların mənim

qəhrəmanlığımdan yeklənilib papaqlarının dalını qaldırıb gəzsinslər.

Hidayətin zarafatına hamı güldü.

Aidə də söz altında qalmadı:

–Ay Hidayət, lazım gəlsə günü sabah Anarla Aslanı cütləyib yanına göndərəm. Qorxmuram ki, dayılarına oxşayacaqlar də!

...1991-ci ilin payızında gün gündən pis gəlirdi. Azərbaycanın ürəyini – Dağlıq Qarabağı nəyin bahasına olursa–olsun Ermənistana birləşdirmək niyyətini ermənilər iyrenc yollarla həyata keçirməyə çalışırdılar. Ancaq ermənilər namuslarını da rus hərbiçilərinə peşkəş edib onlarla əlbir Qarabağda at oynadırdılar. Millətlərarası nifaq artıq qanlı müharibənin astanasında idi. Get-gedə Şuşa ilə əlaqə kəsilir, əl üzülür, Qarabağ da əldən çıxırdı.

Ağdamda, onun bütün kəndlərində adamların rahatlığı tamam pozulmuşdu. Hər gün eşitdikləri bir qanlı, faciəli hadisənin dəhşəti uşaqdan-böyüyə hamının səbr kasasını doidürmüşdü.

...Seyidli kəndində də hamı gecəli-gündüzlü ayaq üstə idi. Qeyrəti olan oğullar çağırışsız, filan paslı beşatılan, təklülə, qoşalülə ov tüfəngləri ilə Qarabağın müdafiəsinə cərgələnmişdilər. Ömürlərini darda olan Vətənə qurban etməyə hər an hazır olan bu oğullar ulularımızın uyuduğu Qarağacı qəbiristanlığında – Əsgəranla üzbəüz postda dayanırdılar. Onlar Vətən yolunda çəkdikləri əzab–əziyyətləri həyatın ən şirin nemətlərindən də üstün tuturdular.

Qarabağ təəssübkeşi olan seyidli oğlanlarının cərgəsində silahsız, əli comaqlı oğullar da dayanıb

dururdular. Bu qeyrət mücəssəmələri vətənin “İrəli!” əmrini həsrət–həsrət gözləyirdilər.

...Oğullar növbədən kəndə qayıtmışdılar. Kəndin ara yolunda Vətənin dərдинə yanan camaat igidlərinin başına toplanmışdı. Dəstənin ən “müasir” silahlısı çiyində beşatılan olan Hidayət üzbəüz dayandıqları düşməndə artıq avtomat, pulemyot olduğundan danışırdı.

Hisslərini cilovlaya bilməyən cavanların bəzisi ölkənin maymaq rəhbərlərini söyür, bəzisi isə dəlicəsinə, çılğınlıqla hamını rayon rəhbərliyinin binasına hücum çəkib silah vermələrini tələb etməyə çağırırdı. Cavanları dövrəyə alanların arasında hər yasdən olanı vardı.

“Ağsaqqal sözünü axıra saxlar” – deyiblər. Seyidlinin el ağsaqqalı, bu fani dünyada yaşadığı altmış ildən artıq ömürdə fələyin çox işləklərinin şahidi olmuş söz üçün də, iş üçün də usta olan Qafar kişi papirosundan bir qullab vurub üzünü kəndin cavanlarına tutub dedi:

–Elimin qeyrətli oğulları, el məsəlidir ki, bir mıx bir nalı, bir nal bir atı, bir at bir əri, bir ər bir eli qurtarar. Şükür olsun Allaha ki, kəndimizdə elə ər oğullar bir deyil, beş deyil! Masallah, budur, saymaqla qurtarası deyilsiniz! İndi görürük ki, günümüz qara boyanıb. Bu, xalqa gələn qara gündür. Eləməz var ki, deyirik ki, obamız bizdə, biz də obamızda. Onların bizə nə dəxli! Xeyr! Elə deyil. Oarabağın hər yeri bizim obamızdır. Şuşa da, Xankəndi də, elə bax o görünən Xramurt da! Ay oğullar, ermənilərə hüzmək qalacaq. Onlar bizim çörəyimizi yeyib qudurublar. Quduran da qırx gün gedər. Ulularımızın bir müdrik sözü var ki, ilan ulduz görməsə ölməz. Siz onların gözünə ulduz kimi görükməlisiniz. Sizin qüvvətiniz birliyinizdə olacaq. Bir olun, çəkici hamınız bir yerə

vurun. Birlik haradadırsa, dirilik oradadır. Yəqin ki, hökumətimizin boşluğu da belə boş getməz. Bilirəm, səbr acıdır, ancaq onun meyvəsi şirindir. Bir az da səbrli olun!

Qatar kişinin sağında dayanmış Yunis kişi də kamil adam idi. Az danışardı, amma dəmirdən keçən söz deyərdi. Ağzından çıxan hər kəlamın hikməti vardı. Ozü də ancaq bildiyindən danışardı:

–Ulu sözünə baxmayan uluya-uluya qalar, ay mənim balalarım! Biz sizə ancaq doğru yol göstəririk. İstəmərik ki, birnizin ayağına tikan batsın Öyud-nəsihətlərimizi eşidin. Ancaq sözlə də iş olmaz. Vaxtında görülməmiş qalar. Alçaq yer igidi xor göstərir. Düz bir ildir ki, kor-koranə əlnizdə sınıq-salxaq tüfənglər əsir-yesir olmusunuz. Deyirlər ki, rayonumuzda Milli Ordumuzun könüllü dəstələrini yaradırlar. Bir nəfər başbiləniniz irəli durub gedib o komandir kimdirsə, onunla görüşüb onu vəziyyətdən hali etsin. Desin ki, bəsdir papağımız günə yandı...

Baxşeyiş

ƏLAVƏ (Приложение)

Adından da göründüyü kimi, əlavə aid olduğu üzvə aid olub ondan sonra gəlir. Onlar aid olduğu sözlərin mənasını dəqiqləşdirir. Bu səbəbdən də əlavəni təyinin bir növü hesab edənlər də var. Bu, ona görədir ki, həm təyin, həm də əlavə eyni sintaktik, semantik funksiyanı yerinə yetirir. Amma fərq burasındadır ki, təyinlər aid olduğu üzvdən əvvəl, əlavələr isə sonra gəlir. Cümlənin bütün üzvlərinin əlavəsi ola bilər.

1. Mübtədanın əlavəsi

Mən – Topdağıtmaz Cümşüd bəyin evini viran qoyan Rüstəm, ağzından süd iyi gələn bir uşaqdan qorxacağam?

Bakı şimal elektrik şəbəkəsindən bir neçə qəsəbə – Mərdəkan, Şüvəlan, Nardaran işıq alır.

2. Xəbərin əlavəsi

Bu ərbabın adamıdır – mubaşir Məmməddir.

Vətən qeyrət çəkənlərdədir əsgərlərdədir.

3. Tamamlığın əlavəsi

Sözümü sənə – xalaoğluma deməmiş kimədeyim?

4. Zərfliyin əlavəsi

Bu gündən Koroğlu dağ başında – Çənlibeldə qalası oldu.

Tapşırıq 211. a) Cümlə üzvlərinin əlavəsinə aid 10 cümlə yazın.

b) Bakı–Ceyhan adlı inşa yazın. Orada əlavələrdən istifadə edin.

İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏRDƏ XÜSUSİLƏŞMƏ *(Обособление второстепенных членов предложения)*

Bəllidir ki, cümlədə əsas intonasiya və bu vasitə (prosodiya) ilə aktuallaşan üzvlər əsasən baş üzvlər – mübtədə və xəbər olur. Bəzən ikinci dərəcəli üzvləri, məsələn, tamamlıq və zərfliyi xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmaq lazım gəlir ki, bu da xüsusiiləşmə adlanır. Yəni tamamlıq və zərflik xüsusi nəzərə çarpdırılaraq xüsusiiləşdirilir.

A. Tamamlıqlar adətən başqa, qeyri, savayı, əlavə və s. sözlərlə ümumiləşir. Məsələn,

Bütün rənglər qurtarıb rəngi-qaradən qeyri.

S.Rəhman

*Yar mənə eyləməsə çövri cəfadən qeyri,
Mən ona eyləməzəm mehri vəfadən qeyri.*

Füzuli

Əsədin bu yerlərdən köçüb getməkdən başqa çarəsi qalmamışdı.

B. Zərfliklərin xüsusiiləşməsi tamamlıqlara nisbətən daha geniş vasitələrlə reallaşır Məsələn, *Əlaqədar olaraq, yanaşı olaraq, müvafiq olaraq, baxmayaraq, əvəzinə* və s.

Şirin xanım danışmaq əvəzinə, sazı döşünə basıb söylədi. (Koroğlu)

Koroğlu, bizi buraya gətirən o sirdi ki, hamımızın güclü atası, anası olmasına baxmayaraq, Nigar xanımı İstanbuldan, Telli xanımı Ərzurumdan, o biri xanımları da öz yerlərindən gətirib.

(Koroğlu)

Tapşırıq 212. Xüsüsiləşmələrə aid 10 misal seçib dəftərinizə yazın.

Tapşırıq 213. Aşağıdakı məlumatı öyrənin və üzərində linqvistik tədqiqat aparın.

Bu il elm aləminə məlum olmasının 225-ci ili tamam olan “Avesta”nın tədqiq tarixi də bu qədərdir. Bu əsər istər Avropada, istər Rusiyada, istərsə də Azərbaycanda müəyyən qədər tədqiq edilmişdir. “Avesta”nın dili hind-Avropa və indiki dillərin başlanğıcı hesab edilir. Abidənin mətninin deformasiyası, şərq xalqlarının dillərinin, dinlərinin fəlsəfəsinin saxtalaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. “Avesta” indiyə qədər istər Azərbaycan türkləri, istərsə də dünyanın digər türkdilli xalqları tərəfindən ilk mənbələr əsasında tədqiq edilmişdir. Ümumiyyətlə “Avesta”da dünya alimləri türkiyəli, şamançılıqdan, Zərdüştün Azərbaycan türkü olmasından danışsalar da, abidəyə heç olmasa türk xalqlarının da ortaq olduğu etiraf edilməmişdir. Abidəyə ögey münasibət keçmiş sovetlər birliyində də duyulmuşdur. Bu vaxta

qədər cəmi yeddi yaşı (1990) və “qat”lardan parçalar nəşr edilmişdir (1924, 1984).

Nə qədər ki, bu abidənin adekvat təqdimatı açılmayıb hec bir qədim şərq xalqının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin də tarix, ədəbiyyat, fəlsəfə və mədəniyyətinin köklərinin aşkarlanmasından söhbət gedə bilməz... Zərdüştün urmiyalı – Azərbaycan türkü olması və “Avesta”nın ən qədim hissəsi olan “qat”ların indiki Azərbaycan, Nəhavənd, Rey, Həmədan, İsfahan adlanan ərazidə – “Pərsadə” yarandığının qatlarda etiraz edilməsi bizi vadar etməlidir ki, digər xalqlardan daha çox Azərbaycan türkləri bu abidəyə sahib durub, onu tədqiq etsin. Bu, indiki dövrdə daha vacibdir... (burada qeyrətli tədqiqatçı “Avesta” sözləri ilə müasir Azərbaycan sözlərinin 52 uyar misalını verir – **A.B.**) Məsələn,

Avestada	Azərbaycanca
1. Azam – mən	(özüm) mən
2. Manyə (insan) – ikiavyaqlı	Mana (od götürə)
3. Mə – qadağan işarəsi	Mə (etmə)
4. İdi (iki) – iki göndərilmiş	Allah yaratmış mənada
5. Anahid – (ana od)	Ana/od od/ana
6. Ana – (acıqlı)	Ağa, aka, akka
7. Qorema – isti qorum	Horum, hbrüm
8. Sru – eşitmək	soru, sorğu
9. Qov – od zərrəsi	Qov, caxmaqçı
10. Qori(a) – dağ, böyük	Qara, böyük

XİTAB (Обращение)

Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlərdən danışarkən ilk öncə xitablardan danışmaq lazımdır. Xitablar cümlədə müraciət olunan şəxsi bildirir. Xitablar adətən ismin adlıq halında olur. Bundan başqa, isimləşmiş–maddiləşmiş başqa sözlərlə də ifadə edilə bilər. Xitablar cümlənin əvvəlində, ortasında və axırında gələ bilər. Məsələn,

*İgid, belə ki deyirsən, olmaya sən çənlibelli qoç
Koroğlusan?*

*Onda sən bizim elə xoş gəlmisən, aşıq, sən bizi başa
sal görək nə istəyirşən...*

*Canım Həsən, gözüm Həsən!
Dil verməzə yar nə deyim,
Sənə qurban özüm, Həsən
Könlümdə ah-zar nə deyim!*

Tapşırıq 214. Cümlənin müxtəlif yerlərində işlənən xitabların hər birinə üç misal yazın.

Tapşırıq 215. Aşağıdakı şeiri dəftərinizə köçürün. Xitabların altından xətt çəkin. Şeiri əzbərləyin.

O.Musayevə

Həyat tamaşadır, aktyoru biz,
Yazanı allahdır, vicdanı təmiz.
Alın yazısından qaçsan da hərgiz,
Qaçıb qurtarmışam, söyləmə, qardaş!
Uşaqılıq illərin düşürmə yada,
O xoş xatirədir, çətin olsa da
Başından adlanmış neçə qan-qada
Bəxtindən gileylik eyləmə, qardaş!
Yetmiş yaş nədir ki, qocalsın insan!
Saçların ağarmış, ürəksə cavan,
Dəyişmiş tövrünü, dəyişmiş zaman,
Amandır illərə əyilmə, qardaş!
Yüz illik bir ömür gözləsin səni,
Vətən səni sevir, sən də vətəni,
Bilirəm qəlbindən gəlib gedəni
Arzun gələcəyə boylansın, qardaş!
Qələm əlindədir, hələ yaz-yarat!
İlhamın arzundan alsın qol-qanad.
Yaradan insanı yaşadır həyat
Ömür karvanını əyləmə, qardaş!

Adil Babayev

Tapşırıq 216. Şəxsin öz-özünə və təbiət hadisələrinə aid xitablara 10 misal seçib yazın.

ARA SÖZLƏR (Вводные слова)

Morfologiyadan bizə tanış olan modal sözlər sintaksisdə “ara sözlər” adlanırlar. Ara sözlərlə danışan öz nitqinə münasibətini bildirir. Amma ara sözlərin işlənmə dairəsi daha genişdir Məsələn,

Bəlkə də, özünsən ona dil verən?

S.Vurğun

Bəlkə də, fəqiri toruna salmışdır ovçunun biri.

Q.Zakir

Modal sözlərdə olduğu kimi, ara sözlərdə də bəzi sözlər həm müstəqil söz-cümlə üzvü, həm də ara söz kimi çıxış edir. *Belə ki, demək, deyəsən, doğrudur, bilirsənmi, görəsən* və s. Sözlər həm ara söz kimi, həm də müstəqil üzv kimi çıxış edə bilər. Ara sözlər də modal sözlər kimi ismi və feili olaraq iki qrupa bölünür.

İsmi ara sözlər adlarla, yəni isimlərlə, sifətlərlə, sayla, əvəzliliklə və zərfliliklə əlaqədardır. Məsələn,

Mən elə zənn edirəm ki, o zaman Babəkin ətrafında onun məqsədini həyata keçirən təriqət və məzhəbləri elmi surətdə rədd edə biləcək alimlər olmamışdır. Şübhəsizdir ki, belə bir mübarizədə silah təkbaşına qalib gələ bilməz. Doğrudan da, bu balaca hekayəniz göndərdiyiniz hekayənin mündərəcəsi ilə uyğundur, həqiqətən, səlcuqlar

Azərbaycan məmləkətinin işini qoca qadının dediyi kimi, ağır və çıxılmaz vəziyyətə saldılar.

M.S.Ordubadi

Tapşırıq 217. *Xoşbəxtlikdən, aydındır ki, doğrusu, əvvələn, ikincisi, sənəcə, onun dediyinə görə, əlbəttə, əsas, adətən və s. ara sözlərə aid cümlələr tərtib edin.*

Feili ara sözlər də əsasən, feillərlə ifadə olunan ara sözlərdir. *Deyək ki, tutuq ki, deyəsən, ola bilsin, ola bilər, demək ki və s. Məsələn, Deyəsən, bu dəfə xacə Müfid başqa iş üçün gəlmişdi.*

Ara söz birləşmələri də vardır ki, bunlar bir neçə sözün birləşməsində əmələ gəlir. Məsələn, *Hər şeydən əvvəl, gözəl Mələkə onu bilməlidir ki, burası artıq Gəncə deyil.* (M.S.Ordubadi).

Bununla yanaşı, Mələkə bizim hər cür köməyimizə arxayın ola bilər.

Tapşırıq 218. Feili ara sözlərə və ara söz birləşmələrinə aid 5 misal yazın.

Tapşırıq 219. Aşağıdakı hekayəni oxuyun, ara sözlər iştirak edən cümlələri seçib dəftərinizə yazın. Hekayənin məzmununu öyrənin.

İki hakim

Hakim, Mürsəli Nazilə ilə barışdırmaq istəyirdi:

–Nə üçün boşanırsınız?

–Xasiyyətimiz tutmur.

–Səkkiz il tutdu, birdən-birə niyə tutmadı?

–Daha tutmur.

–Bəlkə barışasınız?

–Dünyasında yaşamaram onunla, vəssalam!

Hakim, Nazilənin rəyini soruşdu:

–Bəlkə siz yoldaşınız ilə dil tapasınız, ailə qurmaq asan olmur.

–Xeyr, möhtərəm hakimlər, mən onunla yaşamayacağam, vəssalam! Bizi ayırın, heç bir ittiham da yoxdur!

Hakimlər məsləhətləşib uşağın rəyini öyrənmək istədilər. Nazilə çağırmamış, katib tez qapını açdı, yeddi yaşlı, qıvrımsaç, yumrusifət, qaragöz bir oğlan uşağı ilə içəri gəldi. Yaşına yaraşmayan bir təmkin ilə salam verib, əllərini yanına saldı, ədəblə dayandı.

Hakim soruşdu:

–Oğlum, adın nədir?

–Tofiq!

–Bağçaya gedirsənmi?

–Bəli!

–Ananı çox istəyirsən, atanı?

Tofiq bu sualı gözləməyirmiş kimi, çevrilib əvvəl atasına, sonra anasına baxdı, hakimə cavab verdi:

–Atamı da, anamı da!

–Hansı ilə getmək istəyirsən?

–Hara?

–Evinizə!

–Üçümüz!

Hakim bir istədi sualı dayandırb, hər şeyi istədiyi kimi həll eləsin. Bir də fikrinə gəldi ki, Tofiq arxalanmalı uşaqdır. Sualına davam etdi:

–Atan istəyir səni anandan ayırsın, razısanmı?

–Ayrılmaram.

–Anan istəyir səni atandan ayırsın.

–Ayrılmaram.

Hakim bir an susdu, ayrılmağa gələnlərin üzünə baxdı, öz övladına nəsihət edən kimi, Tofiqi mülayim səslə dindirdi:

–Tofiq, oğul, sənin atan ayrı evdə qalacaq, anan da ayrı evdə. İndi sən...

Hakim sözünü qurtarmamış, Tofiq gözünün yaşını töküb yalvardı:

–Sudya əmi, qoymayın! Yalvarıram. qoymayın atam dalaşsın. Mən ayrılmayacağam. yalvarıram. Sudya əmi, yox, yox!

Tofiq bunu fəryad kimi ucadan deyir, qara, uzun kirpiklərindən inci kimi yaşlar tökur, kiçik əllərilə həm atasının, həm də anasının qolundan asılıb buraxmırdı:

–Yalvarıram, sudya əmi! Yox, yox!

Hakim susur, mənalı-mənalı gənc valideynin üzünə baxırdı. Ata da, ana da Tofiqin əlindən necə qurtarmağı düşünürdülər.

Hakimin riqqətli səsi eşidildi:

–Görürsünüz! O balaca qəlbin böyük məhəbbətini bir yaxşı düşünürdülər.

Hakim üzünü Tofiqə çevirib, təsəlli verdi:

–Ağlama, oğlum! Heç kəs səni ayırmayacaq, ağlama!
Ata və ananla evinizə dönəcəksən.

Tofiq altdan yuxarı anasına, sonra atasına baxıb,
balaca qollarını açdı, hər ikisinin boynundan asılıb öpdu:

–Sudya əmi, sağ olun! Çox sağ olun, sudya əmi!
Atamla anam bir də dalaşmayacaqlar!

Hakim ayaq üstə, mat-məəttəl dayanan ər-arvadın
üzünə baxır, sanki soruşurdu.

–Niyə dayanmısınız?

Mürsəl əyilib oğlunun üzündən öpmək istəyirdi ki,
Nazifə onu qabaqladı. Hər ikisi mütəəssir bir halda uşağı
öpüb, əlindən tutdu. Tofiq isə onları evə tərəf çəkib
aparmaq istəyirdi:

–Sudya əmi, sağ olun!

Hakim ona xeyir-dua verib, valideynə tapşırırdı:

–Gedin, Tofiqin sözündən çıxmayın! Sizi ona, onu da
sizə tapşırıram.

Bu hadisədən sonra evdə doğrudan da dava-mərəkə
kəsilmişdi. Ana əsəbiləşib səsini ucaldanda Mürsəl onun
yadına salırdı:

–Sus, uşaq eşidər!

Atanın hirsli tutanda, Nazilə töhmətlənirdi:

–Səs salma, Tofiqin ürəyi qısılar!

Tofiqin hökmü qanunlardan güclü və kəsərli idi.

Mir Cəlal

Lüğət:

Barışdırmaq – помирить, мирить

Boşanmaq – развестись

Müdafiə – судебный процесс, защита

Mütəəsir – расстроенный

Tapşırıq 220. Üzeyir Hacıbəyov haqqında olan məlumatı öyrənin.

Hər bir xalqın tarixində elə böyük – dahi şəxsiyyətlər olur ki, onlar bütün xalqın simasını – daxili aləmini özündə cəmləşdirir. Belə şəxsiyyətlər millətin tarixində tez-tez ələ düşməz bir simaya çevrilir. Həm özü yüksəlib adını xalqının tarixinə əbədi yazır, həm də xalqının adını bəşər sivilizasiyasına qırmızı hərflərlə həkk edir. Belə adamlar tarixin hansı keşməkeşli dövründə yaşayırsa yaşasın, xalqının ümumdünya sivilizasiyasına bəxş etdiyi belə dahi insanlardan biri də Şərqi ən böyük bəstəkarı Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyovdur (1885–1948). Dünyada Üzeyir Hacıbəyovu müqayisə etmək üçün bəstəkar tapmaq olmaz. Ona görə ki, bütün dünyanın böyük bəstəkarları özlərindən əvvəl əsas qoyulmuş bir bünövrə üzərində öz yaradıcılıqlarını qurmuşlar. Ü.Hacıbəyov isə boş bir səhrada, yəni heç bir əsas olmayan – not musiqisindən xəbərsiz Şərqi musiqisi əsasında professional musiqimizin əsasını qoymuşdur. Onun professional musiqi yaradıcılığı bütün Şərqi üçün yeni bir səhifə idi. Nə İranda, nə

Türkiyədə, nə Ərəbistanda notlu musiqi olmadığı vaxt Ü.Hacıbəyov ilk dəfə not əsasında Şərqi klassik operalarını yaratmışdır. “Leyli və Məcnun” (1908), “O olmasın, bu olsun”, “Harun və Leyla”, “Rüstəm və Söhrab”, “Şah Abbas və Xurşid banu”, “Əsli və Kərəm”, “Arşın mal alan” və s. kimi klassik əsərlərini yazmışdır. O, inqilabdan əvvəl “İrşad”, “Tərəqqi”, “İqbal” və s. kimi məcmuələrdə dilimizin, milli mədəniyyətimizin varlığı, saflığı uğrunda ciddi mübarizə aparmış, görkəmli alim, jurnalist səviyyəsinə yüksəlmişdir.

1945–ci ildə Respublika EA-nın akademiki seçilmiş, uzun illərdən bəri apardığı elmi araşdırmaları “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” adlı monumental əsərində yekunlaşdırmışdır. Min il də bundan sonra Azərbaycan bəstəkarları milli musiqi əsasında əsər yazmaq istəsələr onların qidası Üzeyir bəyin bu əsərlərindən olmalıdır. O, Azərbaycan konservatoriyasının, simfonik orkestrinin, xalq çalğı alətləri orkestrinin yaradıcısı kimi xalqımızın tarixində həmişə yaşayacaq. Nə qədər ki, Azərbaycan xalqı yaşayır, “Leyli və Məcnun” da yaşayacaq.

Adil Babayev

CÜMLƏ

(Предложение)

Gümlə dilin ən böyük vahididir (mətni istisna etsək). Çünki cümlədə bitmiş fikir ifadə edilir. İfadə edilmiş fikrin xarakterinə görə cümlələr müxtəlif növlərə bölünür. Cümlələrin bölgüsündə ilkin parametr kimi qrammatik əsas və fikrin işlənməsi məsələsi götürülür. Bu mövqedən yanaşdıqda cümlələri *sadə və mürəkkəb* deyə iki böyük qrupa bölmək olar.

SADƏ CÜMLƏ

(Простое предложение)

Sadə cümlənin bir predikativ mərkəzi olur. Başqa sözlə desək cümlələrdə – bir qrammatik əsasda sadə bir fikir ifadə edilir.

Bu cəhətdən sadə cümlələr məqsəd və avaza görə və cümlə üzvlərinin iştirakına görə müxtəlif qruplara bölünür.

Məqsəd və avaza görə sadə cümlənin dörd növü vardır:

1) *Nəqli cümlə;*

2) *Sual cümləsi;*

3) Əmr cümləsi;

4) Nida cümləsi.

Nəqli cümlə

(Повествовательное предложение)

Nəqli cümlə sadə cümlənin ən geniş yayılmış növüdür. Nəqli cümlələrdə obyektiv gerçəklikdəki iş və hərəkət haqqında məlumat verilir. Nəqli cümlənin sonunda ton aşağı düşür. Belə cümlələrdən sonra nöqtə qoyulur.

Tapşırıq 221. Aşağıdakı nəqli cümlələrin altından xətt çəkin. Cümlə və bayatıları öyrənin.

Evin bəzəyi ocaqdır.
Evsizə qız verməzlər.
Üz vermə, astar istər.
Astarı üzünə çıxıb

Ana olsa ağıldı,
Bacı sinə dağıldı.
Kəsərdi saç-birçəyin
Cənazəyə bağladı.

Alçanın kal vaxtında,
Gilasın bal vaxtında.
Açdın yaxan düyməsin
Dilimin lal vaxtında.

Tapşırıq 222. Nəqli cümləyə aid 10 cümlə yazın.

Sual cümləsi

(Вопросительное предложение)

Sual cümlələri adətən cavab almaq üçün verilir. Bu tipli cümlələr dilimizdə geniş yayılmışdır. Məsələn,

Möhtaci-vüsalın, gözəli, söylə kim olmaz?
Müştaqi camalın, gözəlim, söylə kim olmaz?
Divanə olub kuyinə kim gəlməyə bilməz?
Aşüfteyi-xalın, gözəlim, söylə kim olmaz?

Tapşırıq 223. Aşağıdakı şeiri köçürün. Sual cümlələrinin altından xətt çəkin. Şeiri əzbərləyin.

Fəhlə, özünü sən də bir insanmı sanırsan?!
Pulsuz kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

***

İnsan olanın cahı-cəlalı gərək olsun,
İnsan olanın dövləti, malı gərək olsun.
Hümmət demirəm, evləri ali gərək olsun;
Alçaq, ufacıq daxmanı sahmanmı sanırsan?!

***

Hə, de görüm, nə oldu bəs, ay balam iddəaların?
Tutmuş idi, yeri, göyü nalələrin, fəqanların...

Yoxsa qanıb de eybini, boşlamısan ədaların?
Şimdi, hərif, söz haman, mən deyən oldu, olmadı?

***

Sən demədinmi sağlamam, yox bədənimdə bir
mərəz?

Mən demədimmi, cövhəri nəfsinə hirs olur ərəz?
Sən demədinmi, şəxsimə əl tapa bilməyib qərəz?
Ta ki, olundu imtahan, mən deyən oldu, olmadı?

***

Sən demədinmi dumada rəf olur ehtiyacımız?
Mən demədimmi çox yemə, tez pozular məcazımız?
Qara buludlar oynasır, indi nədir əlacımız?
Çulğalayır bizi duman, mən deyən oldu, olmadı?

***

Sən o deyilmiydin, dedin: var bizim ittihadımız?
Mən də yadında var, dedim: yox buna etimadımız?
Bunca nifaqədir bizim qeyrətli ictimadımız?
Pərdə açıldı nəgəhan, mən deyən oldu, olmadı?

M.Ə.Sabir

Lüğət:

Ufacıq – маленький, мелкий

Nəva – голос

Mərəz – болезнь

Hirs – нерв

Ərəz (ariz) – трудность, препятствие

Rəf olunmaq – устраняться

Ehtiyac – нужда

Məzac – темперамент, аппетит

İctihad – старание, усердие

Etimad – доверие

Büğzə, nifaq – разногласие, раздор

İttihad – союз, объединение

Məlumdur ki, sual cümlələri *mı, mi, mu, mü* ədatları ilə və ya (çox vaxt danışığda) intonasiya ilə ifadə edilir. Məsələn,

Sənin hələ səbrin var?

Fəlakət, fəlakət... hanı hökmdar?

Qeyd edilməlidir ki, sual əvəzlilərindən *kim, nə, hara* sözlərindən sonra *mı, mi, mu, mü* işlətmək olmaz. Məsələn,

A bala, Salman hara, sən hara?

İndi mən qanadı sınımış bir quş kimi hara gedim, hara?

Bəzən ümumi cavab almaq tələb olunmayan sual cümlələri də işlədilir ki, burada da *mi, mi, mu, mü* ədatları işlədilmir. Məsələn,

Bunu kim bilmir?

Kim vətəni sevmir?

Tapşırıq 224. Yuxarıdakı bu tip sual cümlələrinə aid 6 cümlə tərtib edin (və ya bədii ədəbiyyatdan seçin).

Əmr cümləsi

(Побудительное предложение)

Feilin əmr formasını keçəndə demişdik ki, bu tipli müraciət əsasən birinci şəxsdən ikinci şəxsə aid olur. Məsələn,

*Vaqif, indi get, saray həyatını büsbütün tərk et!
Gərək yaşamasın qədri-naşüinas...
Sənsə həqiqətən ağzına daş bas...
Aparın, aparın onu zindana
Göz dağı çəkdirin Azərbaycana.*

S.Vurğun

Tapşırıq 225. “Vaqif” pyesindən aşağıdakı parçada verilən əmr cümlələrini dəftərinizə köçürün. Şeiri əzbərləyin.

Şeyx:

Bu fanı dünyanı artıq unudun!
İndi üzünüzü qibləyə tutun!

Vaqif:

Of... Sənin gözlərin kor olsun cəllad!
Sənə demədimmi şirindir övlad!
(–Şeypur çalınır... Qacar gəlir).

Qacar:

Ha, ha... ha. Böyük şair!
Öz adamlarına
İndi bərk durun
Burda kəllələrdən bir qala qurun!
Göylərə dayansın qoy onun başı!
Dibindən çay kimi axsın göz yaşı!
Onun zirvəsinə yalnız və yalnız,
Vaqifin başını qoymalısınız!

Vidadi:

Hökmdar! Yerlərə, göylərə bir bax,
Buludlar qaralır matəm tutaraq
Vaqif bir oğuldur əbədiyyətin,
Ölməz böyük dili şeirin, sənətin.
Yalvarıram sana, onu ver mana
Əllərin batmasın günahsız qana!

Vaqif: (*Vidadiyə tərəf*)

Yalvarma, yalvarma o cəllada sən!
Hələ baş əyməmiş bu böyük vətən!

Qacar:

Görürsən, o imiş qatı düşmənim,
Onu yandırsam da haqqım var mənim!
Tez olun cəlladlar!

Vidadi:

Yox, yox, qanın varsa əmr et, zülmkar,
Qoy mənim boynumu vursun cəlladlar.

Əmr cümlələri qəti əmrdən əlavə, xahiş, nəsihət və yalvarış da ifadə edə bilər.

1. *Əmr bildirənlər.* Bu məzmunlu cümlələrdə ciddi əmrlilik hiss olunur. Məsələn, *Sənə deyirəm aşağı düş.*

2 *Xahiş bildirənlər.* Bu məzmunlu cümlələrdə əmr formalı söz xahiş məzmunu ifadə edir. Məsələn, *Nə olar, bir az irəli keçin.*

3. *İstək və arzu bildirənlər.* Bu məzmunlu əmr cümlələrində istək və arzu ifadə edilir. Məsələn, *Biz istərdik ik, siz atamza layiq bir oğul olasınız.*

4. *Öyüd, nəsihət, məsləhət məzmunu ifadə edən əmr cümlələri.* Məsələn, *Qızım. paltarı belə yuma, əlindən düşə bilər. Əvvəlcə qaba isti su tök, sonra paltarı isladib sabunla.*

Tapşırıq 226. Əmr, xahiş, nəsihət, istək, öyüd bildirən əmr cümlələrinə aid 10 cümlə seçib dəftərinizə yazın. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Nida cümləsi

(*Восклицательное предложение*)

Nida cümlələri xüsusi quruuşa və formaya malik olur. Nəqli, sual və əmr cümlələrini yüksək hiss və həyəcanla dedikdə nida cümlələri yaranır. Müqayisə edin:

Anam gəldi.

Anam gəldi?

Anam gəldi!

Nida cümlələri ilə nidanı eyniləşdirmək olmaz. Nidalar sadəcə hiss, həyəcan, şadlıq təəccüb, qəzəb bildirən sözlərdirsə, nida cümlələri nidasız da ümumi cümlənin məzmununa yüksək pafos əlavə edildikdə, intonasiya gücləndikdə yarana bilər. Məsələn,

Bilən söyləməz, söyləyən bilməz!

Dedi: Dədə, bir balta tapdım!

Dedi: Neylədin?

Dedi: itirdim!

Dedi: Dədənə bir dərd də artırdın!

Tapşırıq 227. Aşağıdakı cümlələri dəftərinizə köçürün. Nidaların məzmununu göstərin.

Deməsən, eşitməzsən!

Dediyindən dönərsən, el dönər səndən!

Dediyini tutarsan, el tutar səni!

Sirrini dostuna demə, dostunun da dostu var!

Hamiya it hürər, bizə

Mazandaran çaqqalı!

Eşit, inanma!

Eşitmək hara, görmək hara?!

Ağıllı qəm yeyər, dəli qamçı!

Ağıllı kamal axtarar, cahil – mal!

Ağıllıya işarə, nadana kötək!

Ağıllıya yanaş, nadandan uzaqlaş!

Arifə bir işarə!

Sağlıq ən böyük dövlətdir!

Demə, baba, yoxsulam!

Dəli qırmızı sevər, gic san!

Dəlidir, başını vursun divaral

Dəliyə yel ver, əlinə bel!

Dəliyə üz vermə!

Məsləhətlərin xeyirlisi – orta mövqedir!

Təqsir öləndə olar, öldürəndə yox!

Tapşırıq 228. Ə.Cavad haqqındakı məlumatı öyrənin. Şeiri əzbərləyin.

Əhməd Cavad (1892–1937)

Əhməd Cavad (Cavad Məhəmmədəli oğlu Axundzadə) 1892-ci ildə Şəmkir rayonunun Seyfəli kəndində anadan olmuşdur. Ə.Cavad Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus dəsti-xətti olan böyük lirik-romantik şairdir. Onun şeirlərində vətən və el məhəbbəti, lirik duyğularla yüklənmiş məna dərinliyi ilə seçilir. Onun yaradıcılığını 2 dövrə bölmək olar: 1913–1920 və 1920–1937-ci illər (O, 1937-ci ildə repressiya qurbanı olmuşdur). Birinci dövrdə şair azad ilhamının diktəsi ilə öz yaradıcılıq üsulu – lirik-romantik üsulu ilə sərbəst şəkildə yazırdı. 1920-ci ildən başlayaraq şəxsən M.C.Bağirovun qorxusu və göstərişi ilə öz məcazına uyğun olmayan şeirlər yazmışdır. Böyük şair V.Şeksprin “Otello”, Ş.Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” və A.S.Puşkinin şeirlərini dilimizə tərcümə etmişdir.

1918-ci ildən başlayaraq S.Şaumyanın və A.Mikoyanın rəhbərliyi ilə Azərbaycanın demək olar ki, bütün guşələrində daşnaklar yerli müsəlman-türk əhalisini kütləvi surətdə və amansızcasına qırır. evlərini

yandırırıldılar. Bunu gören şair kədərənmişdi. 1919-cu ilin avqust ayında qardaş türk ordularının Naxçıvanda Zəngəzurda, Gəncəbasarda qardaş Azərbaycan xalqının erməni qırğınının qarşısını alması şairi sevindirmiş və “Yol ver türkün bayrağına” adlı şeir yazmışdır.

Yol ver türkün bayrağına

Çırpınırdı Qara dəniz
Baxıb Türkün bayrağına!
“Ah!...” deyərdim, heç ölməzdim,
Düşə bilsəm ayağına.

Ayrı düşmüş dost elindən,
İllər var ki, çarpar sinən!..
Vəfalıdır gəldi, gedən
Yol ver Türkün bayrağına!

İncilər tök, gəl yoluna,
Sırmalar səp sağ, soluna!
Fırtınalar dursun yana,
Salam Türkün bayrağına!

Dost elindən əsən yellər,
Bana şeir, salam söylər!
Olsun turan bütün ellər
Qurban Türkün bayrağına!
Yol ver Türkün bayrağına!!!

Əhməd Cavad

MƏQSƏD VƏ AVAZA GÖRƏ SADƏ CÜMLƏLƏRƏ AİD SUALLAR

1. Sadə cümlə nəyə deyilir?
2. Sadə cümlənin əsas əlaməti nədir?
3. Sadə cümlələr hansı meyarlara görə bölünür?
4. Məqsəd və avaza görə sadə cümlənin hansı növləri vardır?
5. Nəqli cümlənin mahiyyəti nədən ibarətdir?
6. Sual cümləsi nədir?
7. Əmr cümləsi və onun məna çalarları.
8. Nida cümləsi nədir? Onun məna çalarları hansılardır?

Tapşırıq 229. Aşağıdakı hekayəni oxuyun və üzərində sadə cümləyə aid linqvistik təhlil aparın.

GÖZ AYDINLIĞI

Universitetdə oxuyurdum. Həmişə imtahanlara Nizami meydanıçasındakı ağacların altında hazırlaşardım. Yenə isti iyun günlərindən birində oturub imtahana hazırlaşardım. Başım çox qarışmışdı. Birdən başımı qaldıranda bir qız diqqətimi cəlb etdi. Daha doğrusu, mən onun diqqətini cəlb etmişdim. O, uzaqda dayanıb diqqətlə mənə baxırdı. Mənim kitabdan ayrıldığımı görcək əlinə fürsət keçmiş kimi tez yanıma gəldi. Təəccüb məni bürüdü. Yanımda əyləşib:

–Tələbəsiniz?

–Bəli.

–Hansı rayondansınız?

–Rayondan olduğumu nədən bildiniz?

O, etinasızlıq:

–Görkəmindən. Paltarınızın ütüsüzlüyündən.

Görünür, bu dar və qısa yubka geymiş qız məni psixoloji cəhətdən əzmək istəyirdi. Amma mən buna əhəmiyyət vermirdim. Çünki şalvarımı bu gün ütüləmişdim. Getdikcə özümü itirirdim. Çünki mən hələ heç bir qızla belə yaxından və açıq danışmamışdım. Hiss edirdim ki, artıq tərləyirəm. Qız isə sualları yağış kimi yağdırır, məni daha da isladırıdı.

–Neçənci kursdasınız?

–İkinci.

Qızın suallarının getdikcə xırdalandığını görüb canımı qurtarmaq üçün ayağa qalxdım.

–Getməliyəm, vaxtdır!

Eyb etməz, sizi universitetə qədər ötürərəm.

Universitetə qədər mən utandığımdan danışmadım. Qapıya çatanda o məndən sabah nə vaxt gələcyimi soruşdu. Mən dedim. Ayrıldıq...

Ertəsi gün qızı yenə çox qəribə bir paltarda universitetin qapısında gördüm. O özü yaxınlaşıb məni dəniz havası almağa dəvət etdi. Etiraz etmədim. Sevindim. Çünki bu gün ilk dəfə qızla bərabər gəzməyə gedəcəkdim. Ona görə də içəri keçib sinifkomumuzdan 5 manat borc pul aldım ki, lazım olar, utanmayım. Biz aşağı düşdük. Dəniz sahilində dolandıq. Amma onu deyim ki, səfərimdən razı qaldım. Çünki o mənə çox şey vəd edirdi. Sonra belə səfərləri 3-4 dəfə təkrar etdik. Nəhayət, bir dəfə gəzə-gəzə onların evinə gəldik. Görünür, anası əvvəlcədən hazırlıq görübmüş. Odur ki, evdə hər şey səliqəli idi. Doğrusunu deyim ki, mən öz evimizdə olmayan çox şeyi burada gördüm, qəribə büllur qablar, yaxşı televizor, pianino və s. Anası məni çox mehribanlıqla qarşıladı. Biz yan otağa keçdik. Burada da hər şey tərtemiz idi. Bir də qızın anasının əlində bullur stəkanda cay gətirdiyini gördüm. Ortaya hər cür mürəbbə düzülmüşdü. Amma mən sıxılırdım. Çünki birdən mürəbbənin və ya çayın bir damcısının ağ süfrəyə düşməsi mənim kəndliliyimə işarə ola bilərdi. Qızın anası bunu hiss edən kimi dilləndi:

–Heç darıxma, oğlum, bax elə bil öz evindir. Hələ gərək sən öz paltarlarını da bu süfrə kimi səliqəli yuyub ütüləyim. Bilirsən, indi müasir olmaq lazımdır.

–Sən də qoy gərək, o saat başlama, – deyə qız zahirdə etiraz etdi.

–Yox, sən otur yerində, yoldaş yoldaşa tən gərək. O, müasirləşməlidir.

İndi hiss etdim ki, məsələ nə yerdədir. Mənim ali təhsil almağımın əhəmiyyəti yox imiş. Bunlar üçün ali təhsil yox, ağ varatnik lazımmiş. Buna görə də dinmədim.

Biz oradan dəniz kənarına düşdük. Onun təklifi ilə qayığa minib gəzintiyə çıxdıq. Sonra o, sabah dərsdən sonra mütləq onlara getməyi xahiş etdi. Mən dərsə bir köynəklə getmişdim. Dərsdən sonra bərk yağış yağdığına görə onlara gedincə möhkəm islandım. Hiss edirdim ki, möhkəmcə soyuq dəymişdir. Bir təhər özümü onlara yetirdim. Doğrusunu deyim ki, o dayanıb məni gözləyirdi. Məni islanmış görüb, köynəyimi çıxarıb sıxdı. Bu vaxt uşaqlıqda anamın paltarını qurutması, ayrı paltar verməsi, papağımı bir yana, corablarımı bir yana qoyub qurutması yadıma düşdü, kövrəldim. Yadıma düşdü ki, həmişə soyuq dəyəndə anam kürəyimi ayaqlayardı, ovxalayardı. İndi onu qızdan xahiş elədim. O, cavabında:

–Eh, kəndli ki, kəndli! Sənin anan da çox primitiv adamdır, onun üsulu da, necə kürəkləri ayaqlamaq? – dedi.

Mən dinmədim. Mənim üçün hamıdan gözəl, hamıdan qabiliyyətli olan anamın təhqir edilməsinə dözməli idim. Amma kürəklərimin ağrısına dözə bilmirdim.

–Xahiş edirəm, çıx kürəklərimi ayaqla – deyə üzü üstə yerə uzandım.

Bir az tərəddüddən sonra qız ayaqqabılı dalıma çıxdı. Anam belə edərdimi? Ah çəkmək istədim, olmadı. Amma yamanca kövrəlmişdim. Gözlərimdən az qala yaş töküləcəkdi.

Bu vaxt qızın anası içəri girib məni gözləri dolmuş halda qızının ayaqları altında görüb duruxdu. Görünür, qızının məni döydüyünü zənn edib sevindi. Yoxsa çox odlu–alovlu gəlmişdi.

–Yaxşı, ay qız, qoy dursun ayağa, ona sözüm var.
Durub onunla üzbəüz stulda əyləşdim.

–Yaxşı, de görək, bizi nə vaxta qədər biabır edəcəksən?

–Sizi anlaya bilmirəm, xala.

–Hər gün gəlib-gedirsən, qonşular söz düzəldir.

–Yaxşı, daha gəlmərəm.

–Elə bu qalmışdı, gəzib qızı atasan? Bilmirəm necə olur–olsun, bu həftə nişan gətirməlisən.

–Axı, xala, mən tələbəyəm, heç nəyim yoxdur.

–Eyb etməz, müasir şəkildə ötüşdürərik. Görürsən, özün də bura gəlib-gedəndən müasirləşmişən. Bəs bilmirdin qızınan dolanmaq asan deyil? Adama od qoyarlar.

Məni fikir götürdü. “Yaxşı” kəlməsi canımı qurtardı. Gəlib dərdimi yoldaşlarıma dedim. Onlar mənim saçlarımin yan daranmasından, şalvarımin daralıb qısalmasından, davranışımdan “dərdimi” hiss etmişdilər. Ona görə də mənə kömək edəcəklərinə söz verdilər. Anam göndərdiyi 50 manatın üstünə təqaüdümü qoydum, yaxşı bir üzük aldım. Tələbə yoldaşları da əl qoyub başqa şeylər aldılar. Mən sevinirdim, çünki işim düzəlirdi. Nişan günü də bəlli idi. Həmin gün mən səhərdən əynimdə xalat

onların mətbəxində işləməli – xörək hazırlamaqda onlara kömək etməli oldum. Çünki “müasirləşmişdim”.

Vaxt oldu, yoldaşlarım gəldi. Mən xalata çıxarıb onlara qoşulmaq istədim, qayınanam acıqlanıb məni yenə mətbəxə göndərdi, dinmədim. Çünki “müasirləşmişdim”. Yoldaşlarım əyləşdilər. Sonra məni də dəvət etdilər. Düzünü deyim ki, stolu çox yaxşı düzəltmişdilər. Sağlıqlar deyildi, yedik, içdik. Sonra qız ayağa qalxıb mənim tələbə yoldaşlarıma müraciətlə:

- Musiqi ilə necəsiniz?
- Sınıfkomumuz dilləndi:
- Çox yaxşı olar.
- Nə istəyirsiniz?
- Sevgili canan.
- Eh...

Sınıfkomumuz Üzeyir bəyə olan bu etinasızlığa dözə bilməsə də, dinə də bilmədi. Qız rəfi eşələyib yaxşı bir şey tapmış kimi sevincək halda bir val götürüb oxutdu. Qərribə və qart bir səslə oxunan mahnı ətrafa yayıldı. Yoldaşlarım üz-gözünü turşutdu, amma mən dinmədim; üz-gözümdən süni bir şadlıq keçdi. Çünki “müasirləşmişdim”. Qız bu günkü hadisənin qəhrəmanı olduğu üçün heç kəsə əhəmiyyət vermirdi. Nəhayət, mahnı qurtardı. Qız sevincək valı dəyişdi.

–İndi də sizi rəqsə dəvət edirəm.

Sınıfkom Əhməd yenə dilləndi (o elə bilirdi ki, qız tələbələrin incidiyinə görə onların xahişini yerinə yetirmək istəyir).

–Xahiş edirəm bir “Vağzal” qoyun.

Bu dəfə qız lap “sərhədi keçdi”:

–Bilmirəm neçə il vağzalda atılıb düşəcəksiniz. Gərək qatara minib başqa ölkələrə gedəsən, onlardan görüb-götürəsən. O, özündən razı halda güldü. Mən də gülməli idim, çünki “müasirləşmişdim”.

Tələbə yoldaşlarım isə dözə bilmirdilər. Onların qalxıb getməsinə qəribə bir oyun havasının çalınması mane oldu. Qız özü ortaya düşüb dizlərini bir-binə sürtə-sürtə oynamağa başladı. Hamıdan əvvəl mən əl çaldım, çünki... Sonra o, məni də dəvət etdi, etiraz edə bilməzdim, durub mən də onun kimi oynamağa başladım. Amma burasını da deyim ki, tələbə yoldaşlarım belə havanı oynaya bilməzdilər. Mən isə bilirdim. Çünki, qız məni müasirləşdirmişdi. Yaxşı ki, val tez fırlanıb qurtardı. Mən başım gicəllənə-gicəllənə keçib yerimdə oturdum. Yoldaşlarım da bunu gözləyirmişlər kimi bizi təbrik edib getdilər. Mən də evi yığışdırdıqdan sonra kirayənişin olduğum mənzilimə getdim. Sevinc və kədər hissləri ilə səhərə qədər yata bilmədim. Anamı xəbərdar etmək üçün evə getməyi qərara aldım. Səhər tezdən anamın xəstəliyini bəhanə edən bir ərizə ilə dekandan 5 gün icazə aldım. Çamadanımı götürüb vağzala gəldim, qızın “Vağzalı” haqqındakı sözləri yadıma düşdü. Qatara mindim, sanki təkərlər mən axşam oynadığım havanı çalırdı. Ayağa durub pəncərə qabağına keçmək istədim, elə bildim ki, qaynanam indicə qışqırıb geri qaytaracaq. Vaqon-restorana keçdim, orada stollar axşamkı kimi cərgə ilə düzölmüş, adamlar axşamkı kimi çəngəl-bıçağı cingildədirdi. Geri qayıtdım. Gah qəribə hisslərin mənəngənəsində sıxılır, gah da xəyal qanadlarında göyə qalxıb özümü tənha hiss edirdim. Amma bir qədər də

sevinirdim. Axı, mən nişanlanmışdım. Görəsən, anam nə deyəcək? Bu ağır bir yüklü fikirlərlə bu işin aqibəti haqqında düşünməyə başladım. Düşüncələr məni səhərə qədər tərk etmədi. Hazırlaşdım. Nəhayət, tanış dağlar göründü, qapıya yaxınlaşıb qatardan düşdüm... Evimizə çatanda anam hələ səhər çayını təzəcə dəmləyirdi. Mənim darvazadan girdiyimi görcək yazıq arvad özünü itirdi, qızılquş kimi üstümə şığıdı, duz kimi yalamaga başladı, mən kövrəldim, anam isə sevincdən hönkürtü ilə ağlayırdı. Mən ona toxtaqlıq verib əyləşdirdim. Səhər çayı içməyə başladıq. Etiraf edirəm ki, anamın dəmlədiyi çayı mən hər yerdə tanıyaram. Çayı içdikcə, anamın söhbətlərini dinlədikcə öz-özümə suallar verirdim:

–Belə anadan ötrü mən necə olub ki, darıxmamışam.
Axı o təkdir.

Anam söhbətinə davam edirdi:

–Bala, mənim bu dünyada səndən başqa kimsəm yoxdur. İndi sən gəlmisən, elə bil ev işıqlanıb. Bu ev-eşik hamısı səni gözləyir. Bilirsən, tez ol dərşini qurtar, gəl məni bu yalqızlıqdan qurtar.

Anamın sözləri məni dəhşətə gətirirdi. Mən nə edəcəyimi anama nə cavab verəcəyimi kəsdirə bilmirdim. Öz-özümə düşünürdüm:

Gör, bu yazıq arvad nələr düşünür?... Nişanlandığımı deyəcəyəm!

Sanki qeybdən bir səs “Yox, demək olmaz” – deyərdi.

Mən öz-özümü danlamağa, ələ almağa başladım.

–Yox, mənim də anamdan başqa heç kəsə yoxdur. deyəcəyəm.

Mən tərəddüd girdabında çırpınsam da gözüm çaya zillənmiş, heç nə danışmırdım. Görünür, qəlbimdən keçən fikirlər çöhrəmdə əks olunur, sifətim dəyişirmiş. Anam isə çox arif arvad idi.

–Nə oldu, dərdin ürəyimə, bəlkə bir yerin ağrıyır.

–Yox, ana.

–Axı, mən sənin üçün həm ata, həm də ana olmuşam. Məndən sənin gizdin sözün var?

–Ana, bilirsən, mən nişanlanmışam.

Anamın rəngi saraldı. Hayıf, ay bala, axı?!

Mən müasirlikdən danışaraq onu sakitləşdirmək istədim. O, cavabında:

–Heç inanmıram ki, dünyada bircə anası olan bir adam ondan xəlvət evlənə, bu da bəyənilə, heç kəs bunu bəyənməz.

Anam daha heç nə demədi. Amma o xahiş etdi ki, bu gün evdən bayıra çıxmıyım. Mən yan otağa keçib axşama qədər gözləməli idim. Buna razı oldum. Bir azdan sonra bizim həyətə böyük xeyir-şər samovarları gətirildiyini gördüm. Kəndə həmişə bu samovarlar gedən evə çoxlu adam da yığışar ki, görəsən nə var. Bir az keçdikdən sonra kəndimizin anam yaşda olan bütün qadınları bizə axışmağa başladılar. İndi bildim ki, anam xəbər göndərmiş, onlar da gözaydınlığına gəlmişlər.

Birinci dillənən Şərəbanı bibim oldu. O, anamın boynunu qucaqlayaraq sevinclə ucadan:

–Gözün aydın, a Fatma, ölmədik, qardaşımın nişanəsinin xeyir işini də gördük. Qoy gəlinimiz bu ocağa pır kimi yanaşsın. Sənə can deyib can eşitsin!

Mən xoşuma gələn bu sözləri tez dəftərçmə qeyd etmişdim. Amma sonra fikirləşib, pozmalı oldum:

–Yəni o qız bizim ata ocağını bəyənib kəndimizə gələr, ya anama can deyər? Yox. Axı anam “müasir” deyildi.

Sonra Ziyət xala ayağa durub getmək istədi. Bu, mənə uşaqlıqdan çox istəyər, cibində günlərlə şey gəzdirib mənə verərdi. Ona görə də mənim bu xeyir işim onu şadlandırmışdı. O, sevincindən anamın boynuna sarılıb öpməyə başladı.

–Gözün aydın, ay Fatma, belə oğullu-uşaqılı olsunlar. Sənin özünə, oğluna layiq nəvələrin olsun.

Mən bu sözləri dəftərçəmə qeyd etdim. Nə yaxşı sözlərdi! Qız yadıma düşdü. İndi bildim ki, bizi nə böyük məsuliyyət gözləyir. Amma elə bir qız “gələcəkdə mənə və ata–anama layiq uşaqlar tərbiyə edə bilərmə” sualını özümə verdikdə müsbət cavab ala bilmədim, ona görə bu sözləri də dəftərçəmdən pozdum.

Hava xalanın sözləri çox qəribə idi. Sanki bu qadın mənim qəlbimi oxumuşdu. O, ayağa qalxdı. Sevincindən elə bil uçurdu. Qollarım anamın boynunda çarpazlayıb onu öpməyə başladı, sevincindən qəhər onu boğmuşdu. Anam isə heç sevinmirdi. Hava xala anamın üz-gözündən son dəfə öpərkən bu sözləri aydın eşitdim:

–Gözünüz aydın, biz heç, tək oğlunun qədrini bilsin. Onlar qoşa qarısın, can deyib can eşitsin, bir-birinə etibarlı arxa və qulaq yoldaşı olsunlar.

Bu qadının da qəribə xoşagələn sözləri vardı, onlardan bəzilərini yenə dəftərçəmə qeyd etdim. “Can deyib, can eşitsinlər” – necə də gözəl səslənirdi! Amma mənə kim can deyəcəkdə? O qız ki, kürəklərimi ayaqqabılı ayaqlamışdı, o qız ki, mənə danışmağa “müasir” deyiləm deyər öz fikrimi deməyə qoymurdu? Yox! Bu qadın mənə

lap dars verdi. Hamin sozləri dəftərçəmdən sildim. Hamı anama gözaydınlığı verib çıxıb getdi. Anam isə stəkanları yığışdırdı. Mən isə hələ də deyilənləri təhlil edirdim. “Qoşa qarımaq”, “etibarlı arxa olmaq” kimi mətləbləri götür–qoy edirdim. Mənə məhz indi çox şey aydın oldu. İndi yəqin etdim ki, o qız mənə vəfalı ömür yoldaşı, sədaqətli dost, ata ocağımın sütun daşı ola bilməz!

Ona görə də qapını açıb: – Ana! – deyə sevinclə qışqırdım. Anamın həm sevinc, həm də kədər dolu baxışları üzümə zilləndi, qollarımı geniş açıb ona tərəf götürüldüm, onu qucaqlayıb möhkəm–möhkəm öpüb təbrik etdim,

–Ana, gözün aydın, mən o qızı atdım.

Anam gülümsündü:

–Dəlisən?

–Yox, ana, bu gözaydınlığına gələnlər mənə böyük dars verdilər. Onların sənə göz aydınlığı verəndə dediyi sözlər məni ayıltı.

–Bax mən sənə “axı” sözü dedim, sən məni danışmağa qoymadın. Mən “axı”nın dalınca elə həmin sözləri deyəcəkdim.

Gör anam mənə necə dars vermişdi!

Sabah çamadanımı götürüb şəhərə qayıtdım. O saat onlara getdim.

–Üzüyü qaytar, – dedim.

–Fu, al, səndən yaxşısını taparam – dedi

–Çox təəssüf ki, – dedim – hələ də sən kimilər vardır ki, ailəyə, mənəviyyətə, insanlığa heç bir əhəmiyyət vermədən gündə birini tovlayır.

Qız üzüyü çıxarıb qapıya doğru atdı. Üzük təkər kimi qapıya qədər diyirləndi. Mən üzüyü götürüb, mənim də

başına gələnlər məni tanıyanlar üçün bir dərs olsun – dedim.

Adil Babayev

Yuxarıda dediyimiz kimi, sadə cümlələrin qruplaşdırılması şərtlərindən biri də onlarda cümlə üzvlərinin iştirak etməsi məsələsidir. Yəni cümlə üzvlərinin hamısı (baş və ikinci dərəcəli üzvlər) iştirak edirsə, belə cümlələr *sadə geniş cümlə* adlanır. Bundan əlavə, cümlə üzvlərinin hər hansı birinin iştirak etmədiyi cümlələr də vardır ki, onlar *müxtəsər cümlə* adlanır. Ancaq baş üzvlərdən ibarət olub, ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak etmədiyi cümlələrə *müxtəsər cümlə* deyilir. Məsələn, *Qoy belə olsun*.

Geniş cümlələrdə isə ikinci dərəcəli üzvlərin hər hansı biri iştirak etməlidir. Məsələn,

Mənə öz dərdim bəsdir.

Mən səni unutmuram.

Tapşırıq 230. Aşağıdakı parçada müxtəsər cümlələri göstərin.

Bahar gəlirdi. Torpağın qoxusu, küləyin nəfəsi dəyişirdi. Canlıların bədənində qan, torpağın altında sular qaynamağa başlamışdı. Su axan yerlərdə yarpız, gün tutan yerlərdə bənövşə torpağı dəlib üzə çıxır, bahar havası ilə nəfəs alırdı. Adamlar evləri sahmana salır, gəlinlər evdə yuduğu paltarı çayda suya çəkir, nişanlı qızlar toxuduğu

bəy corablarının son naxışlarını vurmağa çalışırdı. Ağsaqqallar küçədə səkinin üstündə oturub, dallarını divara söykəyərək özlərini günə verir, küsülüləri necə barışdıracaqlarından danışır. Uşaqlar tonqal yandırır, bir-birilə qurşaq tuturdular...

Adil Babayev

Yarımcıq cümlə (Неполное предложение)

Baş üzvlərdən biri buraxılan cümlələr yarımcıq hesab olunur. Əgər mübtədə buraxılırsa, cümlə xəbər kütləsi əsasında formalaşır. Xəbər buraxıldıqda isə cümlə mübtədə kütləsi əsasında formalaşır. Mübtədə buraxıldıqda cümlə xəbər ilə ifadə edilir, yəni mətn daxilində fikrin ifadə yükünü xəbər öz üzərinə götürür. Məsələn,

- Sənə deyirəm, aşağı düş!*
- Düşmürəm.*
- Adamın ağılı olar, gəl otur çörəyini ye!*
- Yeməyəcəyəm.*

Xəbəri buraxılan cümlələr isə yuxarıda dediyimiz kimi, mübtədə əsasında formalaşır. Məsələn,

- De görüm, səni bu işə kim vadar etdi?*
- Dövlət bəy.*
- İndi buradan çıxıb gedən kim idi?*
- Aslan.*

Cümlədən – geniş mənada mətn situasiyasından asılı ola bilər ki, cümlədə həm xəbər, həm də mübtədə buraxılmış olsun. Məsələn,

- Bu dövlət, bu calal, bu şanlı saray*
- Göylərin busatı o ulduz, o ay!*

Cümlədə dialoqdan asılı olaraq tamamlıq və zərflik də cümlə funksiyasını yerinə yetirə bilər. Məsələn,

–*Kimi axtarırsan?*

–*Səni.*

–*Nə vaxtdan gözləyirsən?*

–*Dünəndən.*

Tapşırıq 231. Tamamlıq və zərflərdən ibarət yarımçıq cümlələr düzəldib dəftərinizə yazın. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

CÜTTƏRKİBLİ VƏ TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏR

Yuxarıda dediyimiz kimi, cüttərkibli cümlələrdə həm mübtədə, həm də xəbər iştirak edir. Məsələn,

*Farsın öz qüdrətli şairləri var,
Nə çoxdur onlarda böyük sənətkar.*

Cüttərkibli cümlələrdən fərqli olaraq təktərkibli cümlələrdə baş üzvlərdən biri iştirak edir. Mübtədası buraxılan cümlələrin aşağıdakı növləri vardır:

- 1) *Müəyyən şəxslı cümlə* (личное предложение).
- 2) *Şəxssiz cümlə* (безличное предложение).
- 3) *Umumi şəxslı cümlə* (обобщенно–личное предложение).
- 4) *Qeyri-müəyyən şəxslı cümlə* (неопределённо-личное предложение)
- 5) *Adlıq cümlə* (номинативное предложение).
- 6) *Məsdər cümlə* (предложение-инфинитив).
- 7) *Söz-cümlə* (слово-предложение).

Müəyyən şəxsi cümlə

Mübtədası hüzurda olan və asanlıqla təsəvvür edilən cümlələr müəyyən şəxsi cümlələr adlanır. Bu tipli cümlələrin iki qrupu qeyd edilir. Mübtəda iştirak edən cümləyə *müəyyən şəxsi cümlələr və mübtəda iştirak etməyən müəyyən şəxsi cümlələr*. Birinci halda mübtəda özü iştirak edir. Məsələn,

*Şahım, olmasa da vəliəhdiniz,
İran torpağına hakimsiniz siz.
Burada mübtəda hüzurdadır.
Oxu, deyirdin ki, şairləri var
Yəqin ki, məktubu mənzum yazmışlar.*

Bu cümlədə isə onlar sözü – mübtədası buraxılmışsa da, asanlıqla bərpa edilir. Yaxud:

*Bəli, bakılıyam, öz şöhrətim var.
Bəli, bakılıyam cümləsində mübtəda asanlıqla bərpa edilir.*

Şəxssiz cümlələr

Şəxssiz cümlələrdə mübtəda hüzurda olmur və onu bərpa etmək də mümkün olmur. Şəxssiz cümlələrdə mübtəda iştirak etmir, xəbər üçüncü şəxsə aid olur. Məsələn,

*Yavaş–yavaş işıqlanır.
İndi imtahanlarda test üsulundan istifadə olunur.*

*Şagirdlərə təqaüd verilir.
Artıq səhərdir.
Axşamdan xeyli keçmişdir.*

Tapşırıq 232. Şəxssiz cümlələrə aid 10 misal yazın.

Ümumi şəxslı cümlə

Ümumi şəxslı cümlələrdə mübtəda iştirak etmir. Amma xəbərə aid hamı sualını qoymaq olur. Məsələn,

*Cücəni payızda sayarlar. Kim? – hamı.
Buna Koroğlu deyərlər. Kim? – hamı.
Belə olmaz, ağa, adamın üzünə tüpurərlər.
Bu işdən ötrü adamı biabır edərlər.
Allahsız yerdə otururlar, böyüksüz yerdə yox.*

Tapşırıq 233. Ümumi şəxslı cümlələrə aid 10 misal yazın.

Adlıq cümlələr

Adından da görüldüyü kimi, adlıq cümlələr ismin adlıq halında olan söz və söz birləşmələrindən ibarət olur. Adətən kinossenarilər və dram əsərlərinin remarkaları adlıq cümlə şəklində olur. Məsələn,

XVIII əsr Azərbaycan. Qazax mahalı. Vidadinin evi.
Arxa tərəfdə Kür çayı şırıl-şırıl axır. Qürub zamanı.
Vidadi tək.

Məsdər cümlə

Məsdər bir neçə sözü öz əhatəsinə alaraq tərkib yaradır. Məsələn,

Yaşamaq lazımdır. Bəli, yaşamaq.

Vəzifəni bilirsərimi?

Bəli, susmaq.

Papiros çəkməmək, bəndərgahları yoxlamaq!

Heç kəsi buraxmamaq.

Tapşırıq 234. Məsdər cümləyə aid 6 misal yazın.

Söz cümlələr

Söz cümlələr dialoq prosesində yaranır. Əvvəlki situasiyadan asılı olaraq *bəli, yox, xeyr, hə, heç kim* və s. təsdiq və inkar sözlərlə ifadə edilir. Məsələn,

–Kozerenko burada çalışırmı?

–Bəli.

–Hansı şöbədə?

–Neft şöbəsində.

–Onu görmək olarmı?

–*Xeyr.*

–*Elə isə əfv ediniz, sizi rahatsız etdim.*

–*Xeyr, xeyr. Xoşdur. (M.S.Ordubadi)*

Tapşırıq 235. Söz cümlələrinə aid 6 cümlə yazın.

MÜXTƏSƏR CÜMLƏLƏRƏ AİD TƏKRAR SUALLAR

1. Müxtəsər cümlə nəyə deyilir?
2. Xəbəri buraxılan cümlələr hansılardır?
3. Mübtədası buraxılan cümlələr hansılardır?
4. Yalnız zərflikdən ibarət cümlələrə misal deyin.
5. Yalnız tamamlıqlardan ibarət cümlələrə misal deyin.
6. Şəxslı cümlə nəyə deyilir?
7. Şəxssız cümlə nəyə deyilir?
8. Ümumi şəxslı cümlələr hansılardır?
9. Adlıq cümlələr hansılardır?
10. Söz cümlələr hansılardır?
11. Məsdər cümlələr hansılardır?

Tapşırıq 236. Aşağıdakı hekayəni oxuyun, müxtəsər cümlələrə aid misalları seçib dəftərinizə yazın. Hekayənin məzmununu öyrənin, şeiri əzbərləyin.

Dizik qorxusu

Bahar gəlirdi. Torpağın qoxusu, küləyin nəfəsi dəyişirdi. Canlıların bədənində qan, torpağın altında sular qaynamağa başlamışdı. Su axan yerlərdə yarpız, gün tutan yerlərdə bənövşə torpağı dəlib üzə çıxır, bahar havası ilə nəfəs alırdı. Qadınlar evləri sahmana salır, gəlinlər evdə yuduğu paltarı çayda suya çəkir, nişanlı qızlar toxuduğu bəy corablarının son ilmələrini vurmağa tələsirdi. Ağsaqqal kişilər küçədə balaca səkinin üstündə oturub, kürəklərini divara söykəyərək özlərini günə verir, küsülüləri necə barışdıracaqlarından danışır, məmnun və sevincli ahənglə bir-biri ilə qoca zarafatı eləyirdilər. Cavanlar alətləri sazlayır, bu il necə işləyəcəklərindən, necə məsul alacaqlarından danışirdılar. Yeni yetmə uşaqlar isə axşam qaranlıq düşəndə qalayacaqları tonqal üçün odun toplamağa bir-biri ilə yarışa girirdi. Axşam düşəndə adətən sevinc azalar, səhər açılanda kədər qaçır. Amma indi uşaqlar axşamın düşməsinə səbirsizliklə gözləyirdilər. Çünki bütün günü əziyyətlə qaladıqları tonqalı yandıracaq, tonqal ətrafında şənlik edəcək, sonra bir-birinin evinə qurşaq atacaq, səhərə qədər deyib cüləcəklər. Uşaqlar tonqalı dövrəyə almışdılar ki, onu yandırsınlar. Bu vaxt hamının hörmət etdiyi ağsaçlı alim-professor

Əhməd Məmmədzadə əlində içi elmi tədqiqatla dolu olan portfeillə, ağır addımlarla uşaqlara yanaşdı:

–Hə, balalarım, bayramınız mübarək! Deyin görüm, tonqalı necə yandıracaqsınız?

–Elə adi qaydada.

Professor:

–Yox, olmadı, bilirsiniz, bu tonqal əslində geniş yayılmış tonqalların idman oyunları zamanı yandırılan məşəllərin, məşhur qəbrlərin üstündə yanan şöhrət alovlarının ulu babasıdır. Neçə min il bundan əvvəl babalarımız bu tonqalla istilik, işıq fəsil olan baharı qarşılımışlar. Bu tonqal ətrafında mərdliyə, düzlüyə çağıran mahnılar oxuyarmışlar. Onun üstündən atılmaqla guya öz dərd və kədərlərini odun üstünə tökərək yüngülləşib, yeni təsərrüfat ilinə şad-xürrəm, sağlam ruhda başlamışlar. Özü də tonqalı həmin il toyu olacaq ən cəsur və mərd oğlanlardan biri, ya da hamının ən comərd kimi tanıdığı bir adam yandırmalıdır. Deyilənə görə, cavanlıqda tonqalı mənim babam Qurd Əhməd yandırmış. Qurd qədim əsətirə görə qorxmazlıq, cəsarət rəmzi olduğundan babama bu adı vermişlər. İndi siz də içinizdən ən cəsur bir oğlan göstərin, o, tonqalı yandarsın.

Hamı gücü, xoş xasiyyəti, səmimiyyəti ilə seçilən Əhmədi qabağa çəkdi. O, tonqala od vurdu. Uşaqlar əl-ələ verib oxumağa, odun ətrafında hərlənməyə başladılar.

Professor məmnun halda uşaqlardan ayrılıb getdi. Alov getdikcə yuxarı qalxır, az qala dili ilə uşaqların qızarmış yanaqlarını yalamaq istəyirdi. Çırtı-çırt yanan odundan qopan dizliklər uşaqların başı üstə fəvvarə kimi ətrafa qaçırdı. Uşaqlar isə buna əhəmiyyət vermir, öz mahnılarını oxuyurdular.

Bu vaxt gümüş kimi parlayan bir “Qaz-24” maşını uzaqda göründü. Maşının arxa oturacağında özündən razı halda oturmuş rəis sürücüyə:

–Saxla maşını, irəli getmək olmaz – deyə əmr etdi.

–Niyə? – deyə sürücü soruşdu.

–Görmürsən, heyvan uşağı nə hoqqa çıxarır? O tonqalın dizikləri bütün ətrafı yandıra bilər. Hər şey yanıb kül olar. Bu tonqalın yanından elə-belə də keçmək olmaz, diziklər adamın paltarını yandırar.

Bu vaxt onun yadına dünən gecə gördüyü dəhşətli yuxu düşdü. Kabinetin pəncərəsi açıq qalmış, həyətdə yandırılan tonqalın dizikləri atılıb onun stolunu yandırmışdı. O, yuxudan hövlnak ayılıb, – Allah xeyir eləsin. Hər şey yansın, stoluma bir şey olmasın – demişdi.

Sürücü yarım kinayəli bir tonla – Yoldaş Ağciyərov, bəs o uşaqlar odun lap yanında oynayır, heç yanmır – dedi.

–Onların nəyi var ki, yansın? Əgər bir qıgılcın düşsə maşının lakı, rəngi necə yanar? Yaxşı ki, işə getmirəm, dayanıb gözləyirik.

Sürücü fikirləşdi ki, əgər tonqalın sönməsini durub gözləsə, öz həyətlərindəki tonqala çata bilməyəcək, ona görə də bir təhər:

–Onda, siz burada düşüb evə gedə bilərsinizmi?

–Tutalım, mən burada düşüb getdim. Bəs maşının dalındakı şeylər nə olsun?

–Mən sabah gətirərəm.

–Yox, olmaz, dayan, ağılıma bir şey gəldi. Heç yerə getmə, burada gözlə – deyə rəis cəld maşından yerə tullandı. Suyu üfürə-üfürə içən, zərrəcə dizikdən qorxan rəis qaça-qaça bir təhər özünü evlərinə saldı. İkiçə

dəqiqədən sonra yangınsöndürən maşınlar həyəcan signalı verə-verə qara volqanın yanından keçib tonqala yanaşdı. Köpüklü, fəvvarəli su dizikləri bir yerə toplayıb söndürdü, uşaqları isə pərən-pərənə saldı.

Professor balkondan baxırdı.

–Bu tonqal da söndürüldü! – deyə köksünü ötürdü.

Amma xalqın qəlbindəki odu söndürmək olmaz. Gələr elə bir vaxt ki, igid oğlanların qəlbindəki od hər yerdə belə tonqal yandırar – deyib nikbin halda otağa keçdi.

Adil Babayev, 1970

Lüğət:

Dizik – искра

Sazlamaq – исправить

Qurşaq atmaq – старинный обычай, бросать свой пояс к родственникам.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Bildiyimiz kimi, sadə cümlələr sözlərdən və söz birləşmələrindən yaranır. Mürəkkəb cümlələr isə bir qayda olaraq, cümlələrin bir fikir ətrafında birləşməsindən yaranır.

Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, cümlənin sadə və mürəkkəbliyi onun tərkibindəki sözlərin az və ya çoxluğundan asılı deyil. Yəni elə çoxsözlü cümlələr ola bilər ki, onlar sadə, elə az sözlü cümlələr ola bilər ki, mürəkkəb hesab edilə bilər. Məsələn,

Səlim dünəndən yadından çıxarıb evdə qoyduğu dəftərçəni götürmək üçün evə qayıtdı.

Bu cümlə sadə geniş cümlədir (11 sözdən ibarətdir).

Orda yazılıb ki, hamı bərabərdir.

Burada isə cəmi 5 söz vardır. Amma cümlə mürəkkəb hesab olunmur. Çünki burada iki qrammatik əsaslı fikir ifadə edilmişdir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, mürəkkəb cümlələr sadə cümlələrdən yaranır. Yəni sadə cümlələr bir məna ətrafında bir-biri ilə birləşir. Onda bunları birləşdirən nədir? Mürəkkəb cümlələr ya intonasiya, ya da bağlayıcılarla əlaqələnir.

İntonasiya ilə birləşmələrə aid misallar:
Oxuyan bülbüldür, dinləyən qazdır.

S.Vurğun

De görüm, gəlməkdən nədir məqsədin,
Zorla gətirdilər, özün istədin?

S.Vurğun

Gecəniz xoş keçsin, gündüzünüz şad.

S.Vurğun

O şahlar şahıdır, taxtı tacı var,
Ona yer üzünün ehtiyacı var.

S.Vurğun

Tapşırıq 237. Bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrə aid 5 misal yazın.

Mürəkkəb cümlələrin bir qismi bağlayıcı vasitələrlə bir-birinə bağlanır. Məsələn,

O ki, gözlərində qoydu kamımı
Al onda, özün al intiqamımı.

S.Vurğun

Əvət, üç ildir ki, ölmüşdür zövcəm
Qızım olmuş mənə yalnız həmdəm.

H.Cavid

Düşdü matəm ayrılıq elə ki, nöqsan üzünə,
Qaldı həsrət ülərna məclisi-ehsan üzünə.

Ə. Vahid

Tapşırıq 238. Bağlayıcılı mürəkkəb cümlələrə aid 10 misal seçib dəftərinizə yazın.

Bir halda ki, mürəkkəb cümlə cümlələrin birləşməsindən əmələ gəlir, bir halda ki, onlar çox vaxt intonasiya və ya bağlayıcılar (təbə etməyən və təbə edən bağlayıcılar) vasitəsilə birləşir, onda çox asanlıqla başa düşmək olar ki, mürəkkəb cümlələrin tərəfləri (komponentləri) tabeli və ya təbəsiz olmalıdır. Ona görə də mürəkkəb cümlələrin iki növü olmağı aydınlaşır.

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Сложносочиненные предложения с союзами)

Adından da göründüyü kimi, mürəkkəb cümləni əmələ gətirən cümlələr bir-birinə tabe olmur, yəni belə cümlələri əmələ gətirən tərəflər müstəqil olur. Məsələn,

Göy gurladı, yağış yağdı.

Mən istiyəm, sən soyuqsan.

Mən mehriban, sən soyuqsan.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr də bir-birinə bağlayıcılar və intonasiya ilə bağlana bilər.

Tapşırıq 239. Aşağıdakı şeirdə bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələri tapın, şeiri əzbərləyin.

Gözəlim, aşiqini salma nəzərdən,
Həsretindən ölüərəm, gəl bizə hərdən.
Sənə çoxdan vurulub bu dəli könlüm,
Neyləyim ki, xəbərin yoxdu xəbərdən.
Gəl mənə naz eləmə, ay dəli ceyran,
O qara gözlərinə olmuşam heyran.

Bir dönüb baxmaq ilə canımı aldın,
Məni Məcnun eləyib çöllərə saldın.
Mən inandım sənə, öz könlümü verdim,
Məni atdın, gedib əğyar ilə qaldın.
Gəl mənə naz eləmə, ay dəli ceyran,
O qara gözlərinə olmuşam heyran.

Sən gəzirsən, gözəlim qeyrilə mənsiz,
Yuxu getməz gözümə bir gecə sənsiz.
Özün insaf elə, ey sevgili dilbər,
Hansı bülbül yaşayar bağı çəmənsiz?
Gəl mənə naz eyləmə, ay dəli ceyran,
O qara gözlərinə olmuşam heyran.

Ə.Vahid

Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələr

(Сложносочиненные предложения с союзами)

Yuxarıda dediyimiz kimi, tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri bağlayıcı vasitəsilə də bir-birinə bağlanır. Bu, əlbəttə, tabe etməyən bağlayıcıların hesabına olmalıdır.

1. **Və bağlayıcısı.** Bu bağlayıcı adi danışıqda demək olar ki, işlədilmir. Amma elmi üslubda iki müstəqil tabe olmayan üzvü və cümləni bağlamaq üçün ən çox işlənən bağlayıcıdır. Məsələn,

Yaşasın maarif və puç olsun cəhalət.

Ay türk qardaşlarım, getdim çıxdım Məşədi müqəddəsə və məşallah, buraları təmiz və işıqlı, pak və tərəqqinin ən yuxarisında gördüm və buna səbəb də müctəhid Mirzə İbrahim Kosa oğlunu dedilər.

C.Məmmədquluzadə

Təpşiriq 240. Vaqif haqqında məlumatı öyrənin.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ictimai fikir inkişafının tarixində özünə şərəfli bir yer tutan görkəmli şair və dövlət xadimi Molla Pənah Vaqif (1717–1797) ədəbiyyat tariximizə lirik şeirin görkəmli ustadı kimi daxil olmuşdur. Bəzi məlumatlara görə, M.P.Vaqif astronomiya

və memarlıqda da məşhur olmuşdur. O, ədəbiyyatımıza yeni ruh, yeni mövzular, nikbin lirika gətirmişdir.

Vaqif 1769-cu ildə İbrahim xanın sarayında eşikağası işlədiyi vaxtlar Azərbaycan xalqları arasında güclü birlik ideyalarını yaratmağa çalışmışdır. Vaqif dövrünün elmlərinə o dərəcədə “vaqif” olmuşdur ki, el arasında “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” kimi zərb-məsəl də yaranmışdır. 1797-ci ildə Məhəmməd bəy Cavanşir Vaqifi oğlu Əlibəylə birlikdə edam etdirmişdir.

2. *Amma, ancaq, lakin*. Məsələn,

Mən sənin gələcəyinə ümid bəsləyirdim, amma məsələ bir o qədər də asan deyilmiş.

O, xalqın dərini çəkirdi, ancaq xalq onu başa düşmürdü.

İstərəm ölməyi mən, leyk qaçır məndən əcəl,

Gör nə qədər bədbəxtəm, əcəldən də gərək nəz çəkəm.

Sabir

3. *Ya, ya da bağlayıcıları*. Məsələn,

Ya bu üç suala cavab verəcəksiz, ya da torpağınızı torbamızda daşıyacağıq.

Ya oynamalısan, ya da atan səni toydan qovacaq.

Tapşırıq 241. *Amma, ancaq, lakin, ya, ya da* bağlayıcılarına aid tabesiz mürəkkəb cümlələr tərtib edin.

4. ***Nə, nə də*** bağlayıcıları. Məsələn,

Yaxşı, arvad, nə sən danışacaqsan, nə də mən dinəcəyəm, qonaq da oturub durub gedəcək.

(Az.nağilları)

5. ***Həm, həm də***. Məsələn,

*Gəl yazaq şərt üçün tərcümeyi-halımızı
Həm də doğru olaraq şərh edək əhvalımızı,
Xəlq təhqiq eləsin, halımızı, qalımızı.*

Sabir

6. ***Gah, qah da***. Məsələn,

*Yazıq İsmət gah anasının sözünə baxıb küçəyə çıxır,
gah da anası onu içəri çağırırdı.
Gah yağış yağır, gah da külək əsirdi.*

Tapşırıq 242. Aşağıdakı şeirdə tabesiz mürəkkəb cümlələri seçib dəftərinizə yazın.

Yazıqlar olsun ki, ay təmiz ürək!
Bəzən yuva salır səndə xəyanət...
İlanlar, əqrəblər pəncələşərək,
Qiyamət qoparır başqa, qiyamət.

Bəzən də qədrini bilməyirik biz,
Deyirik: Biz hara, intiqam hara? –
Şərxoşluq eşqinə uyur nəfsimiz,
Ürək qurban olur ehtiraslara.

Yuxusuz gecələr... çılğın badələr,
Soldurur ürəyi qızılıgül kimi,
Yazıqda qalmayıb taqətdən əsər,
Boğulur qəfəsdə bir bülbül kimi.

Ey müqəddəs həyat! Müqəddəs insan!
Sənə ilham verən yalnız ürəkdir.
Ayıl məclislərin sərxoşluğundan, –
Ömür roya kimi boş keçəcəkdir!

Ey insan! Ürəyin qədrini bil ki,
Həyat çeşməsidir o müqəddəs su...
Ürək dəmir deyil, daş da deyil ki, –
Min bir muradı var, min bir arzusu!

Qulaq ver sözümə, ellər, obalar!
Mərhəmət, iltifat ürəkdən keçər...
Nə böyük hikmətlə demiş babalar:
“Hər şey öz suyunu ürəkdən içər!”

Ürəksiz əkilən yerlər saralar,
Şitillər boy atıb bağça-bağ olmaz.
Hər evi, qapını boran-qar alar,
İşıqlı, istili bir otaq olmaz.

S.Vurğun

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR ARASINDA MƏNA ƏLAQƏLƏRİ

Dediyimiz kimi, tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında qrammatik tabelilik olmur. Onlar yalnız məntiqi-semantik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnirlər. Tabesiz cümlələr arasında aşağıdakı məna əlaqələri ola bilər:

- 1. Zaman əlaqəsi;*
- 2. Səbəb-nəticə əlaqəsi;*
- 3. Qarşılaşdırma əlaqəsi;*
- 4. Aydınlaşdırma əlaqəsi;*
- 5. Yer əlaqəsi.*

Zaman əlaqəsi

Ayrı-ayrı cümlələr cümlələr arasında zaman bildirən əlaqə zaman əlaqəsi adlanır. Yəni, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri eyni zamanlıqla bir-birilə bağlanır. Məsələn,

*Bəzəkli gəlindir yenə bir ağac,
Dərələr, çəmənlər geymiş al-əlvan
Yaşıla bürünmüş çöl, çayır, yamac,
Bir məclis, bir şənlik qurmuş hər orman.*

*Min rəngə boyamış, hər budaq, hər gül
Həyata verməklə yaraşlıq, zinət,
Hər yana baxdıqca açılır könül,
İnsana can verir gözəl təbiət.*

A.Şaiq

Səbəb-nəticə əlaqəsi

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında elə məntiqi münasibət olur ki, onlardan biri digərinin səbəb və ya nəticəsini bildirir. Məsələn,

*Hər kimin qəlbi qara isə utansın, a balam,
Bəlkə illərcə yatanlar bir oyansın, a balam!
Hər kimin ağı qara isə utansın, a balam!
Bəlkə illərcə yatanlar bir oyansın, a balam!*

Sabir

Qarşılaşdırma əlaqəsi

Qarşılaşdırma əlaqəsi tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentləri bir-birinə qarşı qoyur. Məsələn,

*Dindirir əsr bizi, dinməyirik,
Atılan toplara diksinməyirik
Əcnəbi göydə balonlarla gəzir,
Biz hələ avtomobil minməyirik.*

Sabir

Aydınlaşdırma əlaqəsi

Bu əlaqə zamanı tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri biri digərini aydınlaşdırır. Məsələn,

Hərənin əli bir işdə idi; kimisi odun yarıq, kimisi ət doğrayır. kimisi düyü arıdır, kimisi də hacının evinə qarın-qarın yağ gətirirdi.

M.Cəlal

Yer əlaqəsi

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərində təsvir edilən iş və hərəkət vahid bir yerlə əlaqələnmiş olur. Məsələn,

Qardaş, bu gün sən gördüyün Xarici Dillər İnstitutu əvvəlki deyil, indi burada çoxlu laboratoriyalar, yeni kafedralar açılmış, kompüter mərkəzləri təşkil edilmişdir.

Tapşırıq 243. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdəki mənə əlaqələrinə aid 10 misal tərtib edin (və ya bədii ədəbiyyatdan seçin).

Tapşırıq 244. Sabir Mustafanın ingilis dilindən tərcümə etdiyi aşağıdakı şeirdə tabesiz mürəkkəb cümlələri tapın, şeiri əzbərləyin.

66-cı sonet

Ölüm istəyirəm, dözmürəm artıq.
Mən baxa bilmirəm bu puç varlığa.
Nuru pəncəsində boğur qaranlıq,
Rəzalət yetişir bəxtiyarlığa.

Şərəf dustaq olub şərəfsizliyə,
Saflıq dərd içində göynəyir, əsir.
Kütlük əqlə gülür, yalan düzlüyə,
Gücün qollarına vurulub zəncir.

Yumruqla tıxanır ilhamın ağzı,
Əl açıb dilənir mənlik, ləyaqət.
Nadanlıq geyinib müdrik libası,
Hər yerdə saxtalıq, hər yerdə zillət.

Ölüm istəyirəm, çarə budur, bax!
Səni tək qoymağa qiymıram ancaq.

V.Şekspir

Lügət:

Dözum – терпение

Puç – пустой

Nur – свет

Rəzalət– подлость

Şərəf – честь

Safliq – чистота, ясность

Kütlük – тупость

İlham — вдохновение

Nadanlıq — невежество

Müdrük – мудрый

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRƏ AİD TƏKRAR SUALLAR

1. Tabesiz mürəkkəb cümlə nəyə deyilir?
2. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin bağlanma üsulları hansılardır?
3. Tabesiz mürəkkəb cümləni birləşdirən mənə əlaqələri hansılardır?

Tapşırıq 245. Aşağıdakı hekayədə tabesiz mürəkkəb cümlələri tapın.

Məsumə

Palçıq yolları və döngələri keçdikdən sonra axundu gətirən qazalaq Balaxanı kəndinə gəlirdi ki,

–Ata, bağışla, gecikmişəm – deyen oğlu Fazilin səsinə eşitdi. Ata ilə oğul arasında o qədər hörmət və ismət pərdəsi var idi ki, axund oğlunu məzəmmət etmək üçün söz deməyə ehtiyac hiss etmədi. Gözünün yanı ilə baxmağından Fazil hiss etdi ki, qəbahət işlədib atasının dalınca getməmişdir. Buna görə də özünü danlamağa başladı; axı mən atamın dalınca getməli idim. İçəridən bir səs ona etiraz etdi – Necə gedə bilərdin? Arvadı sancı içində qoyub getsəydin. İndi başına bir iş gəlsəydi, bu daha böyük səhlənkarlıq, cinayət olmazdımı?

Fazil heç nə demədən başını aşağı salıb atasının qabağında durmuşdu. Onu bu fikirdən atası özü ayırdı:

–Gedək evə, evdə cavab verərsən.

Onlar dinməz-söyləməz qazalağa mindilər. Qazalaq evə çatanda at özü tanış qapını görüb dayandı. Fazil cəld yerə düşüb qapını açdı. Sonra yenə qazalağa minib özü düz həyəətə sürdü. Axund düz həyətin ortasında qazalaqdan düşüb öz otağına qalxdı. Fazil atın xamutunu açıb onu qazalaqdan ayırıb yerbəyer elədikdən sonra atasının yanına qayıtdı ki, birdən atanın qəzəbi soyumamış olsa, qoy məzəmmət eləsin. Fazil içəri girəndə axund Hacı Əli yeni yazdığı risaləni vərəqləyirdi. Ona görə də atasına heç nə demədən ayaq üstə dayandı. Oğlunun ixtiyarı nə idi, atasını fikrindən ayırsın və ya onu sorğu–suala tutsun. Bunu axund özü də bilirdi. Ona görə də qəsdən sözünü gecikdirir, oğlunu – iki uşaq atası Fazili ayaq üstə saxlamaqla ona vicdan əzabı verirdi. Əslində, bu, Fazil üçün daha böyük cəza idi. Çünki axund oğlunu heç vaxt döyüb incitməmişdi. Nəhayət, üzücü dəqiqələr ağır bir karvan kimi gəlib keçdi. Axund başını qaldırıb:

–Niyə gec gəldin?

–...

–Səninlə deyiləm, nöş gec gəldin?

–Ata, bağışla, qəbahətim böyükdür. Bəlkə anamdan soruşasan?!

–Get ananı bura çağır.

Sanki Fazilin üstündən ağır bir yük götürüldü. Tez otaqdan çıxıb anasının dalınca qaçdı. Axund bilirdi ki, oğlu elə-belə, boş bir şeydən ötrü gecikməzdi. Amma gecikməyinin səbəbini deyə bilməməsi onu şübhəyə

salmışdı. Odur ki, arvadını səbirsizliklə gözləyirdi. Nəhayət, qadın qapını açıb ərinin qabağında dayandı.

–Otur, – deyə axund icazə verdi.

–Bu nədir? Bütün Zabrat əhli böyükü-kiçikli mənim pişvazımda durur, sənin oğlun isə gəlib çıxır.

–Bilirsən, kişi.

–Sözümü kəsmə, Bakıda axund Hacı Əli bir nəfərdir, o da mənəm. Mənim səsim gələndə hamı ehtiramla susur. Oğlun dalımca gəlmir, sən də sözümü kəsirsən!

–Əsəbiləşmə, bir salavat çevir, hər şey düzələr.

Qadın bilirdi ki, əri bir o qədər də kinli deyil, bircə salavatdan sonra sakitləşəcək.

Kişi salavat çevirdikdən sonra:

–Allah şeytana lənət eləsin, deyin görüm nə olub?

–Hə, indi Allah atana rəhmət eləsin! Qulaq as, gör uşaqda təqsir var, yoxsa yox?! Sən Zabratada gedəndən bir az sonra gəlinin sancısı tutdu.

–Nə sancı, ona nə olmuşdu ki?

–Bilmirsən, vaxtı idi də!

–Ba, mən hardan bilim?

Axund düz deyirdi. Gəlinin boylu olmasından onun heç xəbəri yox idi. Çünki gəlin nədi, qaynata ilə üzbəüz gəldi nədi. Ona görə axundun heç nədən xəbəri yox idi. Buna görə də tələsik soruşdu:

–Yaxşı, sonra nə oldu?

–Fazil qızı götürüb şəhərə apardı. Sənin qorxundan onu orada qoyub tez qayıtdı.

–Bəs qız azad olmayıb?

–Bilmirik.

–Onda tez olun Sabunçuya gedin. Bir xəbər gətirin. Deyirəm axı, mən elə oğul tərbiyələndirməmişəm.

–Bəs sən Novxaniya necə gedərsən?

–Məni gəlib apararlar, ya da Səmədin qazalağı ilə gedərəm – deyə axund qərarını verdi. Bir istədi ki, Fazili çağırub ona “bərəkallah” desin ki, ata yolunu belə uca tutur sonra qərarını dəyişdi ki, aranı açmaq olmaz. Pərdə yaxşı şeydir.

Axund Novxanı kəndində bütün ətraf kəndlərdən də bilici islamşünasların iştirakı ilə düzənlənmiş “Tozühilməsail” məclisində çox narahat və nigaran oturmuşdu. Məclis əhli gah Quran ayələrinin təfsir və tərcüməsi, gah Peyğəmbər Sələvatullahın hədisləri, gah da müxtəlif müctəhidlərin təriqətləri haqqında axunda suallar verib cavablar alır, sonra hamı bir ağızdan “Allah imanını kami etsin” deyirdilər. Artıq gec idi, hamı yorulmuşdu. Birdən axundun gözü məclisin aşağı başında ayaq üstə durmuş oğlu Fazilə sataşdı. Onu yanına çağırmadı. Bu, ehkama zidd olardı. 30-35 yaşında oğlanı məclisin yuxarı başına çağırmaq olmazdı! Odur ki, özü onun nə üçün gəldiyini bilmək üçün məclisi dağıtdı.

Fazil atasının ağsaqqallarla, mollalar və hacılarla görüşüb xudahafizfəşməsinə kənardə durub gözləyirdi. Nəhayət, atası yaxınlaşıb “gedək” dedi. Fazil atasının qolundan tutub qazalağa mindirdi. Kişinin içərisində bir fikir dolaşır və onu narahat edirdi; oğlundan necə soruşsun ki, həm pərdə, həm ismət ortadan götürülməsin, həm də gəlindən bir xəbər tutsun. Nəhayət, soruşmaq üsulu tapdı:

–Evdə salamatlıqda?

–Bəli – daha Fazil heç nə əlavə edə bilməzdi! Üç uşaq atası olmasına baxmayaraq, atasının hörməti və məhəbbəti, bir az da uzaq getsən zəhmli olması, bir də ki,

gözəl adətlərimiz yol vermirdi ki, oğulla ata arasında belə mövzularda söhbət getsin. Fazil bu gün doğulan qızla əslində üçüncü dəfə idi ki, ata olurdu. Amma nə olsun, indiyədək bircə dəfə atası Fazilin qucağında uşaq görməmişdi. Gənc ata və ana öz valideynlərinin, ağsaqqalların, yaxud da nəinki uşağı qucağına alıb əzizləmək, hətta adın tutmaq haqqında düşünə bilməzdi. Hələ bu harasıdır. Fazil bircə dəfə də olsun atasının hüzurunda halalca arvadı Murğuzəri danışdırmamışdı.

Bəli, bu bütün Azərbaycan adəti idi!

Ona görə də Novxanıdan Balaxanıya qədər ata-bala yalnız təsərrüfat işlərindən, bağlarındakı işlərdən danışdılar.

Evə çatan kimi adəti üzrə Fazil atasını qazalaqdan düşürüb sonra atı rahatladı. Sonra ikinci mərtəbəyə qalxıb atasının otağına getdi.

–Ata, mənə sözün varmı?

–Get ananı bura çağır.

–Baş üstə – deyib Fazil otaqdan çıxdı. Bir neçə dəqiqə keçməmiş Gülsüm ərinin hüzurunda idi.

–A kişi, bu gün nə tez gəlmisən? – deyər arvad ərini fikirdən ayırdı.

–Hə, gəldin? Gəl otur görüm nə oldu, evdən nigaran idim.

–A kişi, biimirəm bədbəxtlik deyim, ya nə, gədənin yenə qızı oldu, üçüncü qız!

Axund əlindəki kitabı əsəbi halda yerə tulladı.

–Necə yəni bədbəxtlik! Məgər qız uşağı övlad deyil? Elə adam var, bircə qız uşağından ötrü burnunun ucu göynəyir! İndicə kitabı aralamışam, bu qız cənabı Fatmey-Zəhranın bürcündə dünyaya gəlmişdir. Kitab

göstərir ki, bu qız uşağı bütün nəslin fəxri olacaq. Bu qızın ruzisi özündən qabaq gələcək. Bu qızın dünyaya gəlməsi ilə oğlun Fazil kasıbçılığın daşını atacaq. Özü də bəxt ulduzu həmişə bu qızın başının üstündə olacaq! Buna sevinmək lazımdır. Amma dediklərimi heç kim bilməsin.

Gülsüm arvad ərinin bu sözlərindən uçmağa qanad axtarırdı.

–Baş üstə, kişi, nə danışırısan, indiyə qədər mən sənə bir sözünü iki eləməmişəm. Bircə sirrini başqasına verməmişəm.

–Deyirəm də, birdən qonşu arvadlar sənə saqqızını oğurlarlar.

–Yox a kişi, mənə bu neçə ildə tanımamısan?

–Tanımışam, sən mənə sədaqətli, mehriban və gözəl arvadım olmusan.

Gülsüm bu sözdən xoşhal olsa da, daha da söhbəti uzatmayib durub getdi.

Fazil anasını gözləyirdi, görsün atasının yanından hansı əhvalla qayıdacaq. O da nigaran idi. Anası kefikök halda qapını açıb içəri girdi.

–Oğul, – dedi, – gözün aydın, atan bu qız uşağı haqqında çox xoş sözlər dedi.

–Nə dedi?

–Deyə bilmərəm, kişiyə söz vermişəm.

–Yaxşı də, ana, mən özgə deyiləm ki, – deyə Fazil nigarançılıqla əl çəkmədi.

–Təkcə bunu deyirəm ki, qızın xoşbəxt olacaq və ailəmizə xoşbəxtlik gətirəcək.

Fazil heç nə deməyib anasının üzündən öpdü. Sonra anasının hazırladığı xörəyi götürüb Murğuzərə vermək üçün şəhərə getdi. Fazil özü də atasından çox şey

öyrənmişdi. Artıq dünyanın bütün üzlerini görmüş Fazil hər şeyin yerini gözəl bilirdi. “Qurani-Kərim”i, Sədini, Hafizi, Nizamini, Füzulini, Nəvaini gözəl bilirdi. Bütün Balaxanıda Hacı Əli oğlu Fazilin böyük hörməti vardı. Elmə, maarifə böyük həvəs göstərən Fazil 7 il bundan əvvəl latın qrafikasını da mükəmməl öyrənmişdi. Onun belə savadlı və diribaş olması hökumətin də diqqətini cəlb etmiş, onu Gəncə quberniyasına məsul bir işə də göndərmişdi. Bir neçə il Gəncədə qaldıqdan sonra doğma kendinə qayıtmış, burada işləməyi qərar vermişdi. Doğrudur, burada ona yaxşı vəzifələr təklif edirdilər. Amma hələ Fazil qəti bir qərara gələ bilməmişdi. Hər şeyi götür-qoy etdikdən sonra öz sözünü deyəcəkdi. İndi isə onun üçüncü övladı dünyaya gəlmişdi. Ata-anasının bu uşaq haqqındakı xoş sözləri ona sanki qanad vermişdi. Qazalaqda bu fikirlərin təsiri altında dolayı, daşlı-kəsəkli yolları necə getdiyindən özünün də xəbəri olmamışdı. Nəhayət, o sanki fikirdən ayrılıb – deməli belə, çox yaxşı – deyib atın cilovunu dartdı. At dayandı. O, xörəyi götürüb qapının yanına getdi...

Bir neçə gündən sonra Gülsüm arvad səhər çayını içəndə ərinə müraciətlə:

–Ay kişi, – dedi – bu gün uzağa getmə, istəyirəm qızın onunu töküm.

Adət belə idi el içində; uşaq dünyaya gələndən sonra onu da, anasını da yuyundurardılar. Bunu bir neçə cür yozardılar. Uşağı çimdirərdilər. Ona görə ki, murdar halda onun qulagına əzan oxuyub ad qoymaq günah idi. Anasının da yuyundurulub qüsl verilməsi vacib idi: o, həm zahılıq dövrünü başa vurmuş olurdu, həm də artıq hal tayfasının ona ziyan verməsinin vaxtı qurtarırdı. Bu adətə

əməl etdiyinə görə idi ki, Gülsüm bu gün Murğuzərin onunu tökmək, uşağa ad qoymaq üçün qohum-qonşu qadınları çağırmışdı. Belə vaxtlarda evdə kişi tayfası olmazdı. Təkcə bir Axund Hacı Əlinin evə gəlməsinə imkan var idi.

–Yaxşı, nə vaxt gəlim, – deyə kişi əlini çay stəkanından çəkdi.

–Günorta əzanından sonra. Əzanı verib evə gələrsən, uşağın adını qoyub gedərsən.

–Yaxşı – deyə kişi razılıq verdi. Sonra çayını içib kəndə getdi.

Bir azdan sonra Murğuzərin anası, bacıları, başqa qohumlar yığılıb gəldilər. Gülsümün ərindən bir neçə gün bundan qabaq eşitdiyi sözdən başı əl-ayağına dolaşır, sevindiyyindən əl-ayaq çalırdı. Murğuzərin başına toplanan qadınların da gözündən bu qaçmadı. Murğuzərin qardaşı məşhur xanəndə Səməd Səmədovun qavalı və qarmonu burada qalmışdı. Murğuzərin bütün qohumları musiqisevər idi. Ona görə də böyük bacısı qarmonu, kiçik bacısı isə qavalı götürüb buradakıların kefini kökəlttilər. Qarmonçalanın barmaqları qarmonun şirmayi dilləri üzərində sürətlə gəzdikcə Segahın füsunkar melodiyaları qadınları əfsunlayırdı. Oxuyan Gülsüm xalanın sevincinə bir zarafat atmacası da atmaqdan çəkinmədi:

*Qonşumuzun qızıdı,
Qurbanlığı quzudu.
Danışdıqca doymayır,
Elə bir tamarzıdı.*

Bu sözlərdən sonra hamı gülüşdü. Gülsüm isə nəinki pərt oldu, əksinə sevincinə bir az da sevinc qatdı.

–Lap əcəb də eləyirəm, üzünü görməmişiniz, ona görə deyirsiniz. Bir nəvəm olub, bir nəvəm olub ki, elə bil su sonasıdır. Allah gözəllik verdiyi adamın ruzusunu da, bəxtini də verir. İndi ki, belə dediniz, bir “İnnabı” çalın, özüm oynayacağam. Yenə qarmon dilə gəldi. Qadın qol götürüb süzdükcə Murğuzəri sevinc hissi bürüyürdü. Beləcə hamı növbə ilə oynayıb gəlib yerində oturdu. Evdə çal-çağır, qadın qəhqəhəsinin səsi pəncərədən küçəyə də yayılırdı.

Birdən Balaxanı məscidinin minarəsindən Axund Hacı Əlinin azanı eşidildi:

Allahü Əkbər, Allahü Əkbər!

La ilahə İlləllah!

Tez qarmon susdu. Oynayan qız-gəlinin qolları yanına düşdü. Azan veriləndə oynamaqımı olardı, kafir deyildilər ki! Ona görə də hamı – böyükdən kiçiyə qədər bir ağızdan:

Allahü Əkbər, Allahü Əkbər!

La İlahə İlləllah! – deyib yerə oturdular. Müəzzin azanın son sözlərini deyib, minarədən endi. O, evə çatana qədər Gülsüm məclisdəkiləri irəlidəki işlərdən agah etdi:

–Darıxmayın, indi axund gələcək, körpəni aparacağam hüzuruna, ona ad qoyacaq, sonra körpənin adı ilə bağlı süfrə açacağım...

Darvaza qapısı açılması ilə axundun ucadan öskürməsi bir oldu:

–Öhə, öhə!

Bu, adət idi, kişi gəldiyini xəbər verməli idi. Axı, evdə yad, naməhrəm qadınlar var idi. Axund öz otağına

keçdi. Gülsüm ərinin xasiyyətini yaxşı bilirdi, həmişə azan verib gələndə bir çay içər, boğazını yumşaldardı. Bu gün də istisna deyildi. Gülsüm ərinə çay verdi. Bir stəkan çay içdikdən sonra arvadına üzünü tütüb:

–Uşağı çimdirib, qüsl etdinmi?

–Bəli. Tam müsəlman adətinə görə!

–Onda bura gətir adını qoyum.

Arvad uşağı gətirməyə gedincə axund tez bir kitaba baxdı. Bəli, yenə həmin xoş istixarə!

Kitabda qızın gələcəkdə xoşbəxt olmasından başqa ona ad da göstərilirdi; – Məsumə!

Gülsüm bələkdə uşağı gətirib ərinə verdi. Axund uşağın üzünə baxıb, onun girdə siftəini, çatma qaşlarını, bir sözlə, mələk simasını görüb: “İn doxtər dər ayende eftexare–həme xahəd şod” – dedi.¹²

Onun qulağına azan oxuyub üç dəfə dedi:

Adını qoydum Məsumə!, Adın Məsumədir, Məsumə, adınla böyüyəsən.

Uşağı ərinin əlindən alan Gülsüm ərindən sürətlə aralanıb qonşu otağa – qadınların yanına tələsdi. Sanki onlardan muştuluq götürürdü, ucadan qışqırdı:

Qucağımdakı Məsumə xanımdır, Məsumə!

Adil Babayev

---

¹² Bu uşaq gələcəkdə hamının fəxri olacaq. Bu, respublikada ilk hüquqşünas akademik Məsumə Məlikova idi.

Lügət:

Qocalıq – старость

Sancı – боль

Risalə – статья

Qəbahət – ошибка, недостаток

Qüsl – купание, мытье

Füsünkar – очаровательный, обаятельный

Əfsunlamaq – заколдовать

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR (Сложноподчиненные предложения)

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdən danışarkən qeyd etmişdik ki, onlar iki sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gəlir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri müstəqil şəkildə, qrammatik cəhətdən bir-birinə tabe olmadan mövcud olur. Tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında isə bunu demək olmaz. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərəfləri bir-birinə məntiqi və qrammatik cəhətdən tabe olur, başqa sözlə, həmin tərəflər bir-birindən asılı olur. Adətən, müstəqil işlənə bilən cümlələr baş cümlə adlanır. Çünki əsas fikir baş cümlədə qoyulur. Budaq cümlə isə onu izah edir. Məsələn,

Elə stolun başına təzəcə yığılmışdıq ki, birdən qapı döyüldü.

Bu cümlədə *Stolun başına yığılmışdıq* budaq, *birdən qapı döyüldü* isə baş cümlədir.

Tabeli mürəkkəb cümlənin tərəfləri bir–birinə müxtəlif vasitələrlə birləşə bilər.

1. İntonasiya ilə. Tərəflərin intonasiya ilə birləşməsi dildə çox geniş yayılmışdır. Xüsusilə şifahi nitqdə bu üsuldan geniş istifadə edilir. Məsələn,

Atan gəlsə, deyəcəyəm, dadaşım iti üstümə küşkürdü.
(*C.Məmmədquluzadə*)

*Xudayar bəyin bu tövür getməyindən əliüstü övrət-
uşaq başa düşdü, Xudayar bəy şəhərə gedir.*
(**C.Məmmədquluzad**)

*Gəldim, görüm bəlkə hələ Xudayar bəy şəhərə
getməyibdi.*

Tapşırıq 246. Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələrə aid 10 misal yazın. Misalları rus dilinə tərcümə edin.

2. Bağlayıcılarla tabesiz mürəkkəb cümlənin bağlanmasıda aşağıdakı tabe edən bağlayıcılar iştirak edir: *çünki, ona görə ki, sanki, əgər, hərçənd, elə ki, belə ki, elə bil ki, orada ki, o yerdə ki, o yerdən ki, hara ki, harada ki, haradan ki, necə ki, nə qədər ki, nə zaman ki, o zaman ki, onda ki, nə vaxt ki* və s. Məsələn,

Mən heç inanmazdım ki, siz bu qədər insafsız olarsınız.

Mən istərdim ki, hamı hər şeyi başa düşsün.

Hərçənd ki, zorbadır qəddin sənin,

Yox mənə tay olmağa həddin sənin.

M.Ə.Sabir

Tapşırıq 247. Bağlayıcı vasitəsilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrə aid 10 misal yazın.

Tapşırıq 248. Aşağıdakı şeirdə mürəkkəb cümlələri tapıb növlərinə ayırın. Şeiri əzbərləyin.

Gəlin

Ey süzgün gözləri səhər ulduzu
Pərişan telləri yasəmən gəlin!
Gözəllər səcdəsi gətirdiyin din;
Girdim sizin dinə bir də mən, gəlin!

Hər yetən naz etdi qatlaşdım naza,
Könül verdim hər boş söhbətə, saza;
Sallan ki, can quşu çıxsın pərvaza
Pərişan olsun qoy hər görən gəlin.

Sənsizlikdir mənim bitməyən dərdim,
Bitməyən dərdimlə mən sənə gəldim,
Gülən dodaqlardan mən bir gül dərdim,
Saxlanmış qəlbimdə istərsən, gəlin.

Sığmaz ikən donun geniş torpağa,
Gəlmiş hüzuruna bir qul olmağa;
Gözəllik bir çiçək məhkum olmağa,
Soldurma boş yerə onu sən gəlin.

Əhməd Cavad

Lügət:

Süzgün baxış – нежный взгляд

Pərişan – невеселый, рассеянный

3. *Sual və işarə əvəzlilikləri ilə.* Tabeli mürəkkəb cümlələrin yaranmasında sual və işarə əvəzlilikləri də mühüm rol oynayır. Bu əvəzlilər aşağıdakılardır:

Sual əvəzlilikləri: *kim, nə, hara, necə, hanı, hansı, haçan, kim ki, haçan ki* və s.

İşarə əvəzlilikləri: *elə, belə, həmin* və s. Məsələn,

Kim özünü bütünlüklə xalqına həsr edir, heç vaxt unudulmur.

Kim tutsa bu zəlil xalqın əlindən

Allaha and olsun ki, elə insan zəlil olmaz.

Şəhriyar

Elə gəl, elə get, yol inciməsin.

Tapşırıq 249. Əvəzliliklərlə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrə aid 10 misal yazın.

Tapsırıq 250. Aşağıdakı hekayədə mürəkkəb cümlələri seçib qruplaşdıraraq dəftərinizə yazın. Hekayənin məzmununu öyrənin.

İki qardaş

Gürcüstan yaylaqlarının birində avqust ayının ortalarında Tiflisə tərəf dəmir yol qatarı yola düşməyə hazırlaşdı. Günün batan zamanı idi. Qatar naziri üşürək atdı və maşın bərk bağırandan sonra astaca yola düşdü. Gedənlər səkidə qalana qatardan öpüş və salam göndərirdilər; qalanlar da onlara dəsmal qalxızıb yelleyirdilər.

Bu həmişə olan işdi, bununla işim yoxdur. Amma yadımdan çıxmayan əhvalat odur ki, həmin maşın yavaş–yavaş uzaqlaşanda, vaqonların birinin qapısının ağzında iki kişini öpüşən gördüm. Bunlar bir-birini qucaqlayıb arvad kimi öpüşürdülər. Bir qədər öpüşəndən sonra içəri tərəfdəki kişi, çölə tərəf duran kişinin tək əlindən tuta–tuta, bunu çölə tərəf basdı ki, düşsün. O da cəld tullandı səkiyə və tullandıktan sonra qatar ilə bərabər qaçmağa üz qoydu. Və yenə qalxdı həmin vaqona və yenə oradakı kişini qucaqladı və bunlar yenə öpüşməyə başladılar. Qatarın hərəkəti bir az sürətləndi, amma vaqona tullanan oğlan oradakı kişini öpməkdən əl götürmürdü. Uzaq gedəndən sonra, pişik kimi özünü dalı–dalı tullayıb sıçradı düşdü yerə və hələ yerdə də qabağa tərəf vaqondakı yoldaşından ötrü qaçdı, ancaq axırda dayandı. Dayanandan sonra genə gözü uzaqlaşan qatarda idi.

Camaatın içində bir neçə gürcü yoldaşlardan xəbər tutub bildim ki, bunlar iki qardaş imişlər. Biri bir az uzaq səfərə gedir, o biri qardaşını yola salır. Hələ gedən maşının qışqırığı çox uzaqdan gəlirdi. Amma yola salan qardaş elə durub qabağa tərəf baxmaqda idi.

Bir qardaş o biri qardaşı beləliklə yola salırdı.

Maşın gedəndən sonra vağzal birdən seyrəldi. Camaat birdən dağıldı, hərə öz evinə və işinə. Vağzalin qabağı bir az əvvəl burada duran qatardan boşalandan sonra, Kür çayının kənarında cərgə ilə bitən uca sərv ağacları gəldi durdu gözümün qabağında. Havada bir az nəsim var idi və onun üçün də bu ağacların başları gah sağa tərəf əyilirdi, gah sola tərəf.

Amma elə də olurdu: birinin başı sağ tərəfə əyiləndə ortalığa bir ayrısı daxil olub o biri ağacı sol tərəfə əyirdi. Belə olanda iki ağacın başı gah bir-birindən uzaqlaşır, gah da bir-birinə dəyirdi.

O vədə məni, burada bir qərib qoca kişini, belə xəyalat alırdı ki, bəlkə bu sərv kimi hiss sahibləridirlər. Bəlkə bunlarda indi burada bayaqkı iki qardaş kimi öpüşürdülər!...

Ağacların öpüşməyi ilə iki qardaşın öpüşməyi arasında bir böyük təfəvüt var. Təfəvüt budur ki, buradakı sərvləri bir-birinə yavıqlaşdıran gələn yellərdir, amma qardaşları öpüşdürən – qardaş məhəbbətidir.

Burada mən qəmgin oldum.

Nə səbəbə qəmgin oldum, bunu daha söyləmək istəmirəm.

Ə.Haqverdiyev

Lüğət:

Qatar naziri – бригадир поезда

Üşkürək – свисток

Nəsim – ветер

BUDAQ CÜMLƏ (*Придаточное предложение*)

Tabeli mürəkkəb cümlənin ikinci komponenti olan budaq cümlələrin 14 -15 növü qeyd edilir. Hər bir cümlə üzvü baş cümlədə iştirak etmədikdə genişlənərək budaq cümlə şəklində çıxış edir. Tabeli mürəkkəb cümlənin aşağıdakı budaq cümlələri vardır.

Mübtəda budaq cümləsi (*Придаточное предложение подлежащее*)

Mübtəda budaq cümləsi baş cümlədə iştirak etməyən mübtədani əvəz edir. Başqa budaq cümlələrdə olduğu kimi, sadələşəndə budaq cümlələr gəlib aid olduğu cümlə üzvünün yerini tutur.

Mübtəda budaq cümləsini müəyyənləşdirmək üçün kim, nə suallarından istifadə edilir. Mübtəda budaq cümləsinin əlaqə vasitələri:

İntonasiya: *ki, sa, sə.*

Köməkçi vasitələr: *kim, kim ki, nə və s.*

Tapşırıq 251. Aşağıdakı cümlələrdə budaq cümlələrini tapın.

Elə buradan da məlum olur ki, insanın başının tökülməsi və ya saqqalının ağarması onun qocalığına dəlalət etməz.

Görünür, şöhrəti çox sevir qadın
Ax mənəsb, ax şöhrət yaranmasaydı.

S.Vurğun

Mənim xəyalıma gəldi ki, kişi olan kəsdə bir az–maz cürət gərək olsun. Amma görünür ki, moizəm bir nəticə bağışlamır.

Yadınızda qalsın ki, məhkəmə özü də sabah gələcək. Və bu da məlum oldu ki, Məşədi Məmmədəli üç dəfə qəssab Şamillə yarışmağa gəlib və üç dəfə də acığı nəyə isə tutub qızı vermək istəməyib.

C.Məmmədquluzadə

Tapşırıq 252. Aşağıdakı şeiri əzbərləyin.

Vaxtdır, qədəhləri qaldırın, dostlar!
İçək təzə ilin şərəfinə biz;
Al geyib gələcək yeni bir bahar
Var olsun ömrümüz, səadətimiz.

İçək təzə ilin şərəfinə biz.
Həyat bir dastana bənzər əzəldən,
Oxunar aləmdə o varaq-varaq.
Daimi deyilik, nə siz, nə də mən

Bizdən bu dünyada hünər qalacaq, –
Oxunur aləmdə o varaq-varaq.
Gəlib dolmasa da min bahar, min qış,
Yaşamaq eşqilə çırpınır ürək!

Alqış bu müqəddəs diləyə, alqış!
İnsan əməlilə dövran sürəcək,
Yaşamaq eşqilə çırpınır ürək.
Keçdi gəncliyimdən otuz beş bahar;

Keçdiyim yollara baxdım bir daha,
Nə qədər az imiş məndən yadigar!..
Lakin öz qapımı açdım sabaha
Keçdiyim yollara baxdım bir daha.

S.Vurğun

Xəbər budaq cümləsi

(Придаточное предикативное предложение)

Belə cümlələrdə xəbər *budur, odur, belədir, elədir, bu idi, o idi* və s. kimi məlum olmayan sözlərlə ifadə edilir. Belə olduqda xəbər genişlənmiş vəziyyətdə budaq cümlə şəklində tabeli mürəkkəb cümlənin komponenti olur. Məsələn,

*Arzum budur, boy atasız,
Ananıza tez çatasız.*

Bu cümlədə *budur* sözü məntiqi cəhətdən dinləyicini təmin etmir. Ona görə də cümləni sadələşdirməyə ehtiyac duyulur. Məsələn,

*Arzum boy atmanız və ananıza tez çatmanızdır.
Onların fikirləri budur ki, Gəray bəyin torpaqlarını
əksinlər.
Məsələ burasındadır ki, mən uprava üzvüyəm.*

Tapşırıq 253. Xəbər budaq cümləsinə aid 10 misal seçin.

Tamamlıq budaq cümləsi

(Придаточное дополнительное предложение)

Tamamlıq budaq cümləsi də dildə çox geniş yayılmışdır. Tamamlıq budaq cümləsini müəyyənləşdirmək üçün baş cümləyə tamamlığın suallarını vermək lazımdır. Məsələn, *nəyi, nəyə, nə, kimi, kimdə, kimdən, nədən, nə ilə* və s.

Tapşırıq 254. Aşağıdakı tamamlıq budaq cümlələrini təhlil edin.

Mən bilirəm ki, ən son anda siz məndən razı qalacaqsınız.

C.Cabbarlı

Mən təkrar edirəm ki, siz mənə hər bir şeyi söyləməlisiniz.

Mən sabah da söylərəm ki, sizin mənim üçün bir məna və əhəmiyyətiniz varsa, o da ancaq bir heç! Nə az, nə çox.

C.Cabbarlı

Firəngiz, söylə görüm, indi artıq mənim bütün gələcəyim, varlığım, yoxluğum sənə, sənin bir sözünə bağlıdır.

C.Cabbarlı

Oqtay: Firəngiz! Firəngiz! Axı bir mənə anlat ki, sən nədən, nə! Allah eşqinə anlat ki, bu qanlı komediyaların, bu gülünc faciələrin, bu müdhiş müəmmaların əsil mənası nədir, nə?

Firəngiz: Siz həmişə deyirdiniz ki, orada heç bir şey həqiqət deyil! Sözlər, hərəkətlər, eşqlər, hətta insanlar belə süni olduğunu, hətta özünüz belə göründüyünüz kimi olmadığınızı söyləyirdiniz.

C.Cabbarlı

Tapşırıq 255. Aşağıdakı hekayədə tamamlıq budaq cümlələrini seçib dəftərinizə yazın. Hekayənin məzmununu öyrənin.

Məşhur adam

Şərq fakültəsində dekan idim. O biri dillərə baxanda ərəb dili daha çətin olsa da tələbələr bu dili yaxşı mənimsəyirdi. Fakültənin bütün müəllimləri bunun səbəbini çox yaxşı bilirdi. Səbəb yaşı yetmişə ötmüş Muxtar müəllimin dərş üsulu idi. Cavan müəllimlər onun ilə razılaşmasalar da, hətta yeri gələndə onu tənqid atəşinə tutsalar da, həqiqət göz qabağında idi. Muxtar müəllim tənqid və hücumlara yalnız gülümsəməklə cavab verər, yenə də bildiyini eləyər, ikicə dildə ərəb dilində sərbəst danışan və yazan tələbələrini əleyhdarlarının qarşısına çıxarardı.

Bir dəfə dərs ilinə yekun iclasında yenə düşdülər Muxtar müəllimin üstünə. Gözlərini yumub ağızlarını açdılar. Hamı bir sözü təkrar edirdi: Muxtar müəllimin dərs üsulu çoxdan köhnəlib. Müasir gəncliyə bu üsulla dərs demək gerilik əlamətidir. Muxtar müəllim birini dinlədi, ikincisinə güldü, üçüncüsünə dözmədi, qalxdı ayağa. Dedi:

–Bala, mənə bir sualıma cavab ver. De görüm, sənə alma lazımdır, yoxsa saplağı?

Cavan müəllim kəkələdi:

–Alma nədir, saplaq nə?

–Alma saplağı ilə qidalanır. Alma məqsəddir. Saplaq məqsədə gedən yol. İndi sənə hansı lazımdır?

–Həm alma, həm də saplağı.

–Onda yeyəndə alma qarışıq saplağı da yeməyin məsləhətdir, – deyib Muxtar müəllim əyləşdi.

Söz cavan müəllimi tutdu. Qayıtdı ki, məqsədlə bərabər yol da gözəl olmalıdır. Məqsədə çatmaq üçün əyri yollar da var, düz yollar da... Biz gərək düz yolla gedək.

Muxtar müəllim yerindən:

–Burda sən haqlısan. Amma indi de görək düz yolla gedən kimdir, əyri yolla gedən kim?

Cavan müəllim:

–Müasir metodikaya görə sənənin yolun dolayıdır, əyridir.

Muxtar müəllim:

–Xeyr, əgər mənənin yolum əyri və dolayı olsaydı, mən də sənənin kimi mənzil başına gec çatardım. Amma hamı bilir ki, sənənin beş ilə çatdığın mənzilə mən ikicə ilə çatıram. Nədən ki, mən düz və kəsə gedirəm, sənə əyri və dolayı gedirsən.

Muxtar müəllimin bu məntiqi cavabı hamını tərk-silah elədi. O gündən əleyhdarları onunla açıq döyüşə girməz, yalnız arxasınca deyindədilər.

Muxtar müəllim hər yerdə, hər zaman yalnız düşündüyünü deyər, hamıdan da bunu tələb edərdi. Yalana dözümsüz, yalançıya amansız idi.

Onun “güzəşt” sözündən zəhləsi gedirdi. Bəzən əlaçı bir tələbənin qiymətini aşağı salanda bütün fakültə ayağa qalxar, çəkinə-çəkinə güzəşt eləməsini xahiş edərdi. Bu zaman o, “elmdə güzəşt olmaz” – deyər hamını yerində oturdardı. Ümumiyyətlə, qiymət barədə söhbət gedəndə Muxtar müəllim həmişə əsəbiləşər, dekanlığın bu məsələyə qarışmasına dözməzdi. Əslində, mən bir müəllim kimi onun haqlı olduğunu bilirəm. Bir tələbənin qiymətini süni olaraq qaldıranda ədalət naminə gərək o biri tələbələrin də qiymətinə baxasan. O isə ədaləti tapdalamaq, bununla da tələbələrin gözündən düşmək istəmirdi.

Muxtar müəllimin qızı da bizim fakültəmizdə oxuyurdu. Qızına ərəb dilini özü öyrətmişdi...

Deyirlər, Muxtar müəllimin avara bir bacısı oğlu varmış. Bu oğlan heç yerdə işləməz, vəzifəli atasının kölgəsində dolanarmış. Muxtar müəllim bacısı oğlunu dəfələrlə avaraçılıqdan uzaqlaşdırmaq istəmiş, amma bir nəticə hasil olmayıbmiş.

Bu oğlan abırlı bir ailənin qızını sevirmiş. Bu ailənin də Muxtar müəllimə çox böyük hörməti varmış. Bir gün bacısı Muxtar müəllimdən xahiş edir ki, qızgilə elçi getsin. Muxtar müəllim rədd edir. Bacısı yalvarıb-yaxarır, onda Muxtar müəllim bir şərtlə getməyə razı olur ki, orda susacaq, söhbətə qarışmayacaq.

Sərti qəbul edirlər, Muxtar müəllim dediyi kimi susur. Oğlanın atası qız atasına o ki var, oğlunu tərifləyir, sonda da nə diləyə gəldiklərini bildirir... O biri elçilər də oğlanın tərifi göyə qaldırır. Muxtar müəllim isə ağzını da açmır.

Muxtar müəllimi çox yaxşı tanıyan qız atası bu susmağın əlamətini başa düşür. Üzünü ona tutub deyir:

–Muxtar müəllim el ağsaqqalıdır. Odur ki, qızımın ixtiyarını verirəm ona. O nə desə, mən razı.

Kişi bu sözün qabağında çıxılmaz vəziyyətdə qalır. Bilmir nə cavab versin. Onun əzab çəkdiyini görən qız atası mətləbi bir az da dərinləşdirir:

–Muxtar müəllim, elə hesab elə ki, mənim qızım sənə öz qızıdır. Qızını bacıoğluna verərsənmi?

Muxtar müəllim ayağa qalxır, asılıqandan papağını götürüb, üzünü tutur qız atasına:

–Eləsinə itimi də vermərəm, deyib qapıdan çıxır.

Deyilənə görə o gündən bacısı Muxtar müəllimi danışdırmır.

Kabinetdə oturmuşdum. Telefon zəng çaldı. Rektor idi. Məni yanına çağırırdı. Getdim. Gözləmə otağında tanınmış və hörmətli bir sənətkarla qarşılaşdım. Onun rektorun qəbuluna niyə gəldiyini bildirdim. O, dünən axşam bizə zəng çalmış, oğlunun siyasi iqtisaddan kəsildiyini demiş və məndən xahiş etmişdi ki, müəllimlə danışsın, oğlunun qiyməti düzəlsin. Mən siyasi iqtisad müəllimini yaxşı tanımadığımı demis, bu işi boynuma götürməmişdim.

Məşhur adam məni görən kimi həmin xahişə görə rektorun qəbuluna düşmək istədiyini bildirib əlavə etdi ki, rektor onun məktəb yoldaşı olub.

Mən onun qolundan tutub kabinetə saldım. Rektor onu görəndə kimi ayağa qalxıb qarşısına gəldi, səmimi qarşılıdı.

Bir də baxdım ki, Muxtar müəllim də buradadır. Rektor məşhur adamdan üzr istəyib üzünü mənə tutdu:

–Sən niyə Muxtar müəllimin qızını təqaüddən kəsmisən?

Fikirləşdim, yadıma düşdü:

–Bir dənə kəsiri var, – dedim.

Rektor:

–Hansı fəndəndir? – deyər xəbər aldı.

–Elə Muxtar müəllimin özündən.

Bunu demişdim ki, rektor uğunub getdi.

–Dəstgahın olsun, ay Muxtar müəllim, – deyib bir də uğundu.

Muxtar müəllim ağappaq ağarmışdı. Rektorun istehzal qəhqəhəsi onu yaman əsəbiləşdirirdi. Bunu hiss edən rektor dərhal özünü yığışdırıb mülayim bir səslə dedi:

–Muxtar müəllim, hələ gec deyil. Biz hamımız xahiş edirik, qızının qiymətini düzəlt, sənə xatirinə onu təqaüdə salmaq.

Bu sözlə kişiyə elə bil od vurdular. Əlini stola çıxır:

–Ölsə də qiymət vermərəm ona! – dedi.

–Yəni heç bilmir? – deyər rektor xəbər aldı.

–Əvvəllər pis deyildi. İndi oxumur, itin balası!

Rektor gülümsünüb:

–Sən deyirsən bütövü kəsmə, yarıma dəymə, bəs indi biz neyləyək?

Muxtar müəllim əlləri əsə-əsə alınının tərini silib ayağa qalxdı:

–Mən bura gəlməmişəm ki, siz məndən qiymət xahiş edəsiniz. Mən bura gəlmişəm ki, o itin balasına təqaüd verəsiniz. Ona görə ki, qiyməti beş də olsa, iki də olsa, o yaşamalıdır. İndi özünüz bilərsiniz, – deyib getdi.

Rektor onun arxasınca baxıb başını yellədi.

Mənim gözlərim isə bayaqdan bəri məşhur adamda idi. Mən bu əhvalatın xahişinə gəlmiş məşhur adama necə təsir edəcəyini bilmək istəyirdim. Ürəyimdə fikirləşirdim ki, bu maraqlı hadisənin, bu ədalətin şahidi olandan sonra məşhur adam yəqin ki, xahişindən vaz keçər, onu dilinə gətirməz. Amma elə olmadı. Muxtar müəllimin arxasınca birxəyli baxandan sonra:

–Zamana adamı deyil, – deyib keçdi mətləbə.

Rektor mənə baxdı, mən ona.

B.Vahabzadə

Təyin budaq cümləsi

(*Определительное придаточное предложение*)

Təyin budaq cümləsi baş cümlədəki mübtədanı, ya da isimləşmiş bir üzvü müəyyənləşdirir. Onu müəyyənləşdirmək üçün baş cümləyə necə, nə cür, hansı suallarını vermək lazım gəlir. Təyin budaq cümlələri baş cümləyə *o, elə, belə, həmin* kimi vasitələrlə birləşir. Məsələn,

Bu iş bir–birinə qarışıb elə dolaşmış işdir ki, bundan nə molla, nə də keşiş baş açmaz.

Arvad, mən o Əlini köməyə çağırıram ki, canına fəda olum, onun qolunu buran, qılıncını qaldıran olmayıb.

Artıq elə bir dövr yetişmişdir ki, biz öz sözümüzü müstəqil deyə bilirik.

Tapşırıq 256. Təyin budaq cümləsinə aid 10 misal seçib dəftərinizə yazın.

Tapşırıq 257. Səməd Vurğun haqqında məlumatı öyrənin.

Səməd Vurğun (Səməd Vurğun Yusif oğlu Vəkilov(1906–1956)) indiki Qazax rayonunun Yuxarı Salahlı kəndində anadan olmuşdur. Onun parlaq istedadı özünü çox tez büruzə vermiş, uşaq yaşlarından şeir

yazmaqla bərabər, özünün qeyri-adi hərəkətləri ilə ətrafdakıların diqqətini cəlb etmişdir. O, ədəbiyyatımızın şeir qolunun korifeylərindən biri olmaqla yanaşı, milli filologiyamızın da inkişafında özünəlayiq yer tutmuşdur. 1945-ci ildə 39 yaşında Azərbaycan EA-nın akademiki seçilən S.Vurğun üç cildlik ədəbiyyat tariximizin yaradıcılarından biri olmuşdur. O, dilimizi incəliklərinə qədər bilməklə yanaşı, onun saflığı uğrunda da mübarizə aparmışdır. Belə ki, 1939-cu ilin iyulunda kiril əlifbasının tamamilə dilimizin yazı sisteminə keçirilməsinə ilk etiraz edən o olmuşdur.

O, MDU-nun aspiranturasında və API-nin aspiranturasında təhsil alsada, bir xalq şairi kimi parlamışdır. O, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında məsul katib (1934–1937) və sədr (1941–1948) vəzifəsində çalışarkən milli kadrların yetişməsinə xüsusi qayğı göstərmişdir. Böyük lirik şair olan S.Vurğun onlarla poemanın, “Vaqif” (1937), “Xanlar” (1939), “Fərhad və Şirin” (1941) və s. kimi mənzum dram əsərlərinin müəllifidir. Onun onlarla mahnısı insanlarda vətənə və xalqa məhəbbət hissi aşılayır. Ana dilimiz yaşadığıca, milli mədəniyyətimiz yaşadığıca S.Vurğun da bizimlə yaşayacaqdır.

Zərflik budaq cümləsi

(Придаточное предложение обстоятельства)

Zərflik bir cümlə üzvü olduğu kimi, onunla bağlı budaq cümlələr də vardır. Zərflik budaq cümlələrindən birincisi, heç şübhəsiz ki, zaman budaq cümləsidir. Zaman budaq cümləsi baş cümləyə *nə vaxt, nə zaman, haçan* sualları verməklə müəyyənləşir.

Zaman budaq cümləsini yaratmaq üçün baş cümlə ilə onun arasında semantik əlaqə yaratmaq məqsədi ilə *nə vaxt, nə vaxt ki, nə zaman, elə ki, nə zaman ki, onda ki* və s. köməkçi vasitələr iştirak edir. Məsələn,

*Çaldı vəqta ki, ərəb ləşgəri ətrakə zəfər,
Dini–abamızı eylədi həp zırı-zəbər.*

Sabir

*Ol zaman ki, adaxladız utandım
Oğlandı dediz ərin inandım.*

Sabir

*Onda ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad,
Olsun ürəyin şad.*

Sabir

Tapşırıq 258. Aşağıdakı şeirdə sadə cümlələri zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə çevirin.

Könlüm bulanır küçədə cövlanını görcək,
Nitqim tutulur hərçavi hədyanını görcək.
Canım üzülür əldəki qalxanına baxcaq
Qəlbim alışır beldəki patranını görcək.
Baxdıqca revolverinə əndamın olur süst,
Bağrım yarılr xəncəri-bürnanını görcək.
Düşdüm lotuluq məşqinə islama uyuşma,
Öldür harada olsa müsəlmanını görcək.
Məst ol gecə-gündüz, nə bilim yat haralarda,
Yum gözlərini xaneyi viranını görcək.

Sabir

Lüğət:

Cövlan – выращивание, прогулка
Hərçavi hədyan – сквернословие, чепуха, бредни
Əndam – фигура, телосложение
Süst – вялость, апатия
Bürnan – острый, режущий
Xanə – дом
Viranə – развалина
Həmşər – жена
Məzlum – униженный
Nalan – плачущий

Yer budaq cümləsi

(*Придаточное предложение места*)

Yer budaq cümləsi də zərflik budaq cümləsinin bir növüdür. Yer budaq cümləsini müəyyənləşdirmək üçün *hara, harada, haraya, haradan* sualları ilə baş cümləyə müraciət edirik. Baş cümlədə *haraya, haraya ki, harada, harada ki, orada, orada ki* və s. bağlayıcı vasitələr iştirak edir. Yerdə qalan budaq cümlə yer budaq cümləsi vəzifəsini yerinə yetirir. Məsələn,

*Ayağım hara gedirsə, başım da ora gedəcək.
Bu saat əlim-ayağım dəyməmiş, hardan gəlmisən,
dur oraya get.*

Harada aş, orada baş.

Hardan bir işıq ucu görürsə, papağını tıxar oraya.

Sən harada olsan, orda varam mən.

Tapşırıq 259. Aşağıdakı atalar sözlərində yer budaq cümlələrini sadələşdirin. Atalar sözlərini öyrənin.

Harada ki, böyük yoxdur, orada xeyir-bərəkət olmaz.

Bərəkət hardadır – böyüklü yerdə!

Qocalar deyən yerdə otur ki, peşman olmayasan.

Elə yerə döşək sal ki, özün oturasan.

O evdə ki, uşaq var, orada qeybət olmaz.

Harda gördün dərviş, orda olar neybət iş.

Harda gördün qoyun,
Neyləyirsən oyun-moyun,
Ye qalsın quru boyun.

Harda görsən at,
Neyləyirsən şaqalat,
Ye, yıxıl yanında yat.

Səbəb budaq cümləsi

(Придаточное предложение причины)

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin səbəbini bildirir. Səbəb budaq cümləsini müəyyənləşdirmək üçün baş cümləyə *niyə, nə üçün, nəyə, nəyə görə, nədən ötrü, nə səbəbə* və s. suallarını vermək lazımdır.

Səbəb budaq cümləsi baş cümləyə *çünki, ona görə ki, ondan ötrü ki və bəzən də sa, sə* ilə birləşir. Məsələn,

*Çünki oldun dəyirmançı,
Çağır gəlsin dən Koroğlu.
Onunçun öyrətdim ki, əlimi bu sənətə
Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə.*

Nizami

*Əzizim, mən gecənin bu vaxtında bu qumun üstündə
ona görə dayanmışam ki, burada sən varsan.*

Mən ona görə xoşbəxtəm ki, sən də məni sevirsən.

Mənim başım ağarmayıbdır ki, hənaya ehtiyacı ola.

*Biri də intilligent Həsəndir ki, onu tanımazsan, çünki
o bir qədər mərdim gürizdir.*

*Mən sənə tay-tuş deyiləm, vurram başın darmadağın
dağılar, rədd ol burdan.*

Məşədi, belim qırıldı, düş aşağı.

Məşədi, belim sınıbdır, bir abbası da verəcəksən.

Mən sənin evinə heç vaxt gəlməzdim, hərəgah sənin qızına aşıq olmasaydım və sənin qızın da mənə aşıq olmasaydı.

Tapşırıq 260. Yuxarıdakı misallarda səbəb budaq cümlələrini tapın.

Məqsəd budaq cümləsi (Придаточное предложение цели)

Əslində səbəb və məqsəd cümlələrini bir–birindən ayırmaq bir qədər çətin olur. Çünki, onları müəyyənləşdirmək üçün baş cümləyə *nə üçün, nədən ötrü, niyə* sualları eyni məqamda verilir. Təkcə bunu göstərmək lazımdır ki, məqsəd budaq cümləsində *nə məqsədlə* sualını da vermək olur. Bundan əlavə, səbəb iş, hal və hərəkətdən əvvəl baş verdiyi halda, məqsəd iş və hərəkətdən sonra baş verir. Məsələn,

Ağacları suladım ki, dibləri asan bellənə bilsin.

Ona görə Oruc tutursan ki, Allah dərgahında savab qazanasan.

Səhərdən axşamacan əlləşirəm ki, bəlkə uşaqlara çörək pulu qazanım.

Mən səni çağırmışam ki, iş görəsən, çağırmamışam ki, əl–ayağa dolaşasan.

Tapşırıq 261. *Bu tipli budaq cümlələrə aid 10 misal yazın.*

Tərzi hərəkət budaq cümləsi

(Придаточное предложение образа действия)

Tərzi hərəkət budaq cümləsi baş cümlədə icra olunan iş, hal və hərəkətin tərziini bildirir. Onu müəyyənləşdirmək üçün *necə, nə cür* suallarından istifadə edilir. Yəni baş cümləyə bu sualları verməklə tərzi hərəkət zərfliyi budaq cümləsini müəyyənləşdirmək olur. Tərzi hərəkət budaq cümləsi baş cümləyə *elə, belə, elə bil, elə bil ki, sanki* və s. vasitələrlə birləşir. Məsələn,

Əgər güzər etsən yarın bağına,

Elə get, elə gəl yol inciməsin.

Cavad torpağı elə suvarmışdı ki, elə bil pambıq idi.

Cavad yerində donub elə qalmışdı ki, deyərdin heykəldir.

Özünü elə tox tutursan ki, guya heç nədən xəbərin yoxdur.

Siz özünüzü elə göstərməyin ki, heç nə bilmirsiniz, istintaq hər şeyi müəyyənləşdirib.

Tapşırıq 262. *Tərzi-hərəkət budaq cümləsinə aid 6 misal seçin. Misalları rus dilinə tərcümə edin.*

Kəmiyyət budaq cümləsi (Точное предложение количества)

Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümləyə *nə qədər, nə qədər ki, o qədər, o qədər ki* və s. birləşdirici ünsürlərlə birləşir. Kəmiyyət budaq cümləsini müəyyənləşdirmək üçün baş cümləyə nə gədər sualını vermək lazım gəlir. Məsələn,

O qədər ağlayacaqsan ki, tutub qolundan atacaqlar bayıra.

Sən nə qədər istəyirsən de, qorxma, mən yığa bilərəm. Nə qədər yığsan, bir o qədər yeyərsən.

Ağac nə qədər bar gətirsə, başını bir o qədər aşağı salar.

Sən o qədər səmimi danışdın ki, adam valeh olur.

Ona o qədər soyuq dəymişdi ki, bütün vücudu əsirdi.

Tapşırıq 263. *Yuxarıdakı cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

Nəticə budaq cümləsi

(Придаточное предложение следствия)

Bəzən nəticə budaq cümlələrini də başqa növ budaq cümlələrdən – dərəcə və kəmiyyət budaq cümlələrindən seçmək çətin olur. Belə budaq cümlələr baş cümləyə *elə, elə bir, nə, necə, nə cür, nə zaman* və s. ilə birləşir. Məsələn,

Vallab Teymur ağanı götürüb elə yerə vurdum ki, iki saat dura bilmədi.

M.F.Axundov

Buyur bu abbaşını saxla, lazım olar, saqqıza verib çeynəyərsən.

Ü.Hacıbəyov

Həzərat! Təvəqqə edirəm stəkanlarınızı doldurasınız və mənə də izn verəsiniz ki, mən də bir neçə kəlmə söz deyim.

H.Hacıbəyov

Məşədi İbad: Axı elə qəliz danışırısan ki, bilmək olmur ki, nə deyirsən:

Sərvər: Axmaq sənsən ki, hasara dırmaşırsan.

Tapşırıq 264. Yuxarıdakı misalları rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 265. Aşağıdakı hekayədə tabeli mürəkkəb cümlələri tapın, növlərinə görə qruplaşdırın. Hekayənin məzmununu danışın.

Mərcan nənə

Mərcan nənə oğlu, gəlini və üç yaşlı nəvəsi ilə bu şəhərə yaylağa, dincəlməyə gəlmişdi. Yerlərini əməlli-başlı rahatlamamış dava düşdü. Oğlu orduya getdi, ailəsinə “hələlik heç yerə tərpəşməməyi” məsləhət gördü.

Davanın ilk günlərində Mərcan nənə çox təşvişdə idi. Sonralar camaatın, xüsusilə qonum-qonşunun möhkəmliyini görüb, bir az toxdadı. O da gəlini kimi qəzetləri izləməyə, cəbhə xəbərləri ilə yaşamağa başladı. Günün birində ev sahibi, uca və cantaraq qadın Mariya pilləkən ayağında gəlinə nə isə çox sözlər dedi.

Mərcan nənə rusca bilməsə də, söhbətin ciddi olduğunu kənardan hiss edirdi. Gəlin evə dönən kimi xəbər aldı:

–Nə deyir?

–Deyir gərək nobat ilə damda durasınız.

–Niyə?

–Bəlkə, deyir, düşmən bomba tökdü.

Mərcan nənə gəlinin sözünü başa düşmədi:

–Bomba töküləndə, qızım, zirzəmiyə qaçarlar, daha dama çıxmaq niyə? Bəlkə urusca deyib, sən yaxşı başa düşməmişən? Yeri get öyrən görək nə deyir?

Gəlin Mərcan nənəyə anlatdı ki, hava signalı olanda dama gözləmək lazımdır. Mərcan nənə soruşdu:

–Nəyi gözləmək?

Bomba düşsə, Mərcan nənəni təəccübləndirməzdi. O, bombanın nə olduğunu bilirdi. Görməsə də, bu haqda çox eşitmişdi. Bilirdi ki, bomba partlayan, adamı öldürən şeydir. Ancaq bombanı söndürmək, özü də bir arvad xeylağının əli ilə söndürmək mümkün olduğunu eşitməmişdi, eşitsə də inanmazdı.

Gəlin tapşırıq alıb, əlində bel və qum torbası olduğu halda dama çıxanda, Mərcan nənəyə elə gəlirdi ki, bu saat göylər şaqqıldayacaq, şəhərə odlar yağacaq, balaca nəvəsi anasız qalacaqdır...

Gəlinin dalınca dama çıxmaq, ona nəsihət edib aşağı endirmək istədi. Nərdivanın ikinci pilləsində gözünü qonşu damlara sarı gəzdirdi. Hər yerdə adamlar durduğunu sezdi. Pilləkəndən enib eyvanda dayandı. Əllərini qaldırıb dua elədi.

–Yarəbbi, özün bombadan saxla!

Mərcan nənə bu sözü demişdi, deməmişdi, birdən fit verildi. Hava həyəcanı elan olundu. Qadınlar, uşaqlar mühafizə yerlərinə qaçdılar. Mərcan nənə də vahimə, qorxu, təlaş içində nəvəsini götürüb zirzəmiyə getdi. Ancaq yarı canı gəlinin yanında qaldı.

Sabahısı gün Mərcan nənənin gəlini, deyəsən, tamam başqa adam olmuşdu. O, ev damına düşən üç yanğın bombasından ikisinin üstünü torpaqlayıb söndürmüş, birini vurub küçəyə salmışdı. Bütün bina yanğından xilas edilmişdi.

Həyətdəkilər gəlinin başına yığılıb danışmışdılar. Mərcan nənə isə ehtiyat ilə dama çıxır, söndürülmüş

bombanı öz gözü ilə görmək istəyirdi. “Badımcana oxşayan bu uzun saplaqlı dəmiri” əvvəl başmaq tayı ilə qurdaladı, zərərsiz olduğunu yəqin edəndə əlinə alıb, o yan–bu yanına diqqətlə baxdı:

– Hə, – dedi, – sən ki, canın bir ovuc torpaq imiş, nə qiyamət qopartmışdın, ay kafirin malı!

Gəlin öz hünəri ilə Mərcan nənənin gözündə böyüdüyü qədər bombanın qorxusu azaldı.

Bu dəfə də nöbə növbə gələndə Mərcan nənə gəlini buraxmaq istəmədi.

–Sən, – dedi, – uşağın yanında qal. İndi mən nobat çəkərəm.

Gəlin razı olmadı:

Qoca arvadın nə işi, görən mənə nə deyər... Sən get rahatlığına.

Mərcan nənə nə qədər təkid elədisə, qoymadılar növbətçi dursun.

Qaranlıq düşəndə Mərcan nənə nə fikirləşdisə, uşağı bombadan mühafizə yerinə apardı. Orada, yerin altında əməlli–başlı konsert dəm-dəsgahi düzəltmişdilər. Bir tərəfdə oyun şeyləri düzülmüşdü. Başda da bağça “müəllimi” kimi yaraşığı bir qadın xırda uşaqları başına yığıb nağıl danışdı. Mərcan nənə nəvəsini qoyub qayıdanda evlər idarəsinin işçisi soruşdu:

–Hara, niyə əyləşmirsən?

–Bala, – dedi, – evden nigaranam, birdən fit-zad çalınar.

Nənə pilləkənin başına çatmamış bomba fitini eşitdi və ağız dolusu cavab verdi:

–Zəhrimar! Zəhrimarın yekəsi!

Mərcan nənə bu sözü elə dedi və xəkəndazı əlində elə şax tutub dama atıldı ki, görün deyərdi o, ömrü boyu yığdığı qəzəb ilə ən qorxulu bir düşmən üstünə atılır və bu saat onu parça-parça edəcəkdir.

Doğrudan da, Mərcan nənənin qəzəbi nəhayətsiz idi. Müharibənin əvvəlində ürəyində doğan qorxu indi qatı bir hiddətə çevrilmişdi. Faşist təyyarəsinin gəlişi bu hiddəti daha da alovlandırır. Dinc və gözəl şəhərə, səadətlə gün keçirən ailələrə, mehriban camaata, analara, övladlara baxır, canavar kimi gecə qaranlığında basqın edən faşistləri xatırlayır, ürəyində deyirdi: “Ay gələn yolların kəsilsin. Ay uçan qanadın qırılsın, gözün kor olsun. Niyə qoymursan, niyə xalqı dinc qoymursan?”

Sonralar Mərcan nənə qarğışın, nalənin də qorxu kimi xeyirsiz, hətta ziyanlı olduğunu anlamışdı. Qəzəbini söz ilə ifadə etməzdi. Dizinə çırpır, dodağını gəmirirdi...

Damda heç kimi görmədi. Qonşu damdan gələn səslərə tərəf yeridi. Oraya bomba düşmüşdü, növbətçilər su daşıyırdılar. Gəlini Mərcanı görəndə vahimələndi:

–Niyə gəlmisən, ana, yoxsa?..

Mərcan nənə dedi:

–Uşaqlar oynayır, nigaran olma. Qərarım gəlmədi. Dedim bəlkə köməyim dəyə.

Növbətçilər onu rahatlanmağa göndərdilər. Mərcan nənə qayıtsa da, ürəksiz qayıdırdı. Bu qorxulu gecədə hamının bir ailə kimi əl-ələ verib düşmən ilə vuruşduğu gecədə öz əlindən bir “xeyirli iş gəlmədiyinə” darıxırdı.

Damdan enəndən sonra qapıda dayanmışdı. Burnuna yanq iyi gəldi. Ev-eşiyə diqqət elədi. Qapıya çıxdı. Qır iyi döngədən gəlirdi. Döngə, balaca bağın yanında kənar

bir yer idi. Mərcan nənə yaxınlaşanda, asfaltın alışıdığını, lampa piltəsi kimi alovlandığını görüb haray çəkdi:

–Ay nobatçılar, gəlin, bağ yandı!

Sözünü hamı anlasın deyə iki dəfə də rusca dedi:

–Bajar, bajar, izdes!

Tumanının ətəklərini əllərinə yığıb həyətə, su dalınca qaçdı. Adamlar hər tərəfdən köməyə gəlib asfaltı gölməçəyə döndərdilər, yangından əsər qalmadı. Böyüklərdən kim idisə Mərcan nənəni sıxıb: “Malades, mamaşa!” – deyəndə, Mərcan nənənin ürəyi sevinclə döyündü. Əlindən “bir xeyirli iş gəldiyinə” necə sevindisə, dodaqları titrədi. Rusca deyə bilmədiyinə təəssüf etdi. Gəlinin qolundan tutdu ki, “bunu başa sal!”

Mərcan nənə “böyüyün” qabagında dayandı. Yumruğu ilə sinəsinə elə bərk döydü ki, taxta kimi səsləndi:

–Biz, qafqazski! Babay-mabay bilməz!

Mərcan nənə gözlərini göyə, düşmən təyyarələri gələn tərəfə, sonra da yerə, bomba söndürülən asfalta tutub dedi:

–Onu, faşist izdes kopay! Basdıracağam!

“Böyük”, Mərcan nənəni çox yaxşı başa düşürdü. Dilini bilməsə də, başa düşürdü. Onun səmimiyyəti, təbiiliyi, onun saf ana, sədaqətli vətəndaş ürəyi hamıya, böyüyə də, kiçiyə də aydın idi.

Ukraynaya dincəlməyə, nəvəsinə qulluq etməyə gələn, müharibə günlərində şəhəri müdafiə edən döyüşçülər sırasında işləyən, Vətənə qulluq edən qadının xatiri hamının yanında əzizdir!

Mir Cəlal

Lügət:

Təşviş – тревога

Toxtamaq – успокаиваться

Təəccüb – удивление

Söndürmək – погасит, угасить

Nərdivan – лестница

Qarğış – проклятие

Şərt budaq cümləsi

(Условное придаточное предложение)

Şərt budaq cümləsi başqa budaq cümlələrdən fərqlənir. İlk əvvəl ona görə ki, belə mürəkkəb cümlələr sadələşmir. Şərt budaq cümlələri *nə şərtlə, hansı şərtlə* sualları ilə müəyyənləşdirilir. Onlar baş cümləyə *əgər, hərgah, madam (ki), indi (ki)* və s. birləşdirici ünsürlərlə birləşir. Məsələn,

Əgər başının ağrıməsini istəmirsənsə, sədri özündən razı sal.

*Əssə külək, qopsa da tufan yenə,
Əyməyə əsla gücü çatmaz mənə!*

Sabir

Bir gün cəbhədə mənə güllə dəyib, bu dünyanı tərk etsəm də, inan ki, susmuş qəlbimdə səni o dünyaya aparacağam.

Tapşırıq 266. Şərt budaq cümləsinə aid 5 misal yazıb rus dilinə tərcümə edin.

Qarşılıq güzəşt budaq cümləsi
(*Взаимно-уступительное придаточное предложение*)

Qarşılıq güzəşt budaq cümlələri çox vaxt şərt budaq cümləsinə oxşayır. Çünki onların əlaqə vasitələri (*sa, sə, da, də*) eyni olur. Amma onların bağlayıcı vasitələri və ümumi fikir şərt və qarşılıq güzəşt budaq cümlələrini bir-birindən ayırmağa kömək edir. Məsələn,

Kim dərsi bilirsə, danışsın. (şərt)

Kim dərsi bilirsə də, danışmasın. (qarşılıq güzəşt)

Mən tək bu qılıncımla tək qalsam da yenə,

Düşməyə baş əyməyəcəyəm.

Göydən başımıza odlar yağsa da,

Bu ellər baş əyib xar ola bilməz!

S.Vurğun

VASİTƏLİ VƏ VASİTƏSİZ NİTQ

(*Косвенная и прямая речь*)

Ünsiyyət zamanı hər bir danışan öz nitqindən və başqasının nitqindən istifadə edir. Danışan hətta öz nitqindən də vasitəsiz şəkildə istifadə edə bilər.

Vasitəli nitq

Danışan şəxs başqasının fikrini ya dəyişmiş formada, ya da ona formal qrammatik cəhətdən müdaxilə edərək ifadə edə bilər. Məsələn, *Nərimanov demişdir: “Millətin tərəqqisi məktəblə, məktəbin tərəqqisi müəllimlə bağlıdır”*.

Bu vasitəsiz nitqdır. Bəzən belə fikirlər söyləyirlər ki, əgər demişdir sözündən sonra **ki** bağlayıcı işlətsən Nərimanovun həmin fikrini vasitəli nitqə çevirmiş olarıq. Bu belə deyil. Başqasının fikri danışanın nitqində o vaxt vasitəli xarakter alır ki, ona formal qrammatik cəhətdən müdaxilə etmiş olasan. Bu da, əsasən, cümlələrdəki xəbərləri dəyişməklə və ya onu semantik cəhətdən əvəz etməklə ola bilər. Yuxarıdakı cümləni vasitəli nitqə çevirmək üçün aşağıdakı formada onu dəyişmək olar.

Nərimanov millətin tərəqqisinin məktəblə, məktəbin tərəqqisinin müəllimlə bağlı olduğunu söyləmişdir (demişdir).

Vasitəsiz nitq

Adından da göründüyü kimi, vasitəsiz nitqdə müəllif fikrinə müdaxilə edilmir. Məsələn, *Həzrət Əli demişdir: “Özünü tanıyan, allahını tanıyar”*.

Burada müəllif fikrinə müdaxilə edilməmişdir.

Cənnət ananın ayaqları altındadır.

Məhəmməd peyğəmbər

Alim öldü, aləm öldü.

Məhəmməd peyğəmbər

*Adəmi adəm edən paradır,
Parasız adəmin üzü qaradır.*

Sabir

Allahsız yerdə otur, böyüksüz yerdə oturma.

Atalar sözü

Atalar aslanın erkəyi, dişisi olmaz demişdir.

Atalar dağın dağa rast gəlmədiyini, insanın insana rast gəldiyini təsdiq etmişdir.

Hamı balanın baldan şirin olduğunu bilir.

Tapşırıq 267. Aşağıdakı hekayəni oxuyun, vasitəli və vasitəsiz nitqə aid olan misalları seçin.

İtirilmiş və tapılmış məhəbbət

Ali məktəbi bitirdikdən sonra mütləq öz kəndimizə qayıtmaq, orada xəstəxana açmaq, gecə-gündüz bu xəstəxanada çalışıb adamlarımızı müalicə etmək istəyirdim. Amma professor bu arzuma çatmağıma mane oldu.

–Diplom işindən gördüm ki, sən gələcəkdə gözəl elmi tədqiqat işi apara bilərsən. Səni öz klinikama ordinator götürəcəyəm. Əminəm ki, orada sən həm namizədlik, həm də doktorluq dissertasiyası müdafiə edəcəksən.

Doğrusu, nə deyəcəyimi qət edə bilmədim. Ona görə də professor bu sükutumun razılıq əlaməti kimi qəbul edib məni elmi şuranın qərarı ilə öz klinikasına keçirdi. İşlərim lap yaxşı gedirdi. Hər halda maaşım təqaüdümdən çox idi. Ona görə də bu, maddi cəhətdən özünü büruzə verirdi. Hələ bir qədər artırıb kənddəki bibimə də göndərə bilirdim. Bibim məktub yazdırıb mənə evlənməyi məsləhət görsə də, bu haqda düşünməyə vaxtım yox idi. Günlərin birində professor bizim klinikaya gələn tələbələrdən on nəfərin tibbi təcrübəsinə rəhbərlik etməyi mənə tapşırırdı. Etiraz etmədim. Çünki elə tələbə olanda da mən hərdən özümü təcrübə rəhbəri kimi xəyalıma gətirər, görəsən gələcəkdə mənə belə bir iş tapşırılsa nə edərdəm – deyə düşünürdüm. Ona görə də öz təcrübə rəhbərlərimizin bütün üsullarını mənimsəmişdim.

Səhər mən rəhbərlik edəcəyim tələbələr gəlib çıxdı. Onları öz otağıma aparıb təcrübənin xarakteri və proqramını onlara izah etdim. Beləliklə, başladıq. Özüm-özlüyümdə inanırdım ki, tələbələrin hamısı mənim üçün birdir, ona görə də hamısına qarşı soyuqqanlı idim. Onların hamısını eyni vaxtda qəbul edir, palatalara aparır, xəstələri müayinə etdirirdim. Amma bu tələbələrin içində bir nəfər qızın mənə qarşı münasibətində çox qəribəlik hiss edirdim. Qız özü biruzə vermək istəməsə də bu, hiss olunurdu. Bir gün onu öz otağıma çağırıb diqqətlə ona baxdım, qız necə də anama oxşayırdı. Tapşırıq verib xəstələrin yanına göndərdim. O gedəndən sonra anamın şəklini cibimdən çıxarıb o qızın qaş-gözünü onunla müqayisə etdim. Bu qız necə mənim gözəl anama oxşayırdı. Uca boylu arıq gövdəsi olan bu qızın iri qonur gözləri, uzunluqdan geri qatlanmış qara kiprikləri, qalın çatma qaşları vardı. Dodaqları o qədər nazik idi ki, gülməyəndə də bəzən ağ inci dişlərini görmək olurdu. Ona görə də bu qız mənim üçün indi başqa idi, çünki o anama oxşayırdı.

Onu yanıma çağırıb adını bir də soruşdum.

–Adım Simadır! Nə üçün soruşursunuz?

–Heç, elə belə, başqaları ilə qarışıq salmışam.

Sima! Nə qəribə qızıdır? Belə ad nəinki bizim qohumlarda, habelə bütün kəndimizdə yox idi. Amma bu qız mənə hamıdan əziz idi. Çünki anama oxşayırdı. Qız özü də mənim ona qarşı daha mehriban olduğumu hiss etmişdisə də, görünür, adi sevgi kimi qəbul etmişdi. Günlər keçdikcə bizim münasibətlərimiz beləcə davam edir, biz bir-birimizə daha isnişirdik.

Gözəl may günlərindən birində ona:

–Dərstdən sonra məni gözlə, birlikdə çıxacaq – dedim.

O, bir təhər yoldaşlarını yola salıb məni gözlədi. Mən işdən çıxdıqdan sonra biz birlikdə getdik. Söhbətlərimiz adi, səmimi idi. Biz hələ bir-birimiz haqqında söhbət salmağa ehtiyac hiss etmirdik. Söhbətimiz şəhərin gözəlləşməsindən, havaların xoş keçməsi və s. haqqında idi. Bir qədər dolandıqdan sonra hər ikimiz evə qayıtdıq. Amma bugünkü gəzintinin bizim bir-birimizi tanımağımıza heç bir təsiri və köməyi olmadı. Əslində, hər ikimiz bir-birimizi tanımağı arzu edirdik. Ona görə də yenə belə bir görüş üçün vaxt tapdıq. Onu da deyim ki, qızın çox səmimi və sadə olması mənə onun haqqında bəzi nəticələr çıxarmağa imkan vermişdi. Onun belə sakit, rəhmdil, səmimi olmasından mən yəqin etmişdim ki, o da mənim kimi, yetim bir qızıdır. Özü də rayondan gəlib. Buna görə də mən qıza yazıq bir adam kimi baxırdım...

Biz dolana-dolana sahil küçəsinə düşdük. Hamı gəmiyə minib gəzməyə çıxırdı. Qızın təklifi ilə biz də gəmiyə minib yanaşı əyləşdik. Mən qızın kimliyini soruşmaq üçün əlimə gözəl fürsət düşdüyünü görüb cəsarətə gəldim. Amma başa düşdüm ki, mən özüm haqqında ona bir söz demədən, öz qısa kədərli tərcümeyi-halımla onu tanış etmədən onu belə sorğu-suala tutmağım ədəbdən kənar iş olar. Ona görə də portfelimi yanıma qoyub:

–Sima, gəlsənə bu gün bir-birimizə öz kimliyimizi danışacaq – dedim.

–Nə olar – deyə etiraz etmədi.

–Elə isə, qoy mən qabaqca öz qısa, lakin faciəli həyat kitabımı sənə üçün oxuyum. Sonra isə sən danışarsan. Çünki bu, bizim gələcəyimizdən ötrü çox lazımdır.

Mən Çiçəkli kəndində anadan olmuşam. Özün bildiyin kimi, adım Əzizdir. Bəli, doktor Əzizov kimi yox, sadəcə Əziz.

Bununla mən qızı rəsmiyyət çərçivəsindən çıxarmaq istəyirdim. Ona görə də qız gülümsündü:

–Yaxşı, doktor Əzizov Əziz, davam edin.

–Atam, anam, məndən üç yaş kiçik bacım var idi. Bibim də əri öldüyündən o da bizdə qalırdı. Atam məni çox istəyirdi, hər gün evə gələndə, əzizim – deyə məni çağırıb qucağına alıb oynadardı. Buna görə də anam və bibim də mənə atasının əzizi deyərdi. Amma yaman dəcəl idim. Ona görə də atam məni milis əmi ilə qorxudardı. Qonşumuzdakı milis Zirəddin əmi mənim milisdən qorxduğumu bilirdi. Həmişə – ə, şuluq etsən səni tutaram ha – deyə zarafat edərdi. Güclə yadıma gəlir. Bir dəfə yuxudan oyanıb atamla-anamın harayasa hazırlaşdıqlarını görüb ağladım. Əvvəlcə anam aparmaq istəmədi, uzaq yoldur dedi, onu hara aparaq?

Atam etiraz edərək – sənin işin yoxdur, atası öz əzizini qucağında aparar – deyə məni qucağına aldı. İndiki kimi yadımdadır; biz arabaya əyləşib uzaq yerə getdik, sonra qatara mindik. Çox sevinirdim, amma sevincim uzun sürmədi. Zirəddin əminin geydiyi paltardan geymiş bir sarıpaltarlı kişi içəri girdi. Mən qorxudan atamın dalına keçib ağlamağa başladım. Gələn adam atama salam verib əlindəki şeyləri yerbəyer etdi. Atam gülüb gələn adama dedi:

–Siz allah, bu uşağı bir danışdırın. Sizi milisə oxşadıb ağlayır.

–Gələn adam cibindən bir konfet çıxarıb mənə verdi.

–Adın nədir?

–Atamın əzizi.

–Ananın əzizi deyilsən ki?

–Yox – dedim.

O gülüb əyləşdi və atama dedi:

–Yaxşı, indi ki yol yoldaşıyıq, deməli məhrəmik. Siz hara gedirsiniz?

–Ukraynaya – deyə atam cavab verdi.

–Ora nə əcəb?

Orada Çiçəkli kəndindən bir dostum var. Adı da Abbasdır, hey məktub yazır ki, gəl buranı bir gəz. Mən də deyirəm gedək bir oraları gəzək.

Sari paltarlı adam güldü və:

–Yaxşı, sən şofer Abbası deyirsən?

–Bəli... Siz onu haradan tanıyırsınız?

–O mənim qospitalımda işləyir, əvvəlcə kolxozda idi, sonra onu qospitala gətirdim. Onun bir uşağı da var. Qospitalın yanında ona mənzil də düzəltmişik, yaxşı həyəti də var.

Bu, atamın lap xoşuna gəldi. Onlar çox söhbət etdilər. Amma məni qulaq asmağa qoymadılar ki, indi hər yerdə uşaqlar yatıb, sən də yat. Bir neçə dəfə yatıb durduqdan sonra Abbas əmigilə çatdıq. Mən buraya çox tez alışdım. Çünki burada çoxlu təkər var idi. Hər gün onlarla axşama qədər oynayırdım.

Bir gün... Bu gün mənim həyatımın ən dəhşətli günüdür. Yadıma düşəndə tüklərim ürprəşir. Gün axşama qədər dəhşətli partlayışlar ara vermirdi. Anam ağlayır, atam ona təskinlik verirdi:

–Qorxma, atışma kəsilən kimi kəndimizə qayıdırıq.

Gecə yatmaq isəyirdik ki, birdən qapılar möhkəm döyülməyə başladı. Abbas əminin otaqdan səsi gəldi. Mən

açıqca hiss edirdim ki, onu döyürlər. Biz yatan evin də qapısı döyüləndə mən qorxudan çarpayının altında gizləndim. Əli tufəngli milis paltarına oxşar paltar geymiş adamlar içəri doldu. Onlar anamın qolundan tutanda atam özünü qabağa verdi. Mən elə bilirdim ki, dünyada mənim atamdan güclü adam olmaz, o, hamını döyə bilər. Çarpayının altından atamı necə döydüklərini gördüm. Onları döyə-döyə apardılar.

Mən hələ qorxudan çarpayının altından çıxmamışdım ki, birdən otağa Zirəddin əminin paltarına oxşar, amma sarı rəngli paltar geymiş adamlar gəldi. Onlar ora-bura baxdılar. Mən nəfəsimi lap çəkmişdim. Bir nəfər məni çarpayının altından çıxarıb – мальчик – dedi. Mən qorxudan ona heç nə deyə bilmədim. Onların içindən qara saçlı bir nəfər məni danışdırdı, başa düşmədiyimdən dinmədim. İkinci adamın da sözünü başa düşmədim.

Bir nəfər qabağa yeriyyə:

–Oğlan, adın nədir? – soruşdu.

–Adım atamın əzizi.

O güldü. Azərbaycanlıdır – dedi.

Onlar məni qucağına alıb bir yerə gətirdilər. Burada mənim kimi çox uşaq var di. Bizi qatara mindirib çörək verdilər, harasa gedirdik. Bir neçə gündən sonra – Azərbaycanlıdır – dedilər.

–Azərbaycan mənim, – dedim, – çünki bir əmi də mənə Azərbaycan demişdi.

Bizi gətirənlər gülüşdülər. O gündən adım Azərbaycan qaldı.

Bir gün bizimkilərin yanına gəlib ağladım – atamı, anamı istəyirəm – dedim. O, başını bulayıb dərindən ah çəkdi:

–Yox, oğlum, onlar yoxdur.
–Onda bibimi istəyirəm.
Həmin adam gözümün yaşını silib, başımı tumarladı
–Bibin kimdir?
–Şəhrəbanu.
–Familiyası nədir?
–Familiyası? Bu nədi?
–Yaxşı, kəndinizin adı nədir?
–Çiçəkli – dedim.
–Yaxşı, sən get yat, səni bibinin yanına göndərərəm.
Sabah məni hamamın yanına çağırırlar. O, bir tufəngli kişini göstərib dedi:
–Bax bu əmi səni bibinə aparacaq.
İndi mən belə paltara və tufəngə alışmışdım, daha onlardan qorxmurdum.
–Doğrudan əmi, məni bibimə aparırsan?
O, da – hə – deyib başını qaldıraraq saldı, əlimdən yapışıb qərribə bir maşına mindirdi. Biz çox yol getdiyimizdən məni yuxu tutub yatmışdım. Birdən tufəngli kişi məni oyatdı.
Gözümü açıb öz kəndimizi gördüm. Maşından düşüb qaçmaq istədim. Tufəngli kişi:
–Net, deyib əlimdən yapışdı. Mən onu öz evimizə tərəf dartırdım.
Bizim həyəətə girəndə bibim əlini dizinə çırpıb tükürpədicə səsə ağlamağa, məni bəgərinə basıb üzgözümü yalamağa başladı. Tufəngli adam bir gecə bizdə qalıb sabah çıxıb getdi. O gündən mən bibimin yanında qaldım. Bibim tapdığını mənə yedirdirdi ki, sən qardaşımın əzizisən, hərdən bibimə deyərdim ki, axı mənə

Azərbaycan da deyirdilər. Bibim isə bu adın mənə nə üçün qoyulduğunu bilmədiyindən köksünü ötürüb:

–Doğrudur, indi Azərbaycanda sənin kimiləri çoxdur, mənim yetim balam – deyə gözləri dolardı.

İki ildən sonra mən məktəbə getdim. On il kənddə oxuyub Bakıya gəldim. İnstitutu bitirdikdən sonra mənə siz gördüyünüz klinikada saxladılar. Namizədlik dissertasiyam hazırdır.

Mən öz başıma gələnləri danışmaqla qızı əməlli-başlı kədərləndirmişdim. Ona görə də onun könlünü açmaq üçün son cümlələrimi belə tamamladım:

–Hə, indi isə gördüyün kimi Sima adlı bir tələbə ilə gəmidəyəm. Soruşa bilərsən, arzun nədir, – deyə zarafata keçdim – arzum sizi dinləmək, daha yaxından tanımaqdır.

Qız məəttəl qalmışdı, nə edəcəyini, necə başlayacağını bilmirdi. Bu vaxt dəniz küləyi onun ətirli saçlarını çiyinlərimə dağıtdı. Mən onları qızın kürəkləri arasında nizamladım. Qız özü haqqında heç nə deyə bilmədi. Çünki gəzinti qurtarmış, gəmi sahilə qayıtmışdı. Biz sahilə çıxdıq. Artıq gec idi. Qızı ötürmək istədim, o, etiraz etmədi. Onların döngəsinə qədər gəldik. Birdən gözləmədiyim bir dəvət aldım:

–Elə bura qədər gəlmisiniz, doktor, xahiş edirəm gedək bizə.

Mən qəlbdən getmək istəsəm də, üzdə etiraz edərək:

–Hələ tezdir. Həm də sizin üzünüzə söz gələ bilər.

–Yox, inanın, doktor, mənə heç kəs danlamayacaq.

Onların beşinci mərtəbədə yerləşən evlərinə çıxdıq, qız cibindən açar çıxarıb qapını açınca mən öz-özümə düşünürdüm ki, indi qız qapını döyən kimi bir nəfər qapını açacaq, mənə görə kimi sifətini turşudub geri

qayıdacaq. Mən çağrılmamış qonaq kimi ayaqlarımı sürüyə–sürüyə içəri keçərək və tez də geri qayıdacağam. Amma belə olmadı. Qız qapını açıb içəri girdi, evdə heç kəs yox idi. Mən sərbəst şəkildə keçib əyləşdim. Qız bir göz qırpımında çay hazırladı. Kartof qızartması üzərinə katlet qoyub məni yeməyə çağırırdı. Doğrusu, mən çaşıb qalmışdım. Şəhərin lap mərkəzində belə bir gözəl yerdə bu sakit qız belə ixtiyar sahibi idi. Mən çox iştahla yeməyə başladım. Biz yenə ümumi sözlərlə başladıq. Amma mən söhbəti bu dəfə onun üstünə gətirdim.

–İndi isə, Sima xanim, deyin görək siz kimsiniz?

–Atanız harada işləyir?

–Heç yerdə işləmir, təqaüddədir.

–Nə üçün, yəni elə qocadır?

–Yox, o hərbi təqaüdə çıxmışdır. Axı onları tez təqaüdə buraxırlar.

–Rütbəsi nədir?

–General.

–General?

–Təəccüb edirsiniz?

Özlüyümdə doğrudan da təəccüb edirdim ki, general qızı da belə sadə olar? Ona görə də bu qızın tərcümeyi-halını öyrənməkdən vaz keçdim. Çünki general qızı ilə yetim oğlanınki tutmazdı. Qız mənim təəccüblər içərisində çaşıb qaldığımı görüb məni vəziyyətdən çıxartmaq məqsədilə:

–Suallarınız nə tez qurtardı – deyə gülümsündü.

–Yaxşı, bəs indi general hardadır?

–Anamla Krıma istirahətə getmişlər. Bir iyirmi gündən sonra qayıdacaqlar.

Mən daha onların nə vaxt qayıtması ilə maraqlanmadım. Çünki general qızı ilə sevda etmək olmazdı. Amma qızın səmimiliyi, sadəliyi mənə fikrimdən daşındırmağa vadar etdi. Atası gələne qədər qız həm işdə, həm də işdən sonra mənim könlümü almağa, məndəki dönüklüyün səbəbini öyrənməyə başladı. Düzünü deyim ki, qızı görməyəndə də onun gözəl siması gözümün önündən getmirdi. Qız da mənə isinmişdi. Bir gün o mənə qəti olmağa dəvət edərək:

–Siz nədənsə tərəddüd edirsiniz, doktor Əzizov?

–Siz nə üçün mənim adıma çox rəsmi deyirsiniz?

–Çünki siz rəsmi adam kimi hərəkət edirsiniz.

–Açığını desək, Sima xanım, biz başqa–başqa adamlarıq.

–Yox, əzizim, – deyə qız gülümsündü, – sənəin tərcümeyi–halını eşitdikdən sonra mən bizi ayıra bilən səbəb görmürəm, mənim atamın general olmasının məsələyə nə dəxli var? İcazə versən, açıq bir etiraf edərdim, amma xahiş edirəm mənə eyib tutma, gələcək sənəin öz işindir.

–Yox, nə danışırsan, – deyə onun əlindən tutdum.

–Mən sənəin uşaqlıqdan kədər zülməti çökmüş qəlbini işıqlatmaqla özümü xoşbəxt hesab etmək istəyirəm.

–Doğrudanmı? – deyə bədənim uçunmağa başladı – Elə isə mən də taleyimi sənə tapşırıram, görək gələcəkdə bəxtimiz necə olacaq. Amma qorxuram, Sima! Qorxuram ki, səni xoşbəxt edə bilməyəm.

–Qorxma, əzizim, daha müharibə alovları çoxdan söndürülmüşdür.

Biz artıq qəti qərarımızı bir-birimizə bildirmişdik. Atası gəldikdən sonra qız fikrini anasına bildirmişdi ki, bir nəfər həkimi sevir. Onlar da etiraz etməmişdilər. Ondan da razı qalmışdılar. Mən də bibimə məktub yazıb onu işdən halı etdim. Nişan aparmağa gəlməsini xahiş etdim. Bibim xəstə olduğundan gələ bilmədi. Ona görə də elçiliyə elmi rəhbərim özü getmişdi. Qızın dediyinə görə, professor məni o qədər tərifləmişdi ki, general çox sevinmişdi.

Həm onların, həm də bibimin təhriki ilə toyu tez başlamalı idik. Ozüm gedib bibimi Bakıya gətirdim.

Bibim sözarası zarafatla:

–Nə olar, bir gəlini evə gətir görüm mən də bəyənirəmmi, – deyəndə məni gülmək tutdu.

–Ay bibi, görmək vaxtı xəstələndin, indi iş-işdən keçib: bəyənsən də, bəyənməsən də öz gəlinindi. Özü də general qızı.

–Nə olar, bibi qurban, general qızını bir bizə gətir, elə könlüm istəyir ki!

–Hə, bu başqa məsələ, indi gətirərəm.

Amma vaxt tapa bilmədiyimdən qızı bibimin yanına apara bilmədim. Nəhayət, toy günü səhər qızı bizə apara bildim. Bibim qonşuya getmişdi. Onun evdə olmadığını görəcək qız güzgünün qabağına keçib saçlarını düzəltdi. Bu vaxt bibim astaca qapını açıb içəri girdi. Mən göz vurub qızı göstərdim. Bibim buna bənd imiş kimi, qızın üstünə cumdu. Onu qucaqlayıb öpdü. Gözü qızın qulağındakı sırğaya sataşdı. Sonra qızın saçlarını əli ilə qaldırıb boynunun ardına baxdı. Gözü böyüdü, rəngi ağardı, dodaqları əsdi, sonra gözləri yaşardı. Mən dəhşətə gəldim ki, bibim sevincindən dəli oldu.

–Sənə nə oldu bibi?

–...

Durub onu qucaqladım. Bibi, sənə nə oldu? Bibim əvvəlki vəziyyətində qalırdı. Məni ağlamaq tutdu ki, mən bədbəxtin ömrünə bir dənə də olsun xoşbəxt gün yazılmayıb. Toy günündə də bibim dəli oldu. Nəhayət, onun qanı qaçmış dodaqları pıçıltı ilə danışmağa başladı.

–Məni generalın yanına apar.

–Buna nə ehtiyac var, bibi? – deyə bibimi fikirdən daşındırmaq istədim. Qorxdum ki, mənim bu dünyada yeganə qohumum olan savadsız bibim generalın yanında məni biabir edər.

–Sənə deyirəm, məni apar generalgilə!

–Yaxşı, bibi, dayan zəng vurum, evdə olsa gedək. Axı mən də onlara birdən-ikiyə general evdə olanda getməmişəm.

Onlara zəng vurdum, birbaşa generalı soruşdum, adımlı demədim.

–Evdə yoxdu; səadət sarayına gedib, toyun hazırlığına baş çəkmək üçün... bəli.

–Gec gələcək?

–Günortadan sonra.

Yaxşı ki, bibim yanımda durub mənim generalı soruşduğumu özü eşitdi, yoxsa mənə inanmayacaqdı. Axşamüstü bibimi onun təhriki ilə generalgilə aparıb ötürdüm. Özüm isə evə qayıtdım. Çünki bir saatdan sonra mən Sima ilə birlikdə maşına oturub səadət sarayının yuxarı başında əyləşəcəkdik. Paltarımı dəyişib böyük arzu ilə aldığım kostyumumu geydim. Aspirant yoldaşlarımla birlikdə maşına əyləşib Simagilə getdik. Həyətdə musiqi çalınırdı. Aman allah, bu mənim toyum idi. Məni

gözləyirdilər. Qonşudan Simanı gəlin paltarında çıxardılar. Mən onun qolundan tutub səadət sarayına getmək istərkən bibim araya girdi, qızın qolundan tutmağa qoymadı. Məni qabağa ötürüb, qızı maşının arxa oturacağına oturdub, özü də yanında əyləşdi. Mənə qərribə gəlsə də heç nə demədim, düşündüm ki, yəqin ərk eyləyir, böyükdür.

Səadət sarayına çatdıq. Mən qızın qolundan tutub ehtiramla möhtərəm bəylə gəlin stolunun yanına aparmalı idim. Burada da bibim mane oldu. Məni kənara itələyib özü gəlinlə qoşa getdi. Hirs məni boğdu, istədim deyim ki, “Bibi, elə bey stulunda da özün əyləş” – amma mən deməmiş bibim mənim yerimdə oturdu, mən isə bibimin solunda əyləşdim. General da bibimə başı ilə razılıq edib qızının sağında əyləşdi. Hamının təəccüb dolu baxışları bizə zillənmişdi. Generalın ayağa durması ilə salona sükut çökməsi bir oldu.

O sevincindənmi, kədərindənmi sanki danışa bilmirdi:

–Möhtərəm qonaqlar. Bilmirəm bu gecəki məclisimizə nə ad verək?

Yerdən səslər ucaldı:

–Gözəl bir toy adı verək! Mübarək olsun, xoşbəxt olsunlar.

–Yaxşı – deyə general onları sakit etdi – sağlıq deməzdən əvvəl bu bacını, oğlanın bibisini dinləyək.

Bibim ayağa durdu. Mən sıxıldım ki, indi bibim mənim sağlığıma heç nə deyə bilməyəcək, utanıb yerə oturacaq, amma belə olmadı. Bibim ayrı şey danışdı. Özü də lap gözəl bir natiq kimi danışdı. Mən göz yaşlarının

nitqi boğduğunu bilirdim. Amma göz yaşları içərisində belə danışan görməmişdim. O deyirdi:

–Möhtərəm qonaqlar! Bugünkü məclisimiz çox qeyri-adi. Mən buna qeyri-adi deməzdim, əgər cəmi iki saat bundan qabaq mənim generala söhbətim olmasa idi.

Hamının təccübdən sanki qanı bədəninə donmuşdu. Hamı bu qəribə, müəmmalı işin nə ilə nəticələnəcəyini intizarla gözləyirdi. Bibim çətinliklə də olsa davam etdi:

–Mən hörmətli generalı cəmi iki saat bundan əvvəl görmüşəm, onlara gedib onu yan otağa çəkib görüşdüm. General, bu qız ki, bu gün mənim qardaşım oğlu ilə toyunu edirik, sənin doğma balandır.

General təəccübləndi və hiddətlə:

–Əlbəttə – dedi.

Mən generaldan çəkinsəm də, soruşdum:

–Sən allah, general, düzünü de bu qızın adını anadan olanda özün elə Sima qoymusan?

General bir anlıq xəyalda getdi və dərindən ah çəkdi. Məhz bu vaxt mən fikrimdə yanılmayacağımı görüb daha da cəsarətə gəldim və dedim ki, general, bu qız sənin doğma balan deyil! General dərindən ah çəkib sözə başladı:

–1941–ci ilin yayı idi. Məzuniyyəyə gəlmişdim. O vaxt mən palkovnik rütbəsində hərbi xəstəxananın rəisi idim. Qatarda iki uşaq və bir ər-arvad Ukraynaya gedirdi. Təsadüfi tanışlıqdan sonra məlum oldu ki, onlar mənim şoferimlə gedirlər. Mən həmin ailəni şofer Abbas ilə aparıb ötürdüm. Bir neçə gündən sonra müharibə başladı. Müharibənin ilk günü mən hərbi qospitalı arxaya köçürməklə məşğul idim. İki gündən sonra necə olursa–olsun bu iki həmvətənlimin taleyindən xəbər tutmaq üçün

Abbasgilə getdim. Hər iki ailəni aparıb qırmışdılar. Evi gəzdikcə ev özü mənim başıma dolanırdı, çıxıb pilləkənlərlə aşağı düşəndə pilləkənin altında kömür yeşiyinin içində bir inilti eşitdim. Görünür uşağı yuxulu ikən almanların gözündən yayındırıb bura atmışdılar. Bilirdim ki, Abbasın belə kiçik uşağı yoxdur. Dərhal yadıma düşdü ki, bu, mənimlə gələn ailənin uşağıdır. Uşağı evə gətirib onu ölümün pəncəsindən qurtardım, çünki körpə iki gün heç nə yeməmişdi. Uşağın adını bilmədiyimdən onun adını Sima qoydum.

Məhz indi Sima generalın doğma qızı olmadığını anlayıb gözlərindən yaş seli axdı. General isə davam edirdi:

–Qızı böyüdüb tibb institutuna qoydum. Ardını isə qoy bibi davam etdirsən.

Bibim qüssə və sevinc fikirləri altında tondan da ağır olmuş başını tərpedə-tərpedə davam etdi:

–Bu gün səhər o bizim evdə saçlarını darayanda mən onun qulağındakı yarığı gördüm. Mənim dəcəl balam onun qulağındakı sırğanı almaq üçün dartıb bir yaşlı qızın qulağını cirmişdi. Mən o vaxt qızın qulağını bir qədər yuxarıdan deşmişdim. Həmin əlaməti qızda görüb yadıma başqa bir şey də düşdü, qızın qardaşı onu qucağına alıb gətirmək istəyəndə onu yıxmış, boynunun ardını ağac kəsmişdi. O vaxt mən qanı dayandırmaq üçün yaraya göy əski yandırıb basmışdım. Həmin qız budur, adı isə Əzizədir. Onun dəcəl qardaşı dediyim isə bax bugünkü bəydir adı da Əziz!

Bibim bu sözləri deyib qızın başındakı gəlinlik duvağını götürdü. Mən nə vaxtı bibimin yanından keçib gəlin olan bacımı bağıma basdığımı kəsdirə bilmədim.

–Mənim bacım, anamın yadigarı! Gör lənətə gəlmiş müharibə bizi nə böyük cinayətə yuvarladacaqdı.

Hamı sevinc və kədər içərisində donub qalmışdı. Hamının ürəyindən bu sözlər keçirdi: Lənət müharibəyə!!!

Heç kəs heç nə yemək haqqında düşünmürdü. Hamı kədər və təəccüb dolu gözlərini bir-birinə zilləmişdi. Bütün salon dərin sükuta qərq olmuşdu. Bu sükutu generalın gur səsi pozdu:

–Mənim əzizlərim, bacı-qardaşın bir-birinə qovuşması iki sevgilinin qovuşmasından az əhəmiyyətli deyil. Bu gün Əziz ilə Əzizə bir–birinə başqa cür qovuşur. Əziz sevgili məhəbbətini itrib, bacı məhəbbətini tapmışdır.

Hamımızın gözü aydın!

Mən də – gözün aydın, bacı! – deyib onu bir də qucaqladım.

Yaxşı ki, vicdanımız təmiz idi! And içirəm ki, onu ilk dəfə öpürdüm!

Adil Babayev

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

MÜƏLLİFDƏN	5
Azərbaycan dili haqqında prezident H.Əliyevin fərmanları.....	7
Azərbaycan dili haqqında.....	9
Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni.....	11
Azərbaycan Milli hökumətinin himni.....	12
Azərbaycan xalqının əlamətdar günləri.....	14

FONETİKA

Danışıq səsləri.....	15
Saitlər.....	19
Samitlər.....	23
Vurğu.....	35
Heca.....	37
Ahəng qanunu.....	40
Ahəng qanununun növləri.....	46
Orfoqrafiya.....	50
Fonetik hadisələr.....	54
Fonetika bəhsinə aid təkrar sual və tapşırıqlar.....	61

LEKSİKOLOGİYA

Lüğət tərkibindəki sözlərin üslubi layları.....	76
Azərbaycan dilindəki sözlərin mənşəcə növləri.....	79
Azərbaycan dilindəki sözlərin məna qrupları.....	88
Azərbaycan dilindəki yeni və köhnəlmiş sözlər.....	99
Arxaizmlər.....	99
Neologizmlər.....	103
Dildə söz yaradıcılığı.....	105

Frazeologiya.....	107
Frazeoloji birləşmələrin növləri.....	108
Təkrar üçün leksikologiya bəhsinə aid sual və tapşırıqlar.....	111

MORFOLOGİYA

Nitq hissələri.....	134
İsim.....	138
Sifət.....	173
Say.....	191
Əvəzlik.....	198
Feil.....	225
Feilin zaman kateqoriyası.....	235
Feilin indiki zamanı.....	236
Feilin keçmiş zamanı.....	237
Feilin gələcək zamanı.....	239
Feilin kəmiyyət kateqoriyası.....	248
Feillərdə təsirlik kateqoriyası.....	252
Feilin tərz kateqoriyası haqqında.....	256
Növ kateqoriyası.....	257
Feilin zaman, şəxs, kəmiyyətə görə dəyişən (təsriflənən) formaları.....	270
Feilin zaman, şəxs, kəmiyyət bildirməyən formaları.....	290
Feili sifət.....	292
Feili bağlamalar.....	296
Feil bəhsinə aid təkrar suallar.....	299
Zərf.....	300
Kəmiyyət zərfləri.....	309

KÖMƏKÇİ NİTQ NİSSƏLƏRİ

Qoşma.....	314
Qoşmaların mənaca növləri.....	317
Bağlayıcı.....	320
Qoşma və bağlayıcılara aid suallar.....	328
Ədat.....	329
Modal sözlər.....	335
Yamsılamalar.....	340
Nidalar.....	342
Nidalara aid təkrar suallar.....	346
Morfologiyanın təkrarı üçün çalışmalar.....	347

SİNTAKSİS

Tabesizlik əlaqəsi.....	355
Tabelilik əlaqəsi.....	357
Söz birləşmələri.....	367
Söz birləşmələrinə aid təkrar suallar.....	394
Cümlə üzvləri. Cümlənin baş üzvləri.....	395
Mübtəda.....	395
Xəbər.....	403
İkinci dərəcəli üzvlər.....	408
Tamamlıq.....	408
Təyin.....	413
Zərflilər.....	417
Zərfliyə aid təkrar suallar.....	433
Cümlə üzvlərinin quruluşu məsələsi.....	434
Cümlənin həmcins üzvləri.....	438
Əlavə.....	451

İkinci dərəcəli üzvlərdə xüsusiləşmə.....	453
Xitab.....	456
Ara sözlər.....	458
Cümlə.....	465
Sadə cümlə.....	465
Mürəkkəb cümlə.....	502
Tabesiz mürəkkəb cümlələr.....	505
Tabeli mürəkkəb cümlələr.....	528
Vasitəli və vasitəsiz nitq.....	566

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

X CİLD

AZƏRBAYCAN DİLİ

Naşir: Valeh Mayılov

Korrektor: Xanəhməd Novruzov

Çapa imzalanıb: 10. 05. 2023

Kağız formatı 60x84 1/16.

H/n həcmi: 36,75 ç.v.

Tiraj 25.

“MSV NƏŞR” MMC-nin mətbəəsində
çap edilmişdir.

Tel.: 012 539 54 69

Mob.: 055 640 00 94